This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

https://books.google.com

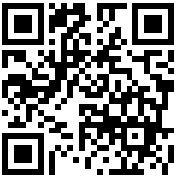

AS
346
J93r
v.103

Digitized by Google

THE LIBRARY
OF
THE UNIVERSITY
OF CALIFORNIA
LOS ANGELES

Digitized by Google

6485

Digitized by Google

Digitized by Google

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

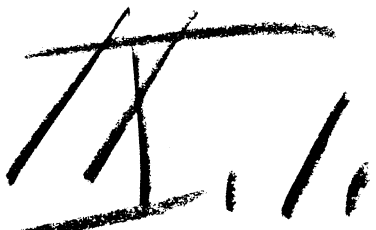

KNJIGA CIII.

RAZREDI FILOLOGIČKO-HISTORIČKI I FILOSOFIČKO-JURIDIČKI.

XXXII.

U ZAGREBU 1891.

KNJIŽARA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE (DIONIČKE TISKARE).

Digitized by Google

Dionička tiskara u Zagrebu.

Digitized by Google

Sadržaj.

	Strana
Demografski izvidi u Hrvatskoj. Od dra. Fr. Vrbanića . . .	1
O državnom ustrojstvu republike Dubrovačke. Od dra. K. Vojnovića	24
Današńi trpański dijalekat. Od Mateja Milasa	68
Parnice proti vješticam u Hrvatskoj. Od Ivana Tkalčića . . .	83
Sadanje stanje gospodarske nauke. Od dra. Bl. Lorkovića . .	117
O najstarijoj lirskoj i epskoj poeziji latinskoj s komparativnoga gledišta. Od dra. M. Šrepela	184
O postanju latinskoga *b*-imperfekta i *b*-futura. Od dra. M. Šrepela	223

Digitized by Google

Digitized by Google

Demografski izvidi u Hrvatskoj.

Čitao u svečanoj sjednici jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 6. prosinca 1890.

PRAVI ČLAN DR. FR. VRBANIĆ.

Još samo nekoliko tjedana, te će širom ciele domovine od kuće do kuće prolaziti stotine ljudi, koji će svakoga nas izpitivati o stanovitih osobnih naših prilikah, te zahtievati od nas, da odgovore na ta pitanja upišemo u posebne štampane ceduljice, koje će upravna vlast sama dieliti svakomu tko ih bude trebao. Ove ceduljice slati će se u statistički ured, gdje će ih stotine ruku vrstati i izradjivati ubilježene odgovore. Sav taj posao stajati će mnogo truda i mnogo novaca, da i ne govorimo o neprilikah, koje će biti nametnute občinstvu. Ove neprilike zaboraviti će se medjutim lako, jer se ovaj posao opetuje istom svake desete godine; nu ima o žiteljstvu iztraživanja takovih, koja se ponavljaju od godine do godine, ili se barem preduzimlju kod svih važnijih sgoda. Ne bi bilo s moje strane uputno, kad bih povodom svega toga u ovom odličnom sboru stavio pitanje: čemu sve to? Zar ne bi bilo uputnije ostaviti občinstvo na miru i ne trošiti novca u tu svrhu? Ja već unapried pogadjam odgovor na ovo pitanje, znajuć dobro, kako se danas više ne taji korist i nužda ovakovih izvida; pak zato volim mjesto ovoga pitanja staviti drugo, na koje ne bih dobio tako suglasna odgovora kao što na ono prvo, a to je pitanje: što je do sada učinjeno u Hrvatskoj u pogledu demografskoga iztraživanja, te da li ono, što se je na tom polju uradilo, zadovoljava znanosti i zahtjevom praktične potrebe?

Da odgovorimo na ovo pitanje, od potrebe je prije svega znati: od kojega vremena počimlje u Hrvatskoj pravi rad na ovom polju znanosti državoslovne? Do god. 1851. nije se ništa ili vrlo malo radilo u tom smjeru, a ono što je učinjeno nije išlo za svrhom znanstvenom, nego za točno označenimi ciljevi uprave državne.

Digitized by Google

Država trebala je i novca i vojnika, njoj je bilo stalo, da omjeri svoje sile i upozna svoju snagu. U toj nakani, kojoj tragova nalazimo već u 16. vieku, odredio je car Josip II. intimatom kr. ug. namjestničkoga vieća od 16. kolovoza 1784, da se u Ugarskoj i sdruženih zemljah popiše žiteljstvo po istih načelih, kako je to bilo ustanovljeno i za nasljedne pokrajine, dakle drugačije, nego li se je to dosada koji put radilo u iztočnoj poli ove monarkije, a napose god. 1754. kad je proveden prvi terezijanski popis. Po ovoj naredbi valjalo je popisati ne samo seljake nego i plemstvo, jer se je popis imao obaviti ne samo u svrhe porezne nego i u svrhe vojničke. Uslied toga nastade veliki odpor i velika uzrujanost; Josip II. bio je prisiljen u Ugarsku i Hrvatsku odpraviti veliku vojsku, te je samo uz sudielovanje vojne sile bilo možno ovu odredbu provesti. Staliži i redovi obećaše god. 1791., da će za Ugarsku i sdružene zemlje stvoriti nov zakon o popisu, ali toga obećanja ne izpuniše, jer im se je činilo, da se obći popis ne da u sklad dovesti s njihovimi povlasticami. Istom god. 1802. stvoren bude nov zakon o popisu, od kojega je medjutim izrikom bilo izuzeto plemstvo i vojničtvo, te je naročito izrečeno, da se vojničtvu ne dopušta nikakav upliv na popis, već da ga obaviti imadu izključivo vlasti gradjanske. God. 1805. obavljen je popis naroda na tom temelju, a sabor je rezultate njegove uzeo do znanja; ali kasnije nije se više popis ponavljao.

Redovitiji bili su izvidi, koji se tiču *miene* žiteljstva, jer je svećenstvo vodilo registre o porodih, pomorih i vjenčanju, te se je na toj podlozi od godine do godine izkazivao broj žiteljstva u dijecezanskih šematizmih. Kolikogod se priznati mora znamenitost i ovih radnja, to im ipak nije moći dati znanstvene vriednosti, jer se je radilo jedino o broju žiteljstva.

Nješto bolje bijahu ove radnje u bivšoj Krajini, gdje je vojničkoj upravi bilo odlučno stalo do toga, da znade, koliko joj na dispoziciju stoji vojnika. Već od negda popisivalo se je žiteljstvo u ovom kraju domovine; nu istom naredbom ratnoga dvorskoga vieća od 3. studenoga 1814. uredjen je točno postupak svakogodišnje konskripcije i petgodišnje revizije. Prema duhu tadanjega vremena bila je riedkost, da su se rezultati toga popisa iznosili na javu. *Hietzinger* u svojoj statistici priobćuje nam medjutim ipak dosta obsežne podatke o žiteljstvu vojne Krajine.

Dogadjaji od g. 1848. nisu ostali bez upliva i na izpitivanje demografskih prilika, barem što se tiče popisa; jer se je po posebnoj

Digitized by Google

naredbi, izdanoj mjeseca travnja 1850., imalo popisati žiteljstvo u cieloj monarkiji po jednakih načelih, ali po dosadanjem načinu, koji je bio u običaju u zemljah austrijskih, i to u svrhu, da se dodje do valjane podloge za nadopunjivanje vojske, te da se dobiju nuždni podatci za potrebe občinske i unutarnje državne uprave. Ovaj popis dovršen je istom u početku g. 1851.

Veća briga počela se u nas posvećivati demografiji od onda, kad je ravnateljstvo administrativne statistike u Beču protegnulo svoje poslovanje na obseg ciele monarkije, dakle i na kraljevinu Hrvatsku. Od toga vremena počeli su župnici na upravne vlasti slati redovita izvješća o vjenčanju, o porodih i pomorih. Namjestničtvo, odnosno general-komanda, sastavljali bi na temelju ovih izvješća pregled za cielu zemlju, te ga slali navedenomu ravnateljstvu, koje je u svojih publikacijah ove podatke redovito proglašivalo, ali ne pojedince nego u glavnih svotah. Pod upravom ovoga ravnateljstva obavljen je i obći narodni popis od god. 1857., koji se ne samo načelno nego i u svojoj provedbi bitno razlikuje od popisa dosadanjih.

Kad je godine 1860. i Hrvatskoj povraćen ustav, te politička uprava osnovana na drugih temeljih, zapelo je za neko vrieme i djelovanje ravnateljstva administrativne statistike obzirom na bivšu gradjansku Hrvatsku; ono je proglašivalo statističke podatke u obće, a napose one o žiteljstvu, samo za negdanju Krajinu. Kad je god. 1863. reorganizirana službena statistika, te u Beču osnovano statističko centralno povjerenstvo, protegnulo je ono svoj djelokrug i na Hrvatsku, te skupljalo i proglašivalo podatke i o žiteljstvu naše domovine. Ali i ovo djelovanje nije trajalo dugo vremena: nagodom sklopljenom izmedju Ugarske i Austrije s jedne, a izmedju Ugarske i Hrvatske s druge strane, nastadoše promjene i u službi. statistici kraljevine Hrvatske. Upliv bečkoga central. statistič. povjerenstva na Hrvatsku prestao je sasvim, a mjesto njega preuzeo je ravnanje službene statistike poseban odsjek u hrv.-ug. ministarstvu za poljodjelstvo, obrt i trgovinu u Budimpešti. Nu ovaj statistički odsjek nije se u svom poslovanju obazirao na Hrvatsku, osim što je pod njegovim ravnanjem obavljen popis žiteljstva u početku g. 1870. po stanju od 31. prosinca 1869. Popis ovaj provela je u bivšem provincijalu zemaljska vlada, a u negdanjoj Krajini general-komanda. Drugih statističkih izvida o žiteljstvu nije u Hrvatskoj bilo za cielo ovo vrieme, dok nije g. 1875. u Hrvatskoj organizirana posebna službena statistika, te kod zemalj. vlade ustrojen poseban statistički ured.

*

Digitized by Google

Kao što se je u ovom razdobju službena statistika slabo brinula za statistička iztraživanja ob odnošajih žiteljstva, tako su još manje privatni radnici na tom polju mogli poslovati; jedini je bio dr. Petar *Matković,* koji je povodom dvih izložba, jedne hrvatske u Zagrebu, a druge sveobće u Beču, izradio posebne statističke nacrte[1] o kraljevini Hrvatskoj, i tim povodom od pojedinih ureda pribrao, i u koliko sile pojedinca dosižu, preradio sabranu gradju o demografskih prilikah domovine. On je u obće u ono doba bio jedinim radnikom na polju statističkog iztraživanja, te ga svakako ide zasluga, da je u svezi s nekimi odličnimi članovi toga našega zavoda sklonio odlučujuće krugove na organizaciju službene statistike u Hrvatskoj i na ustrojstvo posebnoga statističkoga ureda u Zagrebu.

Od toga vremena t. j. od godine 1875. počimlje ne samo novo razdobje nego, da pravo reknem, i prvo ozbiljno nastojanje oko izpitivanja statističkih u obće, a demografskih napose; prava je pako sreća bila, da se je našla mlada sila, koja je imala i ozbiljne volje i obsežnih sposobnostih, kako će već u prvom početku udariti čvrst temelj hrvatskoj statistici. Danas nakon 15-godišnjega obstanka hrvatskoga statističkoga ureda može se punim pravom reći, da je M. *Zoričić,* preuzev prvi ravnanje hrvatske organizirane statistike, postao tvorcem naše službene statistike, da je on pravim začetnikom hrvatske statističke literature, te da se je istom njegovim nastojanjem tudji sviet upoznao s pojavi našega života, a skoro sva znanstvena djela svjetske literature, u koliko priobćuju podatke o pojavih našega gospodarskoga i ljudskoga života, crpe svoje viesti iz radnja Zoričićevih, riešiv se dosadanjih površnih kombinacija ili mutnih a većinom posve neistinitih vrela.

Kako se je od ovo doba razvijala statistika u Hrvatskoj; kako su se iztraživanja statistička ne samo usavršila, nego u obće protegnula na one grane života, na koje se do sada u tom pogledu nije ni mislilo, svega toga danas spominjati ne ću, već ću samo naglasiti, da istom od ovo doba govoriti možemo o hrvatskoj demografiji, o kojoj veli glasoviti njemački statistik dr. *Engel,* da je „die wissenschaftliche Beschreibung der menschlichen Gemeinschaf-

[1] Vidi dr. Petar *Matković*: „Statistički nacrt trojedne kraljevine". Zagreb 1864. — *Isti:* „Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih". Zagreb 1873.

Digitized by Google

ten", i o hrvatskoj demologiji, o kojoj tvrdi isti dr. *Engel*, da je „die Lehre von ihren (t. j. der Gemeinschaften) Veränderungen und von den Gesetzen nach welchen sie erfolgen."[1]

Da je ovako organizirana službena statistika svu svoju snagu ponajprije posvetila demografskim radnjam, to odaje ne samo praktičnu vještinu nego i znanstvenu obrazovanost njezina upravitelja.

Od dana do dana širili se glasovi, kako žiteljstvo sve to više pada, ne samo s toga, jer je bio pomor veći od poroda, nego i s toga, jer je bio i razmjer poroda manji nego li do sada; trebalo je s toga s jedne strane misliti, kako će ova novotarija, kakovom se je smatrala u prvo vrieme hrvatska službena statistika, sve ove glasove svesti na pravu mjeru, a s druge opet strane valjalo je već unapried nastojati o tom, kako će se stvoriti podloga za dalnji rad na ovom polju, na kojem se u zadnje doba nije upravo ništa radilo. Al i drugi viši ciljevi potaknuše hrvatsku službenu statistiku, da je svojim radom započela upravo ovdje; ta dobro se je znalo, od kakove je važnosti žiteljstvo po cjelokupni unutarnji život države, kako je ono podlogom gospodarstvu njezinom, kako se u pojavih, koji se tiču žiteljstva, zrcale uspjesi državnoga rada i nastojanja oko dobrobiti i blagostanja i pojedinca i cieloga naroda, te kako napokon sve, što se u državi sgadja, biva po žiteljstvu i za njega. Al i bez obzira na ovu eminentno praktičnu stranu bilo je od potrebe prvu pažnju obratiti na radnje demografske već zato, jer su i u znanosti svakim danom nastajala nova pitanja, u kojih se je razpravljalo o žiteljstvu, u koliko je ono članom ljudske i državne zajednice. Tko se ne spominje pitanja o prenapučenosti i tako zvane Malthusove teorije, koja je prije stotinu godina medju književnici i državnici prouzročivala pravu stravu, te uz koju se je tečajem vremena prislonila čitava literatura. Pak ni danas nije pitanje o prenapučenosti ni malo suvišno u znanosti; dosta je, ako spomenem, kako je mjeseca listopada 1887. na hygienskom kongresu u Beču, predstojnik bečkoga statističkoga centralnoga povjerenstva Inama *Sternegg*, konstatirao, da se je u posljednjih 70 godina žiteljstvo Europe podvostručilo uzprkos velikih ratova i znatnih epidemija, te da bi, ako jednake okolnosti ovako i nadalje potraju, koncem ovoga hiljadugodišta europsko žiteljstvo

[1] Vidi dr. *Engel*: „Das statistische Seminar und das Studium der Statistik überhaupt" Zeitschrift d. kön. preuss. statis. Bureaus od g. 1871., str. 196.

Digitized by Google

moglo narasti na jednu milijardu. Nije dakle čudo, ako se pitanju o napučenosti sa svih strana posvećuje velika pomnja, ako se o tom postavljaju kojekakvi zakoni i pravila. Al i bez toga ima u znanosti stotinu drugih pitanja, koja se tiču žiteljstva, te koja se ne mogu ni površno razpraviti bez poznavanja odnošaja njegovih. Je li u očigled toga hrvatska službena statistika mogla mirne duše gledati, kako se u tih znanstvenih razpravah za podkrepu stanovitih pravila navode odnošaji i pojavi sa svih strana svieta, samo ne iz Hrvatske, akoprem su ti pojavi više puta posebite vrsti, te akoprem su kadri u mnogom pogledu preinačiti pravila, što ih je uglavilo na temelju izkustva znanstveno iztraživanje?

Svi ovi razlozi opravdavaju posvema, što je hrvatska službena statistika prvu svoju brigu posvetila demografskom iztraživanju a napose mieni žiteljsva. Skupljanje podataka o *mieni žiteljstva bila je prva znamenitija i uredjena radnja hrvatske službene statistike u obće, a pogledom na demografiju napose.* Najprije se sabraše podatci o porodih, pomorih i o vjenčanju za godine 1870.—1874.; a kad je tim stvorena podloga za dalnju prispodobu, radilo se o tom: kako će se u buduće sabirati ovi podatci, da budu odgovarali i potrebam uprave i zahtjevom znanosti. Posao taj nije bio lak, jer je valjalo računati s dva velika faktora, koji u tom poslu tako rekuć odlučuju: jedno su bile sile, s kojimi je službena statistika mogla razpolagati, a drugo je bila pouzdanost i stvarni interes onih, koji su bili zvani sabirati potrebitu gradju. Akoprem su u jednom i drugom pogledu izprvice bile prilike dosta nepovoljne, ipak je uztrajnosti i neumornom radu upravitelja hrvatske službene statistike pošlo za rukom statistiku o mieni žiteljstva dotjerati dotle, da ona može ne samo o bok stati sličnim radnjam u Austriji i Ugarskoj, nego da ih dapače u mnogom pogledu nadkriljuje. Ja ne mogu za danas potanko nabrajati onih promjena, koje su u tom pogledu učinjene, dosta je ako naglasim samo dvoje.

Prvo je u samom statističkom uredu koncentrirana sva izradba gradje, koju su prije obavljale same oblasti, a drugo je za gradove, a pogledom na pomor i za sva ona mjesta, gdje lječnici pregledavaju mrtvace, odredjeno sabiranje potrebitog materijala na temelju *posebnih popisnicah;* isto je izvedeno za cielu zemlju i obzirom na silovite slučajeve smrti. Na ovoj podlozi sabrana je i do sada malo ne podpuno proglašena gradja, koja će ne samo statistiku od zanata, nego svakomu tko makar s kojega gledišta proučavao bude odnošaje našega naroda, pružiti potrebitu podlogu,

Digitized by Google

bez koje se u obće ne može ni upustiti u posao, jer mu bez toga sav rad ne će vrieditи ništa. Ja dopuštam, da i ova iztraživanja nisu u svakom pogledu podpuna, kao što ni ne mogu da budu, jer su zahtjevi i znanosti i dobre uprave u tom obziru tako rekuć od dana do dana veći; ali do neke savršenosti moći će i ove radnje dovesti samo onda, kad i samo žiteljstvo objeručke prione uz ovaj rad, kad i ono bude uvjereno o koristih i o probitcih, koje nastaju, kad narod sam dobro upozna sve prilike u kojih živi, kad na temelju toga poznavanja bude nastojao doznati uzroke pojedinih pojava, te kad na tom temelju bude izpitivao i sredstva, kako će popraviti ono, što je trulo i nevaljano. Na ovoj točki prestaje djelovanje službene statistike, ona je podpuno zadovoljila svojoj dužnosti, kad bude sabrala potrebitu gradju onako kako je u postojećih prilikah mogla učiniti: zadatak je drugih, da tu gradju popularizuju, da ju pristupnom učine u prvom redu onim, kojih se tiče. Ovo popularizovanje gradje statističke od prieke ju nužde, hoćemo li, da rezultati statističkoga iztraživanja dopru u sam narod. Pomislimo samo veliku suhoparnost onih folijanta, što ih svake godine proglašuje službena statistika; sjetimo se one hladnoće, kojom se svake godine u tih publikacijah konstatuju u nebrojnih brojevih pojavi, koji nam se na oko prikazuju kao puki poligrafski produkti bez duha i srca, pred kojimi nam pamet sustaje i vrtoglavica nas spopada. Tko će moći tvrditi, da će ta gomila brojeva utjecati u javne naše odnošaje, da će se naći mnogo njih, koji će u tom tražiti istine i nalaziti često puta pojave, pred kojimi će zazebsti u srdcu svakoga domoljuba? Neizrečen trud onih, koji su oko sabiranja i izradjivanja te gradje radili, te koga prosuditi može samo onaj, tko je jedan put vlastitom rukom sakupljao i redao tu gradju, — taj trud ostaje zakopan u tih knjižurinah, a silan novac, koji je za to potrošen, bačen je bez koristi i probitka. Istina je doduše, da se nalazi po koja duša, medju koje u prvom redu brojim revnoga upravitelja službene statistike, koja težkom mukom poput marljive pčele pribira u košnicu istine u tih publikacijah sadržane, ali oni, kojih se u prvom redu tiče, smatraju tu sakupljenu gradju makulaturom bez potrebe i koristi. A da se još jasnije prikaže suvišnost toga posla, dogadja se nečuveno čudo, da zvani faktori, ne mareć za taj posao, misle, da će stvoriti nešto boljega, te kad im se pokaže potreba, sami na svoju ruku i po svojoj glavi saberu od nižih organa nekoliko nuždnih podataka, te na tom temelju, bez da proniknu u

Digitized by Google

pojave, o kojih se radi, hoće da reformiraju postojeće uredbe. Može li se ovim načinom rad službene statistike popularizovati, može li se očekivati, da će se žiteljstvo priljubiti izpitivanju statističkom i samo poduprieti taj rad?

Da to bude, biti će od potrebe učiniti neke reforme, te upravo na tom polju prikazati onu uzku svezu, koja postoji izmedju uprave i znanosti. U tu svrhu u prvom redu sgodne bi bile skupštine županijske i ona izvješća, koja im se svake godine priobćuju o djelovanju uprave; u tih izvješćih mogle bi upravne vlasti na temelju podataka sabranih i uredjenih po službenoj statistici prikazati načinom popularnim pojave demografske stanovitoga razdobja za odnosnu županiju; ta bi se izvješća mogla onda razširiti putem občina i putem javne štampe; tim bi se u narodu probudilo i razgranilo zanimanje za pojave, koji se njega najbliže tiču, narod bi se priučio poznavati uzku svezu i zamjeniti upliv, koji postoji medju pojavi družtvenoga i javnoga života, a političke vlasti bile bi prinuždene proučavati gradju proglašenu po statističkom uredu. Ovaj postupak nije ništa nova, nešta slična postoji barem u nekih granah javne uprave drugdje; tako n. pr. ima u Italiji uredba po kojoj generalni prokuratori kod prizivnih sudišta svake godine javno posebnim govorom u prisustvu občinstva izvješćuju o gradjanskom i kaznenom pravosudju. Za ove govore u veliko se zanima občinstvo; ono se rado i u velikom broju skuplja na ovakove sastanke. Dakako da bi se za slučaj ovakove reforme donekle morao preinačiti i način publikacija službene statistike. Nu da se u pogledu demografskog izpitivanja u obće, a ovog diela napose postigne neki napredak, te da radnje naše službene statistike budu od koristi, trebalo bi, da se proglašenom gradjom posluži u prvom redu sama znanost, te da ju izpituju stručnjaci kojih se tiče.

Ovakova preinaka ne bi bila tegotna, a koristi njezine bile bi neprocienjive, osobito uzme li se na um, da bi se time mogle odkloniti zablude zakonarstva, koje često puta na veliku štetu naroda nastaju s nepoznavanja onih prilika, koje se urediti kane putem zakonarskim. Da je takovih zabluda u hrvatskom zakonarstvu doista bilo, neka služi sliedeći primjer.

Kad se je mjeseca siečnja g. 1869. sastala banska konferencija, da razpravlja o novoj osnovi zadružnoga zakona, tada je izmedju ostaloga ona prihvatila i načelo neograničene dieljivosti zemljišta s toga glavnoga razloga, jer da dieljivost zemljištnoga posjeda u veliko unapredjuje prirast broja žiteljstva. U tom pogledu spominje

Digitized by Google

izvještaj odbora, koji je banska konferencija posve usvojila, izmedju ostaloga rieč po rieč sliedeće: „dosta ima primjera, da napučenost blagostanje naroda uvjetuje, i da dieljivost zemljišta sama u sebi sadrži (?) zaprieku prenapučenosti i tim sliedećem pogoršanju socijalnoga položaja osobito u zemljah, u kojih ne ima asocijalnih sila, kao što u našoj domovini, u kojoj zemljištni posjed teži za konsolidacijom[1]". Nisam nakan na ovom mjestu ocieniti unutarnju vriednost ovoga izvješća, osvrnuti ću se samo na temelju dosadanjih demografskih iztraživanja našega statističkoga ureda na onu tvrdnju, kao da komadanje zemljišta unapredjuje prirast žiteljstva, te kao da je zadružni život uslied toga zaprekom množanju naroda.

Ne ima sumnje, da je porodni razmjer naše domovine u čitavoj Europi jedan od najvećih, te da u tom pogledu ona, osim Rusije, nadkriljuje i sve ostale slavenske državе. Ovaj razmjer bio je u razdobju od deset godina (1876.—1885.) 43·97 živo rodjene djece na 1000 žitelja. Krivo će medjutim suditi svatko, tko bude držao, da je tomu razlog veća plodnost brakova. U Hrvatskoj i Slavoniji dolazi prosjekom na jedan brak 3·93 djece, te se radja na 1000 udatih žena u dobi sposobnoj za razplod, t. j. u dobi od 15—50 godine, prosjekom na godinu 239 zakonske živo rodjene djece, dočim se n. pr. u Austriji, gdje je porodni razmjer mnogo manji, radja na 1000 udatih žena prosjekom 280 živo rodjene djece. Što više, plodnost brakova je u Hrvatskoj manja, nego li u većem dielu kraljevina i zemalja naše monarkije. Razlog gornjemu pojavu, t. j. velikomu porodnomu razmjeru u Hrvatskoj, leži u razmjerno velikom broju oženjenih i udatih ljudi, koji je broj u nas veći nego li n. pr. u zapadnoj poli monarkije. Tako ima u nas po posljednjem popisu kod mužkoga žiteljstva neoženjenih 56·09%, u Austriji 61·52%, kod ženskoga žiteljstva neudatih 50·03%, a u Austriji 57·71%. Broj postojećih brakova u nas je tolik, da je i kraj manje plodnosti porodni razmjer veći nego li u priedjelih, u kojih ne ima toliko brakova, a broj svakogodišnjih vjenčanja je u nas tolik kao što u riedko kojoj zemlji europskoj. Tražimo li sada uzrok ovomu velikomu broju vjenčanja, naći ćemo ga, kako nam dobro razlaže Zoričić, ponajviše ako i ne izključivo, u zadružnom životu našega seljaka. Zadrugar nije imao materijalnih briga i

[1] Vidi izvještaj banske konferencije u „Narodnih Novinah" br. 22 od god. 1869.

Digitized by Google

skrbi, on je znao, da će u zadruzi moći uzdržavati sebe i svoju obitelj, dočim je s druge strane i sama zadruga rado gledala kad joj se članovi žene i udavaju, nadajuć se time dobiti veći broj radnih sila. Zadruge naše, kako dobro primjećuje Zoričić u svom iztraživanju, ne samo da su dakle omogućivale veći broj ženitba, nego su upravo poticale narod, da se što ranije ženi. Ne stoji dakle tvrdnja, da su zadruge priečile prirast žiteljstva, da je valjalo raztepsti zadruge i dozvoliti neograničeno komadanje zemljišta u svrhu, da se pripomogne prirastu žiteljstva. Ja dopuštam, da se je moglo naći drugih razloga za to, ali ne mogu dopustiti, da je to mogao biti opravdan razlog, te se čudim, da je hrvatsko zakonarstvo moglo taj razlog navesti kao glavni svojoj odredbi, kojom je kanilo kraj učiniti seljačkim našim zadrugam. Da su se hrvatski zakonodavci već onda pobrinuli, te da su nastojali kako će se točno i savjestno izpitati demografski odnošaji naroda, oni bi za stalno došli bili do toga, da njihov glavni razlog ne stoji, te bi bili po svoj prilici odustali od toga, da stvaraju zakon, koji danas osudjuju i oni sami, koji su ga pomagali stvarati. I drugdje, a napose u Njemačkoj, držali su, da je neograničena dieljivost zemljišta jedno od znamenitih pomagala, kojim će se pridignuti broj žiteljstva; ali su doskora došli do toga uvjerenja, da će to samo onda biti: ako ta dieljivost bude povodom intezivnijemu gospodarenju, ta ako tim bude podpomogla, da će se povećati broj imućnijih obiteljih. Naši ljudi učiniše sve, da se olakoti dieljivost, ali ne učiniše ništa za ovo potonje. Ovaj primjer, da i ne spominjem druge, dostatan je, da se vidi, od kolike je potrebe, da se proučavaju ovakovi izvidi, da se popularizovanjem njihovim djeluje s jedne strane na one, koji su zvani odlučivati o najvažnijih pitanjih javnoga života, a s druge na sam narod, koji će si samo tako moći stvoriti sliku o svojih prilikah, naučiti svoj život shvaćati s novoga gledišta, te svoje odnošaje mjeriti i prispodabljati ne samo s gledišta svoga najužega kruga i lokalnih svojih pojava, nego s gledišta sveobćega. Postigne li se jedan put to, tad će se rad službene statistike ne samo olahkotiti nego i proširiti, tada će se i znanosti pribaviti valjana podloga, s koje će moći prosudjivati pojave narodnoga života; tada će se i onaj dio demografije, koji se tiče miene žiteljstva, promatrati moći u tjesnijoj svezi sa samim družtvenim poredkom, i napose razložiti pojedini pojavi prema pojedinim družtvenim razredom, te tako zadobiti podloga za dublje proučavanje družtvenih prilika domovine.

Digitized by Google

Druga znamenita radnja, kojom se Hrvatska pohvaliti može na polju demografije, jest *posljednji popis* žiteljstva od g. 1880. Kao što već spomenuh u uvodu, bilo je u Hrvatskoj popisa i prije, ali nijedan od njih ne može se mjeriti s onim od god. 1880. niti pogledom na obseg niti pogledom na praktičnu svrhu, a kamo li obzirom na znanstvenu vriednost. Ovaj put je popis proveden jednakim načinom i pod upravom jednoga organa koli u negdanjem provincijalu toli u bivšoj Krajini: hrvatski statistički ured ravnao je popisom u čitavoj zemlji, a sustav popisnica, koji se u obće priznaje najvaljanijim i najpodpunijim, te uz koji je do onda prionula samo Njemačka, taj sustav nastojao se je ovaj put provesti i kod nas i to za čudo tolikim uspjehom, da bi rezultati bili jedva povoljniji i kod naroda, koji stoje na višem stupnju kulture. Tim je najsjajnijim načinom oborena tvrdnja onih, koji su često puta u svojih izjavah poricali mogućnost, da bi se tim sustavom u obće moglo žiteljstvo valjano popisati u iztočnih krajevih monarkije. Naravna posljedica ovoga sustava bila je i drugačija izradba materijala, koja je ovaj put bila koncentrirana u statističkom uredu, a uslied toga pomnjivije i točnije prosudjivanje same sabrane gradje. Napokon se mora naročito iztaknuti i ona, po uspjeh samoga popisa vrlo važna okolnost, da je sam narod u veliko sudjelovao kod popisa, da je počelo ne stajati one bojazni, kao da je popis puka policajna odredba, te da se je čitav popisni posao stao shvaćati kao predmet, koji je u uzkoj svezi s najvažnijimi interesi naroda. Ako sada pokraj svega toga ne zaboravimo, da je obseg samoga iztraživanja bio kud i kamo veći nego li do sada, da se je nastojala postići podpuna slika narodnoga života, da je čitav popis u svih svojih potankostih proveden prema zaključkom medjunarodnoga statističkoga kongresa, te da je napokon sabrana gradja pregledana, razvrstana i uredjena velikim marom: tada može Hrvatska biti podpuno zadovoljna s posljednjim popisom žiteljstva; rezultati njegovi kadri su bili zadovoljiti i zahtjevom znanosti i potrebam uprave. Pak ako to nije učinjeno, najmanje je krivnja na samom statističkom uredu.

Ja se na ovu potonju okolnost ne ću osvrtati, akoprem bi u tom pogledu mogao navesti primjera, koji bi jasno pokazali, kako uprava kod nas svagda ne shvaća važnosti statističkog iztraživanja, jer za nju kao da često puta ni ne ima službene statistike. Dosta je ako spomenem, kako je god. 1882., kad su se kod hrvatske vlade snovale osnove o preustrojstvu uprave, za podlogu uzeto

Digitized by Google

žiteljstvo po popisu od god. 1869., akoprem je statistički ured već bio proglasio konačne rezultate popisa od god. 1880. Što se pako tiče znanosti, to mi je izmedju ostalog naglasiti samo to, kako je istom ovim popisom stvorena prava podloga za prispodobu mnogih pojava i prvi preduvjet, kako će se moći sravnjivati rezultati budućega i prošloga popisa, bez kojega sravnjivanja u obće ne može biti govora o demologiji t. j. o poznavanju promjena u pojavih narodnoga života, nit o pravilih po kojih te promjene nastaju. Da u tom pogledu spomenem samo neke primjere.

Prije svega ne ima dvojbe, da će prispodobu resultata sliedećega popisa u veliko podupirati ona okolnost, što su tečajem zadnjega decenija izvidi o mieni žiteljstva obavljeni ne samo načinom jednakim nego i postupkom savršenijim. Uz pripomoć podataka o mieni žiteljstva i na temelju rezultata o popisu od god. 1880. moći će se prosuditi unutarnja vriednost prirastku naroda, te razabrati, u koliko je u pojedinih krajevih taj prirast nastao s razloga unutarnjih, a u koliko s razloga vanjskih, osobito ako se uz to uzme u obzir žiteljstvo po narodnosti, po rodnom kraju i zavičajnosti. Na tom temelju moći će se prosuditi vrlo važna okolnost: u koliko u narodu našem ima sile i snage, da se pomnožaje i razvija sam iz sebe, u koliko u pojedinih krajevih prirašćuje žiteljstvo samo uz pripomoć tudjinaca, te napokon u kojoj mjeri narod ostavlja svoj kraj u nakani, da si u drugom kraju nadje novu postojbinu i osnuje novo kućište.

Iztraživanja u tom smjeru biti će kod budućega popisa tim važnija, jer su rezultati, do kojih je došao zadnji popis od god. 1880., bili po nas dosta nepovoljni. Da ne spominjem o tom potanjih podataka, navesti ću samo onaj zaključak, do kojeg je iztraživanjem svojim došao *Zoričić* u svojoj studiji o posljednjem popisu glede promjene broja žiteljstva u pojedinih krajevih: „U jednih krajevih“, tako tvrdi *Zoričić*, „ne stajaše našega naroda, a zamjenjivaše ga živalj većinom tudj po krvi i po jeziku. U drugih ne ima narod čim da se kod kuće prehranjuje, a nevolja ga tjera na sve strane, da si težačkim djelom nješto privriedi, čim će uzdržavati sebe, djecu i ženu, što ih je ostavio kod kuće. Jedino u srcu domovine, u županijah zagrebačkoj, varaždinskoj i križevačkoj, naći ćeš, da se je žiteljstvo umnožilo brojem iz sama sebe i vlastitom svojom snagom, a da su mu gospodarski odnošaji još ipak toliko povoljni, da nije moralo ostavljati svoga zavičaja“. Istina je, da se je ovaj pojav mogao opaziti i obćim ne sustavnim

Digitized by Google

promatranjem, ali istom sustavnim radom doznajemo ne samo podpunu istinu ovoga pojava, nego i mjeru i količinu njegovu ne samo za cjelost nego i za svaki pojedini kraj domovine. Kad se dovrši popis budući, moći će nam demografske radnje na temelju popisa od god. 1880. i na temelju miene žiteljstva prikazati: u koliko su se ti pojavi promienili u korist ili na štetu našu.

Neka mi bude dopušteno iztaknuti još jedan primjer za dokaz, kako će se mnogi rezultati budućega popisa bolje, temeljitije i sgodnije razjasniti, samo za to, jer je posljednjim popisom od god. 1880. stvorena podloga valjanoj i razložnoj prispodobi. Taj primjer tiče se *razmjera spolova* u kraljevini Hrvatskoj. Ja ne iztičem ove okolnosti možebiti za to, da zadovoljim znatiželjnosti čitatelja ove razprave, ili da nadovežem pogledom na naše prilike onu ponešto zlobnu opazku glasovitoga francezkoga statistika Maurica Blocka, koji prvobitni razlog velikomu štovanju gospodja u sjevernoj Americi traži u povoljnom brojevnom razmjeru, u kojem se ovdje nalazi ženski spol prema spolu mužkomu. Ne, nije to uzrok, da spominjem ovaj primjer, već neke posebitosti, koje u Hrvatskoj postoje u razmjeru spolova, zatim velika važnost, koja, kako Oettingen primjećuje, leži u tom razmjeru obzirom na dublje shvaćanje organičkoga jedinstva i socijalistične sveze čovječanstva, te napokon veliki upliv kojim djeluje razlika spola ne samo na socijalne i moralne nego i na narodno-gospodarske pojave. Iztraživanja demografska potvrdjuju nam jasan upliv spola na obiteljski stalež, na obrazovanost, na kriminalitet, na razdjelbu zvanja i zanimanja, na privredu i na stotinu drugih pojava ljudskoga života. Nije dakle bez razloga, kad se i demografska iztraživanja bave tim razmjerom, te kad se u nauci ljudskoga družtva ovoj okolnosti pripisuje veliko etično značenje. Po rezultatih popisa od g. 1880. prispodobiv ih s rezultati predposljednjega popisa od g. 1869., opaža se doduše u cieloj domovini u obće prilično ravnovjesje spolova, ali velikih razlika ima u pojedinih krajevih, glede kojih bi se moglo postaviti obćenito pravilo, da se u središtu Hrvatske, u prijašnjih županijah: riečkoj, zagrebačkoj, varaždinskoj i križevačkoj prikazuje višak spola ženskoga nad spolom mužkim, dočim u ostalih krajevih pretežuju brojem svojim mužkarci žene. Čini se medjutim, kao da se dosadanji razmjer spolova u nas mienja; barem su rezultati od god. 1869. jasno pokazali, kako postoji tendencija toj promjeni. Na temelju podataka budućega popisa moći će se ne samo kon-

Digitized by Google

statovati ova promjena, nego će se uz pripomoć iztraživanja o mieni žiteljstva moći razabrati i uzroci njezini.

Razmjer medju oba spola, kako je poznato, visi o većem odnosno manjem porodu mužke ili ženske djece, o redu kojim pomiru mužkarci odnosno žene, te napokon o uplivu, kojim djeluje doseljivanje ili izseljivanje. Kad je trebalo prosudjivati rezultate popisa od god. 1880., tada niti je bilo pri ruci podataka za dosta veliko razdobje niti su svi ti podatci bili dosta pouzdani. Ovaj put ne će ova zapreka postojati u tolikoj mjeri, jer će danas za prosuditi ovu okolnost biti u pripomoć podatci o mieni žiteljstva od malo ne dvadeset godina; biti će dakle, ako i ne podpune, a ono ipak prilično dovoljne podloge, na kojoj će se moći sračunati red, kojim pomire mužko, a kojim žensko žiteljstvo. Bez poznavanja ovog poredka ne može se nipošto ustanoviti uticaj pomora na razredbu žiteljstva po spolu, kao što se ni s druge strane ne može prosuditi razlika u spolnom razmjeru kod pojedinih vjeroizpovjestih, ako se razmatranje ovog pojava ne dovede podjedno u savez s razredbom žiteljstva po vjeroizpovjesti. Obično se tvrdi, da je kod žiteljstva vjeroizpovjesti grčko-iztočne razmjer znatno povoljniji u prilog mužkoga spola, dočim da je kod žiteljstva rimo-katoličkoga razmjer veći u korist spola ženskoga. Ovaj isti pojav prikazao se je u Hrvatskoj po popisu od god. 1880., samo je ovom sgodom iztaknuta posebna jedna okolnost, koja će biti od velike važnosti kod prosudjivanja rezultata budućega popisa. Sve do posljednjega popisa bilo je možno samo u obće promatrati razmjer spola po pojedinih vjeroizpovjestih, nu god. 1880. promatrao je Zoričić prvi put ovaj razmjer u kombinaciji *s materinskim jezikom:* tim nam je pružio podlogu, da ćemo po rezultatih budućega popisa moći prosuditi, kako se razvija razmjer spola kod naroda našega, te koje posebitosti u tom razvitku postoje. Dosadanje promatranje pokazuje nam bez ikakove dvojbe, kako se kod naroda našega u mnogo većoj mjeri nego li kod ostalih narodnostih iztiče razlika kod pojedinih vjeroizpovjesti pogledom na razmjer spola, jer dok se n pr. u obće računa na 1000 mužkaraca kod rimo-katolika 1029 žena, a kod grčko-iztočnih 949, uzimlje se, da kod onih, kojim je materinski jezik hrvatski ili srbski na 1000 mužkaraca ima kod rimo-katolika 1038, a kod grčko-iztočnih 950 žena. Ove razlike, ako-prem vrlo važne, nisu se dale dosada ni provesti ni prispodabljati, jer se kod poroda i pomora sve do g. 1878. nije provela razlika medju pojedinimi vjeroizpoviestmi, te se ni u tom pogledu nije

Digitized by Google

dalo uglaviti pravilo, da li kod vjeroizpovjesti grčko-iztočne povoljniji razmjer mužkoga spola nastaje uslied toga, što je možebiti broj živorodjene mužke djece veći ili možebiti s toga, što je pomor žena kod grčko-iztočnih veći, nego li kod ostalih vjeroizpovjestih. Čini se, da će ova potonja okolnost biti od odlučnoga upliva; nu podpuna njezina istinitost, te sama jakost njezinoga upliva moći će se prosuditi istom nakon budućega popisa na temelju onih demografskih iztraživanja, što ih je izveo hrvatski statistički ured. Na tom temelju biti će povoda potanje zaviriti i u socijalni položaj žena kod pojedinih vjeroizpovjesti.

Da u pogledu demografskih izvida u Hrvatskoj nije ništa više učinjeno do valjanog i redovitog iztraživanja o mieni žiteljstva, te do provedenog popisa žiteljstva i izradbe popisne gradje, mogle bi se s tim radom zadovoljiti i uprava i znanost, osobito kad se sjetimo, da je u tom obziru prije petnaest godina polje bilo posve neobradjeno.

Istom ovimi radnjami zadobismo podlogu za izpitivanja i iztraživanja, na koja se prije pravo rekuć nije smjelo ni misliti, jer se je na temelju one gradje, koja se je u nas sabirala do g. 1875. mogao možebiti u najobćenitijih crtah i samo površno konstatovati ovaj ili onaj pojav, moglo se je zadovoljiti zahtjevu i znaličnosti pojedinca, ali pravoga znanstvenoga rada, izpitivanja uzroka i posljedica promotrenih pojava, te pravila po kojih se ti pojavi razvijaju, svega toga nije moglo biti, dok dobro zasnovanom statistikom o mieni i valjanim popisom žiteljstva nisu stvoreni prvi uvjeti, bez kojih ne može biti govora o drugom kojem radu na polju demografije i demologije. Da i ne spominjem, kako se sastav žiteljstva po dobnih razredih i svi oni pojavi, koji se tiču potrajnosti ljudskoga života ne mogu upoznati i proučiti bez valjanoga popisa, kako je bez toga uzaludan ili bolje da reknem nemoguć svaki temeljitiji studij ljudskog zajedinstva, u koliko on u obzir uzimlje pravo istinito ljudsko družtvo, kakovim se ono prikazuje uslied upliva onih elemenata, koji ga okružuju, — naglasiti ću samo uzku svezu, koja postoji izmedju popisa i onih demografskih izvida, koji se tiču *dušèvnoga* života, da time podjedno prikažem, kako daleko su u nas demografske radnje doprle i u ovomu području.

Ovi izvidi stegnuti su u nas na dosta uzku granicu, jer se protežu na statistiku škola, a ne obuhvaćaju poslovanja ostalih zavoda i pomagala, kojimi je zadatak širiti i unapredjivati duševnu obra-

Digitized by Google

zovanost naroda: kao što su akademije, učevne sbirke, knjižnice, novinstvo i štampa, trgovina knjigami i umjetne radnje. Ali i ova statistika školstva počimlje u nas istom god. 1879, jer sve ono, što se je u tom pogledu prije učinilo, jedva se može smatrati prilogom k demografiji duševnoga života.

Istina je doduše, da je statistički ured, čim je počeo svoj rad, svrnuo svoju pozornost i na statistiku nastave, te naknadno sabrao podatke od godine 1872. do god. 1875., i proglasio ih u ljetopisu statističkom za god. 1874., ali kako se je ovaj rad morao ograničiti samo na to, da naknadno sabere potrebitu gradju, da kako tako izpuni prazninu, koja je postojala u izvidih ovoga skupa, to nije statistički ured ni mogao ni htio u prvu ruku provadjati kakovih reforma na tom polju, već je morao sakupiti onakovu gradju, kakova je bila.

Poslje godine 1875. stegnuo je statistički ured svoj rad u statistici nastave samo na srednje škole, jer se je u ono doba upravo radilo o preustrojstvu pučke nastave; al i ova gradja nije nigdje proglašena. Istom god. 1879. izdala je vlada štampom poseban izvještaj o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji za g. 1877./78., da time zadovolji propisu školskoga zakona od god. 1874., koji nalaže vladi, da svake godine sastavi i štampom proglasi ovakav izvještaj.

Nekako u isto doba izdalo je i bivše krajiško vojno zapovjedničtvo slično izvješće za isto razdobje: tek na temelju ovih izvješća mogao se je prvi put dobiti podpuni pregled o *cjelokupnoj* nastavi u kraljevini Hrvatskoj[1]. Medjutim je statistički ured uvidio, da mu valja pristupiti k reformi ove grane statistike, te ju zasnovati na podlozi, koja će podpuno odgovarati zahtjevom znanosti i potrebam uprave. U tu svrhu stavio se je bio ured na stanovište direktnog iztraživanja tim načinom, da je za svaki učevni zavod dao izpuniti poseban upitnik, u kojem su bila stavljena pitanja prema posebnoj naravi i vrsti svakoga pojedinoga zavoda. Ovu osnovu odobrila je vlada, te se je na tom temelju imala sabirati gradja i izradjivati u statističkom uredu. Medjutim je vlada sama preuzela u svoje ruke i sabiranje i izradbu gradje za statistiku školstva, te je konačne rezultate priobćivala stranom u posebnih štampanih iz-

[1] Vidi *Zoričić:* „Das Unterrichtswesen Kroatiens, Slavoniens und des Militär-Grenzgebietes im Schuljahre 1877/78"; razprava štampana u bečkoj „Statistische Monatschrift".

Digitized by Google

vještajih, a stranom u svom „službenom listu“. Ja ne ću iztraživati, da li i u koliko je ovaj rad vlade odgovarao zahtjevom, koji se danas stavljaju na statistiku nastave; svakako je dobro, da se je danas ciela stvar povratila onamo kamo spada, te da je sada opet, nakon što je uveden novi školski zakon, preuzeo statistički ured na sebe i ovaj dio demografskih radnja. Prije svega nastoji se o tom, da se sakupe i izpitaju svi potrebiti izvidi za g. 1887/88., koja je bila posljednjom, u kojoj je za pučku nastavu vriedio zakon od god. 1874., a zatim će se redovito nastaviti iztraživanja na jednakoj podlozi.

Kod ovih iztraživanja bit će svakako jedno od glavnih pitanja, na koje mora odgovoriti valjana statistika nastave ob uspjehu pučke obuke. Na ovo pitanje nije odgovor tako lak, nu ako se ono stegne samo na uspjehe elementarne obrazovanosti, to će rezultati popisa žiteljstva u savezu sa statistikom nastave pružiti svakako najsigurniju podlogu, da se ti uspjesi prosude osobito onda, kad se popis žiteljstva u tom pogledu uredi načinom takovim, koji će biti kadar pružiti gradju, na temelju koje će se moći prosuditi pismenost žiteljstva.

Prvi put su u Hrvatskoj obavljeni izvidi o pismenosti kod popisa god. 1869.; nu to je bio samo pokus, koji, premda je uspio ipak se ne može nit iz daleka sravniti s postupkom, koji je u tom pogledu proveden kod posljednjega popisa, već s toga, jer je izradba gradje i kombinacija s drugimi pojavi izvedena kud i kamo temeljitije nego li g. 1869. Ako igdje, to je upravo ovdje prispodoba od osobite važnosti, jer se samo tako dade prosuditi uspjeh elementarne obrazovanosti, ocieniti djelovanje uprave i doznati, kojim su rodom urodile velike novčane žrtve, što ih je Hrvatska žrtvovala za elementarnu obuku naroda. U tu svrhu nije dovoljno prispodabljati samo naprosto broj pismenih i nepismenih jednoga razdobja s drugim, već valja u prispodobi posegnuti i dalje. Do sada se to nije moglo učiniti, jer su se god. 1880. rezultati popisa s onimi od god. 1869. mogli dovesti u svezu samo pogledom na razliku spola; ali nije bilo možno ove prispodobe izvesti u savezu s dobom, materinskim jezikom i vjeroizpoviesti žiteljstva, te napokon se ova prispodoba nije dala provesti ni za pojedine manje geografske priedjele, već se je mogla stegnuti samo na županije, odnosno na okružja. U koli povoljnijem položaju u tom pogledu stojimo danas! Kako je popis od godine 1880. izveden prema svim zahtjevom znanosti, to smo time zadobili podlogu, na kojoj

Digitized by Google

ćemo uz pripomoć rezultata budućega popisa moći do najmanjih potankostih proučiti uspjehe elementarne obuke, te doznati napredak od jednoga dobnoga razreda do drugoga, i razvoj elementarne obrazovanosti ne samo u cieloj zemlji nego u pojedinih krajevih koli kod mužkaraca toli kod ženskih. Mi ćemo istom sada na tom temelju moći prosuditi, kako je na obrazovanost žiteljstva uplivala promjena temeljnih načela elementarne obuke izvedene god. 1874., da li je napredak elementarne obrazovanosti veći i brži kod tudjih živalja ili kod naroda našega, te u kojoj svezi obzirom na taj napredak stoji elementarna obrazovanost s pojedinimi konfesijami. Sve ove i druge slične prilike, koje valja u obzir uzeti, kad se prosudjuju nastavni odnošaji naroda, moći će se podpuno uvažiti istom sada, samo bude li radnika, koji će toli obsežnu gradju obraditi i predati onim, koji budu prosudjivali prilike naroda.

Pokraj dosada navedenih radnja u izpitivanju demografskih odnošaja ima ih još nekoliko, koje mi je dužnost spomenuti, akoprem se ni iz daleka ne iztiču ni tolikim obsegom ni tolikom podpunošću kao što su radnje do sada navedene. Da ne navodim rad na polju kriminalne statistike, o kojem je bilo govora u mojoj radnji *o kriminalitetu* žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji, iztaknuti mi je napose izvide statističke *o zvanju i zanimanju žiteljstva.*

Važnost ovoga skupa izvida statističkih naglasuje se odlučno sa svih strana, ali zapreke i potežkoće u provedbi tih izvida tolike su, da kraj svega nastojanja nije pošlo za rukom za cielu zemlju provesti statistiku zvanja i zanimanja onako, kako bi odgovarala svim potrebam uprave i svim zahtjevom znanosti; nu kraj svega toga mora se priznati i u tom pogledu znatan napredak. Izvidi o zvanju i zanimanju ne izpituju se ni u nas kao samostalna statistička operacija, već u savezu s popisom žiteljstva, što će uz pitanje financijalno biti bez dvojbe jedna od glavnih zaprieka razvoju ove grane demografskih radnja.

Već god. 1869., kad se je popisivalo žiteljstvo, iztraživali su se podatci o zvanju i zanimanju; god. 1880. nastavio se je taj posao s tom ipak razlikom, da je način, kojim su se ovi izvidi provadjali, bio kud i kamo sgodnije udešen, a izradba materijala bila je tako uredjena, da se je mogla provesti po jednakih načelih i da su se mogli mnogi nedostatci naknadno popraviti. Obzirom na sve to ne može biti niti prispodobe medju statistikom zvanja i zanimanja od god. 1880. i onom od god. 1869.; tako je god. 1880. i

Digitized by Google

kod zanimanja lučeno žiteljstvo po spolu, dočim su god. 1869. u tom pogledu izkazani rezultati sumarno za oba spola; pojedine vrsti zanimanja razlikovao je popis g. 1880. dosta potanko, te uslied toga nije trebalo u kategoriju osoba bez zanimanja uvrstiti velik broj žitelja, koji su imali svoje stalno zanimanje; tim je broj ljudi bez zvanja stegnut na granice, koje doista odgovaraju faktičnim odnošajem; napose je klasifikacija onih, koji se bave obrtom, prometom i trgovinom provedena u 25 posebnih skupina, a ne kako je bilo god. 1869. samo u deset; napokon je i socijalni položaj privrednika iztražen potanje nego li ikada prije. Sve su to takove prednosti pred sličnimi izvidi od god. 1869., da se dosta ocieniti ne mogu, a napose je tim i ovdje stvorena podloga za daljnju prispodobu, u kojoj za vrieme prije god. 1880. u tom pogledu ni govora biti ne može.

Da i ovi izvidi o zvanju i zanimanju žiteljstva od god. 1880. imadu nedostataka, to priznaje i sam statistički ured, a nije drugačije moglo ni biti: ti nedostatci moći će se po malo odkloniti, samo je velika šteta da popisna gradja nije podpuno izcrpena i izradjena, a napose da nije izkazana razlika medju producenti i konsumenti, već da je obzir uzet samo na tako zvane privrednike, a ne na one, koji živu o njihovoj privredi. Bude li više novčane podpore kod budućega popisa, moći će se provesti i ovaj posao.

Na temelju ovih izvida mislila se je zasnovati i statistika obrta i industrije, no do skora se je uvidilo, da se popisom žiteljstva ne može namaknuti gradja za obrtnu i trgovačku statistiku već s toga, jer se kod popisa obzir uzimlje u prvom redu na osobe, a ne na pojedine podhvate. Uslied toga je god. 1883. proveden poseban popis obrta, koji je važan i s gledišta demografskog, jer se je popisalo i žiteljstvo, koje se bavi obrtom i trgovinom. I ovaj je popis obavljen putem popisnica, te su izmedju ostalog sabrani podatci o broju podhvatnika, raznih vrsti pomoćnika i radnika za svaki pojedini podhvat. Ovim su demografski izvidi u veliko napredovali, te ne ima sumnje, da nije daleko vrieme, kad će se uz posebne izvide o statistici obrtnoj spojiti i izvidi o zvanju i zanimanju žiteljstva u obće.

U red daljnih demografskih iztraživanja u Hrvatskoj spada i izpitivanje o *stanbenih i zdravstvenih prilikah* domovine. U prvom pogledu učinjeni su neki početci kod popisa žiteljstva; al iztraživanja ta jedva su nam kadra pružiti podlogu, da u podpunom obsegu prosudimo

*

Digitized by Google

tako važan pojav kao što su stanbene prilike žiteljstva. Nu poteškoće kod sabiranja ove gradje tolike su, da se na brzu ruku ne mogu svladati; statistički ured pokušao je s toga sabrati potrebitu gradju samo za gradove i to napose odieljeno od popisa. Ta je gradja doduše sabrana, ali osim grada Zagreba jedva će se moći upotriebiti za ozbiljan studij. To će i biti razlogom, da ona nije dosada ni izradjena. Ja sam za grad Zagreb pokušao prikazati stanbene prilike u posebnoj razpravi posluživ se kod toga podatci, što ih je sabrao statistički ured.

Što se tiče *zdravstvenih* prilika, to su dosadanja statistička iztraživanja u tom pogledu stegnuta na vrlo uzke granice. Zadatci statistike u tom pogledu tako su raznoliki i tako mnogobrojni, a preradjivanje odnosne gradje zahtieva u tolikoj mjeri posebnoga stručnoga znanja, da se je danas već ovaj dio statistike razvio kao posebna grana pod imenom *statistike medicinske*. Istina je, da ima u životu hiljadu pojava, na temelju kojih se mogu prosuditi zdravstvene prilike žiteljstva, da ima hiljadu upliva, koji utiču na zdravlje ljudsko, te da se uslied toga mogu zdravstvene prilike žiteljstva promatrati na razne načine; nu tim jedva da je izcrpen zadatak statistike; pravo njezino polje na kojem ju čeka za čovječanstvo toli blagotvoran rad, te na kojem se osniva razvoj same znanosti medicinske, jest onaj njezin dio, komu je zadatak iztraživati upliv i razvoj pojedinih bolesti, koje se pojavljuju bilo sporadično bilo epidemički. Ovaj dio zdravstvene statistike kod nas nije se još ni počeo razvijati, te ni ne će dotle, dok se sami liečnici toga posla ne late. Službena statistika učinila je u tom pogledu sve, što je mogla, ona se je, kako već spomenuh, u svih gradovih i svih mjestih, gdje se nalaze liečnici, pobrinula za izkaze o pomoru uz točnu oznaku uzroka smrti. Ova gradja leži zakopana, a nije se našao dosele niti jedan liečnik, da ju izradi. Ja ne dvojim ni malo, da će se i ovaj dio demografske statistike u nas razviti, čim se više uz praktično liečenje hrvatski liečnici bavili budu i znanstvenim iztraživanjem.

Ako uz spomenute do sada demografske radnje naglasim, da se je statistički ured bavio i *statistikom izbornom*, na temelju podataka sabranih iz izbornih listina, koji rad medjutim nije ugledao javnosti: tada sam naveo sve, što se je u Hrvatskoj do danas uradilo na polju iztraživanja demografskih. Prije medjutim nego li završim, iztaknuti moram još, da tim nije dovršen ni dosadanji rad naše službene statistike na tom polju; danas već u pripravi čekaju

Digitized by Google

dvie osnove; jedna se tiče statistike *družtvene*, a druga statistike *ubogarstva*. Jedna i druga od velike su važnosti, osobito ova potonja već s toga, jer danas još u Hrvatskoj ne ima stalno organizovanoga ubogarstva. Sve je više manje prepušteno u tom pogledu občinam, a više vlasti ne shvaćajuć ovu granu upravne djelatnosti s gledišta višega, zadovoljuju se jedva s tim, da izpituju blagajničku upravu novaca opredieljenih za podporu ubogih. Danas još ne imamo ni pojma, kako je u nas u cielosti razgranjena prigledba ubogih; sa strane upravnih vlasti niti se ne misli, da se, bilo sa gledišta statističnoga bilo s gledišta upravnoga, prikaže razvoj ove upravne grane, a to i jest jedan od glavnih razloga, zašto se u nas s ovim pitanjem osim gdje kojeg novinarskoga članka nije teorija ni bavila. Sva je prilika, da će u buduće biti drugačije, jer se i kod nas stalo uvidjati, u kako uzkoj svezi s velikimi socijalnimi pitanji stoje zadatci o prigledbi ubogih, te kako oni i spadaju medju najteže, a sbog svoje uzke sveze s cielim unutarnjim i vanjskim životom čovjeka medju najznamenitije zadatke sadanjosti.

Do sada ako se i nije baš prekrštenih rukuh gledao razvoj uboštva, ipak nije bilo sustavnoga rada. Sve je bilo prepušteno više manje milostinji pojedinaca, a ono, što su pojedine občine u tom pogledu do sada radile, bilo je bez osnove i načela. Današnje su prilike drugačije, one odlučno zahtievaju, da se ova grana jedanput već uredi. Siromaštvo u narodu postaje sve to većim, broj ubogih raste od dana do dana, a što je najgore, množí se u velikoj mjeri broj onih, koji uslied raznih uzroka, medju kojimi spominjem bezrazložno komadanje zemljišta, dodjoše već do skrajne granice, preko koje niti ima gospodarskih sredstva za najnuždniju existencíju, niti izgleda za kakovu privredu. Ne može s toga biti dvojbe, da će se i u nas morati poput drugih država urediti ova grana socijalne uprave i to prama posebitosti naših narodnih odnošaja; ali prije nego li se to učini, od potrebe je poznavati točno sliku o današnjoj organizaciji ubogarstva u Hrvatskoj i Slavoniji i o sredstvih, kojimi danas razpolaže domovina za prigledbu ubogih. Toj svrsi pripomoći će naumljena organizacija ove grane statistike, koje se je latio naš statistički ured.

Po osnovi, kako ju je zasnovao naš statistički ured, sabirati će se podatci na temelju posebnih upitnica, koje se diele u četiri skupa. Upitnice prvoga skupa, i to njih dvie na broju, sabrati će podatke o župnih odnosno občinskih ubožkih zakladah i to napose o imovini njihovoj i o upravi te imovine, te zatim o onih ubogih,

Digitized by Google

i to poimence svakoga od njih, koji su uživali podporu iz tih zakladah. U drugi skup uvrštene su dvie upitnice za razne ubožke zavode, i to jedna za pitomce smještene u tih zavodih, a druga, koja se tiče imovinskih prilika i o unutarnjoj njihovoj uredbi. U treći skup spada upitnica za ubožke zaklade; a u četvrti za družtva kojim je svrha njega ubogih. Jesu li ovi ovako zasnovani izvidi dostatni, da se na njihovoj podlozi dodje do podpune slike o prigledbi ubogih, to je dakako pitanje, na koje se ovaj čas odgovoriti ne da, jer mnogo toga visi o načinu, kako će se pokupiti potrebita gradja i napokon izraditi. Ne ima dvojbe, da će tu trebati svladati silu božju poteškoća, te da se ili mnoge od njih ne će u obće moći ni prebroditi ili istom nakon dugoga vremena; nu tih zaprieka ne će se preplašiti hrvatski statistički ured, on će svoja iztraživanja od godine do godine usavršivati, te nam napokon pružiti jednu od najvažnijih gradja, na temelju koje ćemo moći duboko zaroniti u gospodarske i socijalne odnošaje našega naroda.

Ovo je u glavnih crtah kratak račun o radu hrvatske statistike u području demografije; ovaj rad prikazao bi nam se s jedne strane još mnogo obilnijim, kad bismo i pojam same demografije razširili na širji krug, te pošli s gledišta, da su svi pojavi državnoga života u najtijesnijem savezu sa žiteljstvom: ali bi za taj slučaj s druge strane morali doći i do tog zaključka, da na ovom polju još mnogo raditi valja. Prve poteškoće svladane su sretno, hrvatska službena statistika učinila je za kratko razdobje od petnaest godina više, nego li su drugi prosvietljeni narodi u tom pravcu uradili čitava decenija; ona je znanosti i upravi pružila podlogu, na kojoj se s jedne strane može razvijati i širiti temeljit studij o stanju i razvoju hrvatskoga družtva, a s druge zasnovati uprava, koja bi svojim radom mogla izliečiti mnogo nevolje, koja se u tom družtvu pokazuje. Hrvatska statistika učinila je svoju dužnost, ona će za stalno u svom radu i uztrajati; ali da joj mučan i težak rad bude od uspjeha i koristi, treba prije svega, da ju podupre cio narod, a zatim da se nadje radnika, koji će na temelju njezinih izvida proučiti život njegov i time zasnovati nauka o hrvatskom družtvu, zvala se ona demologijom ili kako drugačije. Ali ne samo zahtjevi znanosti nego i naše svagdanje potrebe nuždno traže, da se ovim radom koriste što više svi, koji su zvani budi kojim načinom uticati u javne prilike naroda. Svakim danom nastaju nove potrebe i nove promjene; — političko socijalna pitanja radjaju se od dana do dana, — ljudski duh slavi istina bog svaki dan nova slavja,

Digitized by Google

al uz sve te veličanstvene izume javljaju se u narodu nove biede i nevolje. Pravi otačbenik motriti će brižnim okom sve te pojave, on će tim promatranjem učiti poznavati mahne i griehe hrvatskoga družtva i uspjehe njegova života; on će upoznati, kako napredak toga družtva leži u razvoju njegovoga zajedničkoga ćudorednoga zadatka, kako će taj razvoj biti trajan samo onda, bude li se polugom družtvenoga napredka smatrao ćudoredni i religiozni uzgoj mladeži, bude li se njegovao i kriepio obiteljski duh, bude li se u narodu visoko cienila svetost bračne sveze, te bude li svatko na svom mjestu vjerno vršio dužnosti svoga zvanja. Jest, gospodo, u iztraživanju i proučavanju demografskih pojava naći ćemo svi, bavili se naukom ili praktičnim životom, neprocienjivu podlogu za naš rad, koji treba da je u prvom redu posvećen narodu našem, komu u korist je naš preuzvišeni pokrovitelj zasnovao ovaj naš sveti hram znanosti.

Digitized by Google

O državnom ustrojstvu republike Dubrovačke.

Čitao u sjednici filosofičko-juridičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 19. lipnja 1890.

ČLAN-DOPISNIK DR. K. VOJNOVIĆ.

Nigda kako u današnje vrijeme, kad na obzorje svietske poviesti dolazi brzim korakom slavensko pleme, da vrši svoj upliv na tok kršćansko-europejske naobrazbe, nije bilo toliko vriedno i poučno iztraživati, kako je slavenska državica, prostrana u najvećemu svome cvatu 450□ milja, od kojih se samo jedna četvrtina mogla obradjivati, napučena u svome glavnom gradu jedva sa 30.000 žitelja[1], na moru i na kopnu obsiednuta premoćnim neprijateljima i zavidnicima, mogla slavno proživljeti više od jedne hiljade godina, odana katoličkoj vjeri, slobodi i kulturi zapadnoj, a ostavši vazda slavenska, bogata trgovinom i mornaricom, po kojim se takmila sa Mletcima, sa Genovom i sa Holandijom, a uz to slavna na polju knjige i znanosti, kako malo koji od najslavnijih talijanskih gradova srednjega vieka. U tome iztraživanju, gdje su nam vrela tako bogata, da se može o njima slobodno kazati, da je žetva obilata a veoma malo žeteoca, ima puna ruka posla za povjestničara, za državnika, za pravnika, za književnika i za ekonoma. Navlastito proučavanje državnog i upravnog ustrojstva Dubrovnika ne samo što je nuždno u svrhu, da se pronadje jedan od glavnih uzroka bujnog cvata, čvrstog i dugog živovanja ovog grada velikoga u svojoj malenkosti, kako ga nazva Tommaseo, nego može dati dragocienih nauka još neizkušanim, a dosta prokušanim slavenskim narodima, kako mogu doći do slobode, do kulture i do bogatstva, te ova zamašna dobra dugo čuvati poput Dubrovnika, koji je do njih dopro, te ih znao deset stotinâ godinâ

[1] *Razzi* označuje ovaj broj žiteljstva okolo god. 1578. u zlatno doba Dubrovnika. (Storia di Rangia, L. III.). — *De Diversis* pod konac XIV. vieka broji 40.000 duša u Dubrovniku sa predgradjima.

Digitized by Google

uzdržati u najtežim prilikama, koje pružaše s jedne strane priroda i njezini najkrutniji bičevi kuga, potres, vatra i glad, s druge najpogibeljniji susjed na kopnu, koji bijaše progutao Bugarsku, Srbsku i Bosnu, a najopasniji na moru, koji bijaše zarobio dalmatinske gradove do Kleka, a ponositu Boku do Sutorine.

Bez dvojbe da sudački ustroj, o kojemu toliko ovisi uspješno rukovodjenje pravde, zasieca u velike u dobrobit države, te po njemu se može ocieniti, koliko su najviša dobra naroda osigurana po državnom organizmu.

Boraveć jeseni god. 1889. u Dubrovniku, htio sam se upoznati sa velikim blagom sudačkog arkiva republike, spasenim g. 1814. od vatre bukle u jednom dielu kneževske palače, sada čuvanim u arkivu okružnog suda dubrovačkoga[1].

Prelistavši listine od preko šest viekova i udivivši se tolikoj pravoslovnoj mudrosti, tolikoj praktičnoj spretnosti kod upravljanja civilnog, kaznenog i trgovačko-pomorskog pravosudja, došao sam na misao risati glavne crte sudačkog ussroja po vrelima, iz kojih sam mogao crpiti, te se dotaknuti uzgred obćenite državne organizacije, iz koje je sudačka potekla i na koju se osnivala. Na koncu kao dodatak ovoj radnji priobćiti ću bilješke o raznovrstnim sudbenim knjigama po meni pregledanim.

I.

Upliv mletačke republike na državni i upravni ustroj dubrovačke.

Dubrovački pisci nisu se s jedne strane nigda žacali priznati, da je državni organizam Dubrovnika bio upriličen po mletačkome[2],

---

[1] Zasluga je Hrvata g. Vinka Milića, predsjednika okružnog snda u Dubrovniku, što je pred koju godinu stari sudački arkiv po mogućnosti bio uredjen.

[2] *Serafin Cerva*, Dominikanac u svome dielu „*Prolegomena in Sacram Metropolim Ragusinam ad illustrandam Ragusinae Provinciae Pontificum Historiam*“ izdanome u Dubrovniku god. 1744. u rukopisu i nigda još tiskanome, kritično opisuje u kratko crkovnu i političku poviest Dubrovnika, crpljenu iz spisâ državnoga arkiva, iz samostana Benediktinaca na Lokrumu i Sv. Jakobu, te iz drugih privatnih vrela, a evo što kaže glede dojma mletačkoga državnog ustrojstva na dubrovačko: „Curantibus deinde Venetis, remque publicam administrantibus, Venetorum regendi formam imitati sunt Ragusini“. A pošto je nacrtao upravu dubrovačke republike, piše: „Hinc facile

Digitized by Google

kako s druge odriešito i opravdano su zaniekali suprot nastojanju Mletčića i njihovih prijatelja i podložnika, da bi ikad bio

---

quisque intelliget Ragusini Regiminis formam Venetae ad instar reipublicae institutam, in qua eadem civium distinctio, eadem munerum distributio, eademque Comitia, nemque Majus Consilium, Consilium Rogatorum et Consilium Decemvirorum. (*Prolegomena, cap. XV.: „De Politia Ragusinae Reipublicae ejusque comitiis, ac Magistratibus"*, p. 62—74. — Akademija posjeduje liepi rukopis *Prolegomena i Sacrae Ragusinae Metropolis,* podpuniji od Franciskanskog citiranog po Makuševu, koji je ona nabavila od Rešetarove obitelji, a ova od Radeljeve.) Isti ovaj pisac, koji otvoreno priznaje naliku dubrovačke uprave napram mletačkoj, u XIV. poglavju dokazuje *„Ragusini nunquam non liberi Venetos aliquando Proetores habuerunt"*, a uz to navadja stihove glasovitoga Dubrovčanina *Stiepana Gradi: „In carmine de laudibus Reip. Venetae et cladibus patriae suae"*, gdje ovaj učenjak i rodoljub, kojemu se puno ima zahvaliti, ako se je Dubrovnik oporavio od potresnih razvalina, pripisuje Mletcima blagodat kaznenoga i civilnog zakonarstva, i stališno uredjivanje grada:

Docta suas sceleri poenas, sua praemia laudi
Ad vestri simulacra fori decernere, bonorum
Alternare vices, certis plebisque Patrumque
Ordinibus cives distinguere; denique totam
Ad vestros sese mores effinxit, et ultro
Vestrae habitu vestis cultus mutavit avitos.

(B. Makušova, Izsljedovanija. — Sanktpetersburg, 1867. — Str. 412, 423, 524).

Drugi Cerva (Ludovicus Cervarius Tubero) u *„Commentaria suorum temporum"* ovako se izražava ob istom predmetu: „Sublato Tyranno (Damiano Juda) de medio, bonisque ejus in publicum redactis, Rhacusini Praetorem a Venetis ex pacto missum in urbem accepere; qui quidem Princeps dumtaxat in Senato Rhacusino esset; caeterum nullum jus in Civem Rhacusinum haberet, suaeque leges. sui Magistratus Rhacusinis essent. (*Ludovici Cervarii Tuberonis, Commentaria suorum temporum.* T. I. — Rhacusii. Ex Typographia C. A. Occhi 1784).

Povjestničar Luccari (*Copioso ristretto degli annali di Rausa. — Libri Quattro di Giacomo di Pietro Luccari Gentilhuomo Rauseo. In Venetia, ad instantia di Antonio Leonardi.* 1605. — Ovo vrlo liepo izdanje Lukarićeve poviesti nalazi se u akademiji) ovako piše o uplivu Mletaka na Dubrovnik XIII. vieka, poslie urote Damjana Jude, kad su Mletci prvi put poslali svoje knezove: „In questo tempo molti de nobili, lasciate le vesti, che per tutto si chiamano mantelli, si vestirono con maniche à comeo, et misero sul capo le birette tonde, com' usano portare i nobili Venitiani; le quali nacquero dal cerchio de' capucci. Presero ancora in gran parte il modo di vivere alla straniera, et attendendo alle mercanzie, et all' arte del mare si fecero assai facultosi. Onde io credo che da queste istituzioni Gioanni di Ravenna,

Digitized by Google

Dubrovnik izgubio svoju nezavisnost, pokraj toga što je dva puta bio došao pod zaštitu mletačke države, te primio od nje i svoje

---

chiama Rausa *Venetia minore*, nel che lo seguita Emanuelo Chronista di Harvoie Harvatich Duca di Spalato. *Et a me pare che in ciò non abbiano errato, perciocche' il nostro governo è poco difforme del Viniciano*". (Libro II., p. 41.) — Spomenuti Makušev kaže u navedenom dielu: „Stoji, da je sve državno ustrojstvo Dubrovnika posudjeno od Mletaka, da je puno trgovačkih ustanova unešeno u statut u dogovoru s Mletcima . . . . (s. 168). — Na glasu dubrovački književnik Franjevac *Sebastian Dolci* ped pseudonimom *„Albini Esadastes de Vargas"* izradi razpravu, kojom napram mletačkim piscima dokazuje *„Libertas perpetua Ragusina ab omni jure Veneti domicici asserta et vindicata"*. (Kod Makuševa str. 428—445).

S jedne strane dakle dubrovački pisci priznavaju ono mnogo što Dubrovnik ima zahvaliti Mletcima, a s druge vindiciraju protiv njih slobodu, potamnjenu, istina, odaslanjem mletačkih knezova, ali nikada izgubljenu. A najbolji je tomu dokaz, što su se Dubrovčani mogli lasno osloboditi Mletčića, jer su znali vazda sačuvati od tudjinskoga upliva svoje nutarnje institucije. Koliko je domaćih pravnih običaja, a koliko mletačkih ustanova unišlo u dubrovački štatut izdan god. 1271. po mletačkom knezu Marku Giustinianu još nije iztraženo, a ne će biti lasno i sigurno utanačiti, jer dosta pravnih spomenika dubrovačkih propalo je prigodom požara god. 1013., ne obzirajući na to, da su ih mogli i mletački knezovi otriebiti, kako to sumnja Makušev. *Liber croceus,* koji ide od god. 1462. do god. 1805. spada u razdobje, kad se bio odavna Dubrovnik oslobodio mletačke zaštite, te uživao najveću slobodu pod ugarsko-hrvatskom krunom, a po tom sadržava i najsamostalnije zakonarstvo. (Makušev, o. c. s. 168, 169). Prof. Gelčić u svome učenome dijelu: *„Dello Sviluppo civile di Ragusa considerato ne' suoi monumenti istorici ed artistici"* (p. 30) ovako opisuje odnošaj Mletaka napram Dubrovniku u drugo razdobje upliva njihova: „Nel secondo ed ultimo stadio della sua influenza su Ragusa, i conti da essa (Venezia) delegati hanno veste di maggiore autorità, ma il peso del loro prestigio non si fa sentire *che nell' interesse dell' ordine interno e di una buona armonia colla dominante* (Venezia)". Dapače i u vanjskoj politici Dubrovnik znade sačuvati svoju samostalnost pokraj mletačkih knezova: „L' atto di presenza che fanno alla testa di tutti i consigli, non influisce sulla liberta di azione, che questi hanno sempre nell' alta politica di stato dinanzi ai principi di oltremonte. Pretendono l' intervento armato de' Ragusei nelle imprese di Venezia, perchè tale è il patto; ma reciprocamente non mancano agli obblighi assunti e trattano da nemici i nemici di S. Biagio". (Idem, o. c. ibid. Ragusa Tip. Pretner, 1884). Kako su znali Dubrovčani držati visoko svoju *političku i gospodarsku* nezavisnost i za vrieme kad su primali knezove od Mletaka, dokazuju najbolje *Reformationes* onog doba, navlastito zaključci Velikoga Vieća od 24. oktobra i 9. novembra 1329.

Digitized by Google

knezove[1]. Dubrovnik nije mogao niti izabrati ljepšeg uzora za svoje domaće uredjenje od mudroga ustroja negdašnje kraljice jadranskog mora, niti spodobnijega svojim prilikama, te sva njegova mudrost u tome oponašanjn bi: u maleni okvir svesti razgranjeni, a ujednostaviti dosta zamršeni organizam mletački, te ga tako asimilirati sa ćudi i potrebama svoga pučanstva, tako ga proniknuti svojim genijem, da se činilo kao stablo na svome vlastitom tlu posadjeno i uzraslo.

I dubrovačka republika je kako mletačka i kako sva slobodna municipija srednjega vieka prošla malo po malo iz demokratičkoga

---

(*Libri Reformationum, Zagabriae 1882*, izdani po jugoslavenskoj akademiji, II., str. 325, 326), od 28. aprila 1330. (ibid. str. 327), od 12. maja 1351. (ib. str. 128) i zaključak senata od 24. augusta 1331. (ibid., str. 326). Dubrovnik pruža veliki nauk u poviesti, kako se maleni narod, kad je sviestan, ponosit i spretan, može proti velikim državam braniti i obraniti.

[1] Prof. *Nodilo* u svojoj zanimivoj razpravi *„Prvi ljetopisci i davna historiografia dubrovačka“*, (Rad j. a., knjiga LXVI., str. 92 i sl.) piše ovako o prvome protektoratu Mletaka nad Dubrovnikom, pozivom na najstarijega ljetopisca po njemu ocienjena: „Drugi hronologički navod ljetopisca, da su bili u Dubrovniku od 1204.—1242. mletački knezovi, ne stoji, koliko je meni poznato, u oprijeci sa kojom god izpravom *te može biti vjeran.*“ Kad *sami čin* prvoga protektorata mletačkoga nije izvjestno dokazan, — teško je unići u tragove dojma njegova na nutrnje uredjenje Dubrovnika. Drugi protektorat od god. 1252.—1349. spada u historičko sigurno doba. Nema možda primjera u poviesti, da je mikroskopička državica kao Dubrovnik, prisiljena primiti od premoćne države, kako su bili Mletci, koji su je mogli migom oči progutati, poglavara, ipak znala sačuvati bitna svojstva suvrenstva *Diplomatički je pak chef-d'-oeusre,* da je pošlo za rukom toj istoj državici, najfinijim načinom, upotrebivši viešto pružene joj prilike, odpremiti poslje 97 godina tudjega poglavara, ostavši sa negdašnjim protektorom u prijateljskim koristnim odnošajima, izmjenivši u isto doba njegovu zaštitu sa onom druge velike države, naime sa *ugarsko-hrvatskim protektoratom*, pod kojim (1357.—1527.) do Mohačke bitke Dubrovnik je uživao uz jeftine uvjete, danka od 500 dubrovačkih dukata, priznanje podieljene joj zaštite, slobodu i blagostanje. Zvasmo protektorat *„ugarsko-hrvatskim“*, — jer Ugarska i Hrvatska bile su jur tada savezne države, koje imadjahu zajedničkoga kralja, koji, kad bi sklapao medjunarodne ugovore, a takav je bio Višegradski utanačen 27. lipnja 1358. s Dubrovnikom, postupao bi kao kralj saveznih država Ugarske i Hrvatske. Niekati ili izvrnuti tu saveznu zajednicu značilo bi niekati i izvrnuti poviest odnošaja Ugarske napram Hrvatskoj od Kolomana do Mohačke bitke, dakle kroz puna četiri stoljeća.

Digitized by Google

u čisto aristokratički sustav. U Mletcima XI. vieka još narod sudjeluje u vladanju. Na zvono sv. Marka puk vrvi u veliku basiliku potvrdjuje zakone, bira magistrate i samoga dužda, odlučuje o ratu i savezima sa drugim silama, te unapried zna, što će doći pred veliko vieće (Gran Consiglio). Ali XII. vieka vladanje počima se koncentrirati u rukama aristokracije kod sastavljanja velikoga vieća kroz gradjane[1]. Vanjske forme demokratičkog vladanja ostaju, kako ostaju pod Augustom stare rimske republikanske uredbe, ali realno saučešće naroda malo po malo izčezava, a u isto vrieme sve se više ograničuje moć dužda[2], dok god. 1423. nestaje pučkih skupština (Arringa), a da narod, odviknut demokratičkim formama i vješto manevriran po plemićima, niti pisne[3].

„Prvo postanje grada Dubrovnika", dobro kaže prof. Nodilo[4], „davnu njegovu uredbu družtvenu i političnu, tvarni mu razvitak pri prvom skoku njegove sreće, pa i odnošaje starih okretnih Dubrovčana sa sporim tromim susjedima njihovim, to bi nam se hotjelo znati, ali slabo razabiremo, premećući one rukopisne knjige".

Najstariji „*Annali della Repubblica di Ragusa*" izdani po istom profesoru bacaju ćak u VIII. stoljeće pretvorbu demokratičkog sustava u aristokratički, te pripoviedaju da se god. 744. učinila dioba svega puka u Dubrovniku, jer do tadar svi su bili kao narod u selu *(come uno povulagio in una villa)*, a oni koji su bili bogati bili su glavari i vladali su kako bosanski narod. Dolazak vlaha bogataša, natjeranih u Dubrovnik od medjusobnih borba i ratova, prouzroči držanje skupštine, u kojoj bi pučanstvo razdieljeno u tri diela: *u vlastelu, puk i sluge.* Vlastela i njihovi pobočnici vladali su zemljom, te sva vlastela udjoše u sbor ili u

---

[1] *S. Romanin, Storia documenta di Venezia.* P. Naratovich, tipografo editore, 1053. T. I., p. 341—344.

[2] Još XII vieka vlast dužda sauzuje se, a za naknadu, kako u Dubrovniku, vanjski sjaj mu raste: „A compenso quasi delle introdotte restrizioni al potere del Doge, ne fu accresciuta la pompa esteriore, e resa dieppiù sacra e tutelata la sua persona Al suo uscire di casa non avea più ad essere accompagnato da' soli suoi servitori, ma da un corteggio di nobili e popolani". (Romanin. T. II., p. 92).

[3] „Ed il popolo, già disavezzo delle forme democratiche e ben maneggiato dai nobili, non ne levó rumore". (Romanin, o. c. T. IV., p. 65, 66).

[4] Rad j. a., knj. LXVI., str. 92.

Digitized by Google

veliko vieće, *a ostali ne*[1]. Drugi stališ je bio pučana (*de povulani*) ili poluseljana *(vol dir pol vilani)*, te su bili i oni kako sluge od nizokog stališa, ali bili su uzgojeni u kućama vlastele, te su čuvali njihove osobe, konje i uzeli bi za žene „fiole bastarde de gentilomini".

Svi kasniji ljetopisci su se poveli za ovim prastarim analistom. Nikola Ranjina u svojim „Annali di Ragusa" gotovo prepisuje anonimnog pisca[2]. *Razzi* potvrdjuje u kratko, da god. 744. vlastela preuzeše vladanje grada[3]. A Lukarić[4] i Resti[5] čine to isto, jedan pripisujući, tako reć, od drugoga istu priču, koja ne odgovara niti naravnome niti fäktičnome razvitku grada. Jer prelaz iz demokratičke forme u aristokratičku razvio se i u Dubrovniku *kroz stoljeća* kako u Mletcima, te se može nekom stanovitosti reći, da bivši Epidauro raskopan, a Dubrovnik sazidan VII. vieka sa preseljenjem rimskih naseljenika, grad bi po svoj prilici VIII.

[1] „Gentilhomeni chi erano fati, tali erano governatori della terra, et altri officiali et tuti gentilhomeni intravano in *sbor* o ver in consegl generale et altri non". (Rad, ibid., str. 9).

[2] Rad j. a., knj. LXVI., str. 180. Ranjina naznačuje god. 745., koje bi se pretvorba ustava dogodila.

[3] „Dell' anno 744. fu diviso ill popolo di Raugia in tre parti. Nella prima delle quali posero i nobili, *et a loro fu dato il governo della Città.* Nella seconda colocarono coloro i quali erano di mediocri sostanze, e quasi ministri de i nobili: e gl' addimandarono *popolani.* E nella terza parte rimasero i plebei ovivero artigiani". (*La Storia di Raugia,* scritta nuovamente in tre libri da *T. Serafino Razzi*, dottor teologo Dominicano. *In Lucca per Vincenzo Busdraghi.* Ovo liepo izdanje nalazi se takodjer u biblioteci J. A., te nosi godinu 1595., kad je baš auktor dao na vidjelo dielo, posvetivši ga *„al Rettore e gentiluomini Rausei").*

[4] „Nel tempo di questo Re Vladislao i Rausei accettarono nella loro città alcune famiglie nobili di Rosa, d'Ascrivio, hoggi detto Cataro, di Risano, di Dulcigno et di Doclea, crearono i membri della Repubblica et il consiglio generale, *sul quale la città, e tutto l' universale è fondato".* (Copioso ristretto degli Annali di Ragusa. Libri Quattro di *Giacomo di Pietro Luccari.* In Venetiis. Ad instantia di Antonio Leonardi [1605.]).

[5] „Ma essendo li Ragusei arrivati alli anni 743. mantenendosi in pace col mentovato modo di governo, cominciarono a vedere la forma del governo popolare esser sottoposta a molti disordeni, conchiuser di serar la cittadinanza, e divider la nobiltà dalla plebe, *che quella sola dovesse esser ammessa alli governi della Republica".* (*Croniche di Ragusa.* Opera di *Giunio Resti,* senatore. — Tommato Burato trascrisse 1861. — Rukopis J. A. — P. 44—46).

Digitized by Google

vieka, kad nije moglo biti još rieči o kakvoj seobi slavenskog življa, ustrojen po kalupu rimskih naselbina onoga stoljeća[1]. I

[1] U Dalmaciji rimskoj bilo je pet rimskih naselbina: *Epidaurus, Narona, Salonae, Aequum* i *Jader*. Rimski naselbenici bijahu poslani na usvojena mjesta redovito u broju 300 rimskih *gentes*, s početka na obranu posjeda pobjedjene zemlje, — od Graka unapried za obskrbljenje siromaških rimskih gradjana, a od g. 100 pr. I. K. da odsluženi rimski vojnici budu nagradjeni posjedom zemljišta. Rimski naselbenici bijahu povlašteni stališ; kako patriciji u Rimu, posjedovahu treći dio zemljišta, birahu izmedju sebe svoj *senat* i svoje vlasti, *Decuriones, duos viros* ili *quatuor viros jure dicundo* slične rimskim konsulima i pretorima, *ediles* i *questores*. Oni su uživali podpuno pravo rimskoga gradjanstva „*civitas cum suffragio et jure bonorum*". Naselbina s početka ne obuhvaćaše prvobitne stanovnike podjarmljenog mjesta, koji se nalazivahu kao pobjedjenici u posve lošome stanju, dok vjerojatno, kaže Madig, dobiše, kako stara *municipia* pravo gradjanstva bez prava izbora (*civitas sine suffragio*). Ovako ograničeno gradjanstvo car *Caracalla* podieli g. 212. svim žiteljima rimskoga carstva, ne iz kakvog čuvstva pravednosti, kojemu nije bio spesoban taj okrutni car, nego da iztrgne od svih stanovnika carstva porez, koji se pobirao u Rimu, navlastito od ostavštinâ. Napokon bi se stopili rimski naselbenici sa *aborigenes*, te bi *colonia* svršila obuhvatiti sa pravnog gledišta jedne i druge (*Marquart, römische Staatsverwaltung*, I. B. Leipzig, Hirzel 1873., str. 34—38, 146). Kad naselbenici *Epidaura* i *Solina* VII. vijeka pobjegoše pred napadajima Avarâ i nadjoše utočište u *Lausi (Rausa, Raugia, Ragusium, Ragusa)*, presadiše bez dvojbe na nju stari svoj naselbinski ustav, koji sadržaše jezgru onoga, koji se kasnije malo po malo razvio u Dubrovniku, naime *Comitia*, koja birahu *Senat* i *decuriones*, u kojim vidi se *embrio Velikoga Vieća, Senata* i *Maloga Vieća. Comitia, populus*, ostadoše sa sve više izčezavajućom moći do XIII. vieka, a i dalje, barem u sjeni, te ih podpuno zamieni *Veliko Vieće* i tim se demokratički sustav pretvori u čisto aristokratički. I u dalmatinskim gradovima X. i XI. stoljeća, pripovjeda dr. Rački, pučanstvo bijaše razdieljeno u više gradjane, plemiće, i u niže gradjane, neplemiće, a ovaj pojav on tumači tim, da postanak dalmatinskih gradova dopire ćak u rimsko doba, da su tada i u nje uvedene rimske gradske uredbe, da su se ove, kano i u ostalim rimskim gradovima, razvijale postupice, pak da u njekih od njih, kano u Zadru i Trogiru, pa i u Spljetu, naseljenu od Solinjana, rimske gradske tradicije, ma koliko uzdrmane bile, nisu nikada izumrle, već su preživile i razpast rimske carevine, i kratko gotsko gospodstvo, i hrvatsko zaposjednuće pokrajine. Isti pisac dalje kaže, da su se gradovi bili uredili poput rimskih naselbina i municipia, i da u vrieme carstva prešla *vlast skupštine polagano na vieće, te se je postupice u duhu aristokratičkome preobrazilo*". (Rad jug. ak, knjiga XCIX.: *Nutarnje stanje Hrvatske prije XI. stoljeća*, str. 114, 115, 127).

Digitized by Google

sbilja vidimo, da je kod samoga izdavanja statuta pod konac XIII. vieka, sudjelovao narod, koji ga u skupštini potvrdi[1], a sliedećeg stolieća, god. 1323., kad još trajaše drugi mletački protektorat, derogira se jednoj važnoj ustanovi štatuta „*cum* voluntate minoris, maioris ac generalis consilii, et *cúm lando populi sono campanarum more solito congregato in platea communis*[2]". Upliv mletački biti će

[1] Odma naslov statuta nosi: „Liber Statutorum Civitatis Rhacusii . . . . confirmatus per Populum Rhacusinum more solito congregatum die Dominico nono ejusdem mensis (Maji 1272)". M. S. Bogišićev u jugoslav. akad.

[2] Štatut je zabranjivao ženam „*in potestate viri*" obvezati se od pet perperâ napried za svoga muža. Htio se zaključak svih vieća i narodne skupštine za praviti tome propisu iznimku na korist „Parvae uxoris Junii de Paboru". *A. D. 1323 iud. 6, dte 25. mensis septembris.* „Nos Lodoycus Maurocenus comes raugusinus cum voluntate nostri minoris, maioris ac generalis consilii *et cum laudo populi* sono campanarum more solito congregato, *in platea communis* statuimus et ordinamus, quod Parva uxor Junii de Pabora et filia condam Valei de Goze possit se et dotes suas obligare pro dicto suo Marito Domenzeno Loenis, Petro, Laudo et Katarene uxori olim Amiscade Trivisane et commissarie ejus usque quantitatem *CCCLXX.* y p̄ p̄ prout fuerit in concordia cum dictis creditoribus mariti sui, non obstante statuto communis posito sub rubrica: *quod nulla mulier in potestate viri constitata possit se a quinque y p̄ p̄ supra modo aliquoobligare*". (*Monumenta Ragusina. — Libri Reformationum.* — Tomus I., str. 93. — Zagrabiae 1879. — Na troškove akademije). A u samome dubrovačkome statutu ima znamenita ustanova, koja potvrdjuje, da nije bila puka običajna fraza „*cum laudo vel cum laudatione populi*". Sudci naime medju ostalijem bi se zakleli: „Et si idem D. Comes cum consilio judicum, et bonorum hominum et *cum laudutione populi* invenerit novam consuetudtni aliquid adjunxerit, vel veterem mutaverit omnino judicabo secundum illam consuetudinem bona fide et siue fraude". (Stat. L. II., c. IV.) To isto nalazimo u zakletvi, koju su polagali malovićnici i velevićnici (ib c. V.), privatni odvjetnici (ib. c. VI.) i obćinski odvjetnici (ib. c. VII.). Dakle novo običajno pravno pravilo nije se moglo iznaći, preinačiti, niti primjenjivati *bez privole naroda.* Vidimo uz to iz samoga štatuta gdje se ćak do god. 1372. *cum laudo populi* uvadja važna ustanova, da gradjanin dubrovački ne smije biti utužen radi duga izim pred dubrovačkim sudcem. (Stat. l. III. c. 60). A u *Reformationes* čitamo god. 1358., pošto knez mletački bi odpremljen, važnih ustanova stvorenih po Velikom Vieću, potvrdjenih po narodu „*per arengum*". Tako 20. septembra uredjuje se način izbora najviših državnih činovnika. (Ref. II., str. 238, 239). 16. oktobra zabranjuje se Dubrovčanima prodati dio svoga broda tudjincima, te u tudjemu brodu imati diela, (ib., str. 248), a 20. novembra iste god.

Digitized by Google

i ovdje za vrieme prvoga i drugoga protektorata malo po malo pripravio tlo preobraženju države za onu čisto aristokratičku formu, u kojoj možemo sada razabrati i potanko proučiti pojedine organe dubrovačke republike.

Mi ih nalazimo u bitnosti sa sličnim funkcijama kako u mletačkoj republici. U Mletcima kako u Dubrovniku stoji na čelu države *dužd* ili *knez*, čija moć sve se to više suzuje, čim se država učvršćuje, te nastaju novi organi medju koje se državne zadaće diele. O boku državnog poglavara stoji tamo i amo *Malo Vieće* kako izvršujuća vlast, čija se nadležnost razvila i preobrazila posve različito kod jedne i druge repnblike. I u Mletcima i u Dubrovniku glavni stožer državnog organizma i prvi nosioc državnog suverenstva jest *Veliko Vieće (Maggior Consiglio)*, – ali u *senatu (Pregadi)* izcijedjuje se, tako reć, sva mudrost vladanja, te će po *Senatu* rasti sila i ugled države, kako će po njemu propasti daleko kukavnije u Mletcima nego u Dubrovniku. Mletci imaju svoj osebujni, glasoviti *Consiglio dei Dieci*, u kojemu sudjeluje dužd, koji mu je glava, sa svojim šest članova Maloga Vieća. Dubrovnik ne prima ove ustanove. Dosta mu je *Malo Vieće*, koje će se znati istom strogosti otresti onih riedkih pogibeljnih plemića, koji rade o glavi državi, kako su to činili mletački decemviri[1]. Nema takodjer u Dubrovniku *vieća od četrdesetorice* (*Consiglio dei Quaranta, o Quarentia*), ustrojena XIII. vieka, zadnje molbe u civilnim i u kaznenim poslima, tiela gdje se razpravljaju najvažniji državni poslovi prije nego su podnešeni Velikomu Vieću, koje prima na audienciju

---

1358. udara se smrtna kazan protiv ubojicama (ib., str. 251). Na okrajku prvih dvajuh zaključaka primiećeno je: „*statutum confirmatum per arengum*“, a kod trećega: „*confirmatum per arengum*“. Dakle narod je sudjelovao kod stvaranja važnih zakona ćak do druge polovine XIV. vieka.

[1] *Mletačko vieće od Desetorice* (*Consiglio dei Dieci*) stalno se ustrojilo XIV. vijeka. Daleko više je ozloglašeno, nego je zaslužilo. Ono je bilo sudište, koje ne samo je iztraživalo veleizdajničke zločine, nego je bilo povlašteno sudište protiv osvadjenih plemića, protiv duždeva i drugih viših činovnika, koji bi uzkratili svoj posluh vladi. Uz to ovo vieće postupalo je protiv patvoriteljima dragog kamenja i novaca, nadziralo bi ćudorednost, a od god. 1692. vršilo je censuru nad štampom, u koliko bi se ova dotaknula vlade. Da se pred tim viećem postupalo prekršenjem svake pravice, i da su obtuženici bili brez obrane, Romanin je oprovrgnuo navodom autentičkih zapisnika vieća. (Romanin o. c. III., p. 52—69).

Digitized by Google

vanjske poslanike i sluša tužbe dalekih pokrajina i podanika[1]. Ali i u Dubrovniku i u Mletcima imamo, tamo *Prokuratore Gospe Velike* (Procuratori di S. Maria Maggiore), amo *Prokuratore sv. Marka* (Procuratori di S. Marco). Uživaju veliki ugled u jednoj i u drugoj državi, dapače su u Mletcima prvo državno dostojanstvo poslje dužda. Glavna im je zadaća upravljati pod nadzorom crkovnog i svjetovnog starješine, imetkom prvostolne crkve, ponosa slobodnih Mletčića i Dubrovčana, na ures koje oni bi doprinieli žrtava, te je i nakitili svojim trofejima[2]. Vlast njihova širila se i preobrazila se s vremenom. U Mletcima XV. vieka njima se povjeravaju zadnje oporuke i tutorstva, te im se umnaža broj do deset[3]. U Dubrovniku nikla je kod *Prokuratora Gospe Velike* oblast *blagajnika Gospe Velike (tesorieri di S. Maria Maggiore),* koji su primali i izdavali državne prihode, kako negda četiri *Camerlenghi*, nalični mletačkim *Camerlenghi*[4]. *Tesorieri* dodjoše do takoga ugleda da su im privatnici povjeravali svoje glavnice, koje bi oni uložili u razne talijanske banke u Rimu, u Genovi i u Napulju, ili u nepokretnine. A uzeše ime „*di S. Maria Maggiore*", — jer bi poslali novac koji bi primili u stolnu crkvu, gdje bi se čuvao. Uz to bili su čuvari svetih moći. O toj oblasti, koja je proslavila Dubrovnik kroz toliko stoljeća do pada republike i koja je bila *providnost i države i svih nevoljnika u njoj stradajukih*, biti će prilike, da obširnije progovorimo[5].

---

[1] *Vieće od Četrdesetorice (Consiglio dei 40 o Quarentia)* ustrojeno je u Mletcima još u XIII. vieku, a u XV. pravde civilne bijahu od kaznenih razdieljene, i po tome nastadoše dvie *Quarantie*, civilna i kaznena. „*Cosi il maggior Consiglio, il Minore, il Senato o Pregadi e la Quarantia, tuti preseduti dal Doge, formavano la base dela Repubblica nel secolo XIII.*" (*Romanin*, o. c. II., 341—355).

[2] Po štatutu dubrovačkome svaki putujući brod mali ili veliki imao je dati stolnoj crkvi onoliko „sicut recepit unus da marinariis illis cum omnibus denariis, qui navigant ipsi marinarii in enticha". (Stat. lib. I., cap. XXIII.).

[3] *Romanni*, o. c. T. IV., p. 478.

[4] *Luccari*, o. c. „Nel tempo antico si solevano proporre due Camerlenghi che soprastavano all' Erario, et dispensavano i danari a giudicio delli Signori, col mezzo de mandati passati nel Consiglio minore et sottoscritti dal secretario. Ma venute poi nuove reforme della città, è nato l' ufficio de' Tesorieri; il quale nel principio era uno composito d' accattar danari per li poveri". (Lib. IV., p. 169).

[5] *Luccari*, o. c. L. IV, p. 163, 164.

Digitized by Google

Ustroj sudstva bilo je jednostavnije uredjen u Dubrovniku nego u Mletcima, kako su prostranost zemljišta, doseg i važnost posala dotičnih država zahtievali. Sadjemo li na manje oblasti, nalazimo i u Mletcima i u Dubrovniku sa sličnim funkcijama *„Giustizieri“* za nadgledanje svega onoga, što se tiče hraniva grada i dotičnih obrta, — *Magistrati del piovego o publico* u Mletcima, a u Dubrovniku *ufficiali alle acque* za nadziranje voda, — *Signori della notte,* koji su vršili po noći redarstvo na uzčuvanje javnoga reda, — *Ufficiali al frumento* u Mletcima, a u Dubrovniku *Massari,* koji su imali nadgledati da grad bude vazda dovoljno obskrbljen žitom, — *Salinari u Mletcima,* a *Salinari u Dubrovniku,* koji su nadgledali prodaju soli, — *il Magistrato alla Sanità* u Mletcima, *„i cinque ufficiali della Sanità“* u Dubrovniku, koji su bdili nad izvršivanjem onih mudrih zakona, kojim bi se donekle predusrela kuga ili bi se prepriečilo da se ne širi ili bi joj se ublažile posljedice[1]. Ti zakoni proslaviše po širokom svietu jednu i drugu republiku[2]. Poučno bi bilo slieditи ovo usporedjivanje u svojim potankostima, da se vidi kako je Dubrovnik znao mudro prisvojiti od naprednije države puno ustanova, te ih navrnuti na vlastito stablo takom vještinom, da su odgovarale domaćim potrebama, i nalazile svoje prikladno ležište u državnome organizmu republike. Ali bi nas ovo preveć odvratilo od predmeta naše razprave.

II.

Knez (Кнез).

Htielo se duga vremena dok poglavar države, negda nosioc velike moći, postade *rex sacrificulus* dubrovačke republike, tako da je o njemu mogao reći Serafin Cerva na početku *XVIII.* vieka:

---

[1] *Romanni*, o. c. T. II., p. 387—400. T, IV., p. 477, 482, 483. — *Luccari*, o. c. L. IV., p. 167—172.

[2] *Prof. G. Gelcich* napisao je zanimivu razpravu sastavljenu po izvorima *„delle Istituzioni Marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa“* (Trieste, Stabilimento di Lod. Herrmanstorfer, 1882), gdje dokazuje kako je Dubrovnik shodnim zakonima i jakom upravom znao promicati i nadgledati mornaricu, te prepriečiti ili ugasiti kugu. I na tom polju Dubrovčani naučiše se puno od Mletaka, koje posudiše Holandiji god. 1721. svoje glasovite: *„Regolamenti contro la peste“*. (*Romanni*, o. c. IV., p. 477, 482, 483).

Digitized by Google

„Principis nomen ac speciem proefert, reipsa tamen privato cive haud superior censetur[1]*“.*

S početka do treće desetine *XII.* vieka bi nazvan *prior*[2], kasnije *comes*, napokon kako se vidi iz reformacijâ, a pripovjeda i Lukarić, od godine 1358. *rector*[3]. Vrieme trajanja njegove vlasti, osim za načelnikovanja mletačkih knezova, kad se bila produljila na dvie godine[4], sve je padalo od *jedne godine*, *na šest mjeseca*[5],

---

[1] *Prolegomena*, str. 64.

[2] Zove se *prior* X. i XI. vieka u dalmatinskim gradovima načelnik grada, a u darovštini god. 1123., kojom arkibiskup dubrovački, knez i vlastela daruju Benediktincima Lokrum, — zove se *proeses.* (*Rački*, ib., u Radu, p. 120. *Kukuljević*, Codex diplomaticus, I., 103, 104)

[3] Od svih povjestničara Dubrovnika Lukarić je najobširnije i najvjerodostojnije opisao upravni ustroj republike u XVI. vieku (*Luccari*, o. c., p. 154—174), a mogo je to učiniti temeljito jer bijaše prošo kroz sve stupnjeve državne službe. Ovdje i za ono kratko doba poviesti od jedva 17 godina (1581.—1598.), gdje bijaše suvremenik, može mu se podpuno vjerovati, dok glede ostale dobe, premda je imao na razpolaganje državni arkiv, malo se njim služio, te se na njega tnže *Dolci*, *Giorgi* i *Cerva*. (Makušev, o. c., str. 102—105). Glede opisa državnog ustrojstva, svi kasniji povjestničari i pisci, koji su se tim bavili, crpili su manje više od njega. Tako n. pr. Serafin Cerva, koji je u ostalome daleko temeljitiji povjestničar od Lukarića, saviestno i polag kritično izpitanih dokumenata pripovieda dogadjaje ne samo crkovne nego i svietovne poviesti Dubrovnika, te nam u *Prolegomena* (p. 62—74) daje potanki nacrt državne uredbe u XVIII. Makušev dostojno uvažava zasluge Cervine kao povjestničara i kritika (o. c., p. 135—142). — Lukarić je istinito označio, da je knez dobio naslov *„rector“* god. 1358., kojeg vidimo u *Reformationes* prvi put upotrebljena kod izbora triumvirata, kad bi poslednjeg februara one godine odpremljen mletački knez. (L. II., p. 208, 209: *Die ultima februarii.* In maiori consilio sono campanae more solito congregatae, in quo quidem interfuerunt consiliarii CXXX, captum fuit et firmatum per omnes *quod fieri debeant tres rectores civitatis hujus et totius communitatis.* — Item in eodem maiori consilio captum fuit, quod dicti *rectores* eligendi regere debent II. menses per ballotas CXXV). Hrvatski naziv glasio je *„knez“* kako se vidi u popovskoj listini XII. vieka, te se pisao *knez dubrovački.* (*Miklošić:* Monumenta Serbica, pag. 7).

[4] *Majkov*, Istorija srpskog naroda, preveo Daničić, 2. izdanje, str. 340.

[5] Bio se ustalio običaj svakih 6 mjeseci birati kneza još prije nego Damjan Juda god. 1230. pokuša državni udarac. „Mos erat apud Rhacusinos Urbis Praetores *semestri imperio* creare. Forte contigerat Praetura Damiano Judae cognomento (nemo superest ex hac familia).

Digitized by Google

pak na *dvadeset* dana, dok se ustalio na *jedan mjesec*[1]. Izabran izmedju senatora absolutnom većinom glasova po Velikom Vieću nije mogo ponovice rektorovati prije izminuća dviju godina. S početka bijaše u njemu usredotočena sudačka vlast. Kasnije staviše mu o bok iz Maloga Vieća pet članova, koji su vršili pravosudje u kaznenim stvarima. *(Haec,* kaže Cerva, *Major Curia dicebatur).* S njima skupa knez je dielio pravdu. Ovoj promjeni, kaže Lukarić, dala je povod samovolja nekih knezova, koji su težili za tiranstvom[2], što će biti i bilo, jer je stara poviestnička istina, da tko utieca izravno ili neizravno u pravosudje, tomu ustav, bio i najsavršeniji, nije nikakav nasip potlačenju naroda. Ali takodjer stoji, da s napredkom kulture, državna moć, prije usredotočena, malo po malo se dieli u pojedine grane, a od ovih prva koja uzima samostalno lice, jest pravosudje. Možemo i sada konstatovati, kako se ta dioba državne radnje uvadja u Crnu Goru, gdje knez sve to manje utieca u sudovno upravljanje, povjereno pojedinim organima, a novi imovinski zakonik pospješiti će tu pretvorbu.

Nego s tim sauženjem kneževske vlasti nije još bilo u Dubrovniku svršeno. Kad biše po drugi put odpravljeni Mletčići, — prva je briga Velikoga Vieća odlučiti podpuno od njega sudbenu vlast te stvoriti konsule za gradjanske pravde (*Consoli delle cause civili*), a posebne sudce za kriminalnu struku (*Giudici del Criminale*). Ipak za neke manje razpre[3], n. pr. za uplatu najamninâ i poreza, pod konac XVI. vieka, u vrieme, kad je pisao svoju povjest Lukarić, negda knez i on, rektor je bio još ostao nadležan, dok bi njegov *Vicarius,* koji mu je stajao o boku, sudio pravde od tri

---

Is quum auctoritate ac opibus caeteris civibus praestaret, haudquaquam semestri contentus magistratu, insita animo immodica dominandi cupiditate, continuare statuit imperium. (*Lud. Cerv. Tuberonis Commentaria suorum temporum.* T. I., p. 196, 197. Typ. Occi, 1784.).

[1] *Cerva,* o. c., ibid. *Luccari,* o. c., p. 159.

[2] *Luccari,* ib. O sudačkoj nadležnosti kneza i Maloga Vieća potanko ćemo na svom mjestu razpravljati.

[3] U prvu polovicu XV. vieka po *Philipi de Diversis de Quartigianis (MS. Zadarske gimnazije štampan po prof. Brunelli u gimnazijskom programu g. 1880.—81.,* p. 16), Rektor ili njegov *Vicarius* mogli su početkom suditi parnice samo do deset *perpera,* ako nije vjerovnik imao vlastoručnu obveznicu suprot dužnika, tako zvani „*Aptaj de misericordia*". Takih obveznica ima u dubrovačkom sudničkom arkivu jedanaest debelih knjiga dosižućih od god. 1594.—1811. O njima biti će na *svom* mjestu govora.

Digitized by Google

dukata niže[1]. Pod svršetkom republike sudbena moć kneza bi svedena na male svote novaca[2].

Knez je čuvao državne pečate, najtajnije i najvažnije državne izprave i ključeve gradskih vrata, koja se niesu smjela otvoriti poslje dvie ure noći bez privole većine Maloga Vieća. *Primus inter pares* predsjedovao je Velikome Vieću i Senatu, predložio bi im predmete razprave, saslušav prije Malo Vieće, koje je moglo zahtievati prednost za koju točku, te bi skupštinu nakon protresivanja razpuštio[3]. Kratko njegovo vladanje nije mu davalo drugoga

[1] *Vicarius* bijaše s početka neka vrst, kako bi sada rekli, komornik kneza. (Stat. L. I., c. 30). Kasnije funkcije bile su mu različite. Osim sudbene gore rečene, on je bio arkivar najvažnijih ugovora i listina slavenskih, kako kaže Lukarić (o. c., p. 159, 160): „Et nella sua gurisdizione sono *le scritture slave*, che contengono le confederazione, le paci, le tregne, le gratie et l' essentioni che i nostri maggiori hanno operato e contrattata con i Re e Principi di Slavonia, di Bosna, di Servia, et con la famiglia otomana", *Vicarius* nije zamjenjivao kneza, kad bi ovaj bio bolestan ili izključen od vieća, jer se radilo o njegovome interesu ili ob onome njegove svojte, nego najstariji malovićnik*. Uz to *Vicarius* upravljao je prihodima odredjenim knezu, te mu je bio kao *Maggiordomo*, kako se vidi iz zakletve, koju je imao polagati po štatutu (Stat. Lib II., c. 16). Bijaše izabran po velikomu vieću izmedju dvojice predložene *in duabus camaris* po istome vieću i jednoga predložena po malome vijeću. (Ib. Lib. I., c. 3). Prihodi kneza, kojim upravljaše *Vicarius*, bili su raznovrstni. Knez je dobivao za sebe i za familiju sô na cienu za koju ju je bila dobila država, (Stat L. I , c 5), utjerivao bi novčane pristojbe za životinju zaklanu u gradskim komardama (mesarama) (ib., c. 6), mukte bi dao mlieti žito za sebe i obitelj (ib., c. 8), dobio bi od lova ribe jedan dio već kako po mjestu i vrsti ribanja (ib., c. 10), a 15 dana prije božića mogo je dati loviti ribe izključivo za sebe na Rieci (Ombla) pod nadzorom *Vicarii*. Knez je uz to imao pravo na pristojbu drva unešenih u grad (ib., c. XII.). Ali sva ova *regalia* biše ukinuta zaključkom Velikoga Vieća od 21. novembra 1356., te odredjena mu plaća od sto libara groša dubrovačkog novca „*ut quilibet sufficientes et boni rectores causam habeant veniendi libentissime ad hunc comitatum nostrum Ragusium*". (Ref. *at* II., s. 198).

* Ovako Lukarić (o. c., str. 159). U XIII. vieku *Miles* ili *Socius* bijaše mu zamjenik (Stat. L. II., c. 2).

[2] *Cerva* o. c., p. 64; *Appendini* p. 185—190; *Skurla: Ragusa, Cenni Storicci* — Zagabria 1876, p. 36. Kako gori opazismo glavni izvor za poznavanje državne uredbe Dubrovnika u punome svom razvitku jest Lukarić. Appendini izrično se pozivlje na njega i na Cervu. Ipak nadopunjuju se u nekimi potankostim.

[3] Ovako *Skurla* o. c., p. 36 obzirom valjda na vrieme kasnije od XVI. vieka, jer u ovome, kako kaže Lukarić (o. c., str. 172), tako

Digitized by Google

auktoriteta osim onoga, koji si je bio stekao prošlim zaslugama napram domovini, poznatim izkustvom u javnim poslovima, umom i poštenjem. Zaludu Vladislav kralj poljski i ugarski od Jagelonove porodice, god. 1441., a Matija Korvin god. 1462. podieliše dubrovačkom rektoru naslov „*Archirectoris*“, a ovaj zadnji utaman ga imenova „*Aurei stimuli Equitem*“. Senat mu ne dozvoli nigda nositi taj naslov. „Quo tamen nomine, kaže Cerva, Respublica ad declinandam forte invidiam, vel summum in eo verita honorem, nunquam passa est eum nominari[1]“. Za kratko vrieme njegova vladanja nije mu bilo dopušteno izlaziti iz dvora „nego samo kad trebaše u kom vieću ili u javnoj svečanosti da prisustvuje. U kojiem prigodama bijaše obučen u velikom crvenom plaštu, urešenu u znak vlasti jednim trakom od crne kadife, a pred njim glazba sviraše uz pratnju svieh poglavitieh činovnika i 24 dvorskih stražara (zdura)[2]. Dok je imao više moći, njemu mrtvome izkazali bi jako čedne časti, te njegov sprovod bijaše sličan onomu, koji bi se priredio u obće vlastelinu[3].

Ali čim više izčezava njegova vlast, tim više poslje smrti diže mu glas slobodna država, kojoj bijaše glava. Zlatna ostruga, kojom se nije smio živ kititi, stavlja mu se na lies, koji mlada vlastela na ramenima prenašaju u prvostolnu crkvu, gdje služi opielo nadbiskup sa četiri biskupa ili opata. Drži mu se latinsko slovo o zaslugama stečenim za slobodu i moć Dubrovnika, dok živ nije čuo glasa bodrenja, a kamo li pohvale, jer bi vršio lih svoju dužnost. A kad ga sprovadjaju na grob, prate ga zamjenik časti, senat, svetčenstvo, bratovštine i narod iz bližnjih sela sa svojim župnicima pod križem, a od rana jutra do konca sprovoda tutnji zvono, kojim se Veliko Vieće na sbor kupi, te ostaju zatvorena gradska vrata[4].

---

rečeni „i Signori della notte“ (noćni redarstveni nadzornici), kojim je bilo povjereno po noći redarstvo, otvarali bi i zatvarali gradska vrata. *Domini de nocte,* šest na broju, biše ustanovljeni zaključkom Velikoga Vieća od 1. oktobra 1358., iste godine kad bi knez mletački odpremljen, te dvojica njih čuvala bi ključe gradskih vrata. (Ref. II., str. 242, 257),

[1] *Cerva,* Prolegomena, ibidem.

[2] *Betera,* o. c., p. 186, u *Dubrovniku* 1867.

[3] *Luccari,* o. c. „Et morendo con poca più solenità si celebra il suo funerale, che si suole fare nella morte d' un privato gentilhuomo“. P. 160.

[4] *Cerva,* Prolegomena, p. 66, 67.

Digitized by Google

Koje razlike izmedju vlasti dubrovačkoga kneza i one *Comes-a*, što bi ga Mletci poslali u dalmatinske gradove sa glavnom zadaćom da nadgleda i čuva *interese „della Dominante"*. *Conte Veneto* vrši vrhovnu policajnu vlast grada, naredjuje iztrage, izvršuje diskrecionalnu kaznenu vlast, n. pr. u Faru, na Braču, u Trogiru i u Kotoru glede nekih zločinstva, može sam odrediti zatvor okrivljenika, sam udara osudu u nekim, kako bi smo sad rekli, izvanparbenim civilnim poslovima, sam vrši eksekutivnu vlast u svim upravnim i sudbenim stvarima, kod riešenja kojih je kao predsjednik kurije sudjelovao[1]. Na *Korčuli* bira tri sudca, koje potvrdjuje vieće, te uz ovu trojicu i uz tri viećnika imenuje sve ostale činovnike. Istina, da je dubrovački knez, i kad su ga slali Mletčići, izvršujuća ruka samostalnog političkog tiela, koje se sliedi razvijati u slobodi i u blagostanju, dok je *Conte Veneto* u dalmatinskim gradovima odaslanik tudje vlasti, da s početka okrni njihove sloboštine, a kasnije da ih drži pod jarmom i da ih izcrpi na korist lava mletačkoga.

III.

Malo Vieće (Мало Вѣће).

O boku kneza stajaše *Malo Vieće*, nastalo od postanka grada kad su ga bili stvorili starešine prvih najmoćnijih starosiedioca, poput rimskih *Decurionum*[2]. Po statutu (Lib. I., c. 3) ono je imalo

[1] *Aleksander von Reutz*: „*Verfassung und Rechts-Zustand der Dalmatinischen Küsten-Städte und Inseln im Mittel-Alter, aus ihren Municipal-Statuten entwickelt. Ein Beitrag zur Kenntniss Slavischer Rechte*". Dorpat 1841. U poglavju „*Beamte der Dalmatinischen Stäte*", str. 70—97. „Der Comes" beaufsichtigt überhaupt den Gang der Execution der Extrajudicial Rechtsgeschäfte, aller Administrations- und Rechts-Sachen, an deren Entscheidung er meist selbst als Vorsitzender der Curia theilnimmt". Auktor pogriešno obuhvaća i Dubrovnik pod obćim naslovom „*der Dalmatinischen Küsten-Städte*" i tamo amo mršavo uzporedjuje njegove ustanove sa onimi ostalih dalmatinskih gradova, pokazajuć, da je malo poznavao političku poviest i po tom upravni ustroj dubrovačke republike. Zavelo ga je po svoj prilici odaslanje mletačkih knezova u Dubrovnik, ne mogavši shvatiti kako je ovaj, pokraj te privremene podredjenosti, mogao spasiti svoju samostalnost i nezavisnost, dok ostali dalmatinski gradovi malo po malo izgubiše svoje municipalne sloboštine.

[2] *Luccari* o. c. p. 158. „Il Consiglio Minore . . . comincio quasi dalla nascita della citta". Nad dvoranom Maloga Vieća stajaše nadpi-

Digitized by Google

biti sastavljeno od *jedanaest* članova, naime od *pet* sudaca, koje bi Veliko Vieće većinom glasova izabralo medju desetoricom predloženom po njemu samom i petoricom po Malom Vieću, — i od *šest* viećnika na isti način izabranih medju dvanaestoricom predloženom po Velikom Vieću i šestoricom po Malom Vieću. Samo jedan maloviećnik mogaše biti imenovan iz jedne obitelji[1]. Maloviećnici stajali su u službi za jednu godinu, te bi je nastupili na Mihajlovo, a za sliedeću godinu ne mogahu biti izabrani[2]. Malo Vieće s knezom u prisutnosti barem devetorice birali su XIII. vieka, kad bi izradjen statut, većinom glasova sve ostale činovnike (*officiales civitatis*) izuzam blagajnike i Prokuratore Gospe Velike (stolne crkve), koje s početka imaše birati Veliko Vieće (Stat., Lib. I., c. 3), ali kasnije i ovaj izbor spadaše u nadležnost Maloga Vieća (ib., c. 24).

Vidi se iz toga da mletačka vlada, nastojaše uzčuvati svoj upliv u Dubrovniku tim, da izbor državnih dostojanstvenika i činovnika pridrži knezu i njegovome Malom Vieću. I sbilja razabire se iz *Reformationes*, da se izbor na taj način obavljao sve do g. 1358. kad bi odpremljen knez mletački, gdje za prvi put nalazimo (Ref. II., p. 240, 242), da su *officiales facti per majus et minus consilium*. Na isti način za g. 1359. čitamo (ibid., p. 287), da su *judices et consiliarii, vicarius et senatores* izabrani *in majori consilio*. Usuprot doklegod su knezi mletački stajali na čelu republike činovnici ili su izabrani po samom knezu (n. pr. u godinama 1304., 1322., 1323., 1328., 1331., 1345., 1349., 1350., 1357.), ili po knezu i po Malom Vieću (n. pr. g. 1348., 1352., 1356.), ili se prosto kaže, da su izabrani bili u vrieme stanovitog rektora (n. pr. god. 1312., 1313., 1343., 1351.). Dapače dok ostade knez mletački, nalazimo i samo Veliko Vieće potvrdjeno po Malom, a to god. 1314., gdje poslje imenika Velevićnika sliedi zaključak Maloga Vieća:

---

sana od g. 1570. sliedeća opomena maloviećnicima: „Omnes bene vivendi rationes in virtute sunt collimandae, propterea quod virtus in sua potestate est; omnia praeter eam subjecta sunt fortunae et dominationi".

[1] Ovaj način izbora Maloga Vieća bi pridržan poslje odpreme kneza mletačkoga iz Dubrovnika zaključkom Velikoga Vieća od 20. septembra 1358. (Ref. II., p. 238).

[2] I poslje odpreme kneza mletačkoga ostade ustanova, da maloviećnici praznikuju *(vacant)* jednu godinu. (Zaključak Velikoga Vieća od 20. septembra 1358. — Ref. II., p. 238, 239). U kasnije vrieme nisu mogli biti opet izabrani nego poslje dvie godine odmora. (*Libro delle Cariche della Republica* — u starome dubrovačkome arkivu).

Digitized by Google

„*MCCCIII. die penutima septembris: In minori consilio* ad sonum campane ut moris est congregato, *firmatum fuit consilium majus* . . . (Ref. I., p. 13, 14). Malo Vieće i g. 1313. dne 29. septembra potvrdjuje velevićnike za dalnju godinu (ib., pag. 35). A pokraj tolikog utjecaja Maloga Vieća, na čelu kojega je stajao knez poslan od silne mletačke republike, — mudrost i značajnost Dubrovčanâ znaše odoljeti zamašnom tom uplivu i pripraviti oslobodjenje od mletačke zaštite.

Nadležnost *Maloga Vieća* zasiecala je XIV. vieka u sve grane javne uprave. dapače i u same vanjske poslove, sudeći po onome ogledalu nutarnjega i vanjskoga života Dubrovnika, koje nam daju *Reformationes.* Prolistavši one dvie knjige, koje je Jugoslavenska akademija dosada objelodanila (*Monumenta Ragusina, Libri Reformationum.* Tomus I. *Ann. 1306—1347. Zagrabiae 1879.* Tomus II. A. 1347—1352., 1356.—1360. Additamentum a. 1301.—1305., 1318., 1325.—1336. Zagreb 1882.), vidimo gdje Malo Vieće obavlja policajne poslove tičuće se igijene (T. I., p. 1—3. T. II., p. 19) i annone (ib., 16), šalje u inozemstvo da se nabavi za grad hrana (ib., p. 260, 269), naredjuje kako se imade ova medju pučanstvo dieliti (T. II., p. 13), daje u zakup razne daće i prihode grada (ib. 173 i *passim*[1]), opredieljuje cienu mesa (ib., p. 151) i vriednost domaćih novaca (ib., p. 160), postavlja uzore javnih tega i mjera (ibid., 351). Malo Vieće imenuje veliki broj upravnih činovnika, knezove otokâ (T. I., p. 14), Zatona, Rieke i Gruža (T. I., p. 16 i 36), Župe i Šumeta (T. II., p 64), carinare (T. I., 24), nadglednike vrhu gradnje puteva (T. II., p. 63) i vrhu bolnice (ibid., 163), poručnike na brodovima (T. I., p. 39. T. II., p. 97 i passim), solinare i kapetane grada (T. I., 136), dapače odredjuje da se ima izabrati svećenik „qui teneatur celebrare divina officia in Episcopatu Stagni cum uno Clericello" te im plaću odsieca (T. II., p. 360). Vrši neku vrst pokroviteljnog nadzora kod uprave crkovnih dobara (T. I., p. 283, 284. T. II, p. 303), imenuje svećenika *monasterii ecclesiae Stagni* (T. I., p. 245). Malo Vieće kao *nadtutorstvena oblast,* imenuje tutore (T. I., p. 10, 11 *passim* kroz čitave dvie knjige), ovlašćuje ih, da mogu obvezati dobra pupila „*pro ut eis melius videbitur*" (T. II., p. 271), te proglasuje *sui juris* (T. II., p. 186, 220, 250). Pred Malim Vićem

[1] Tu vlast koji put bi mu povjeravalo Veliko Vieće (ibid., 113), a često bi je vršio sam knez (ibid., 136, 162, 171).

Digitized by Google

kao *vrhovnim računarskim dvorom* punomoćnici Gospe Velike *(Procuratores S. Mariae Majoris)* polažu račune i dobiju odriešenje (T. I., p. 283), a na isti način nabavljači žita za republiku (T. II., p. 63), poslanici za novac koji su potrošili u službi (ibid., p. 92). Predštavljajući s rektorom državu, *Malo Vieće prima u državljanstvo* (T. I., p. 37, 58, 220. T. II., p. 272, 323 i *passim), imenuje i šalje poslanike* (T. II., 309, 313, 323), ustanovljuje darove koji imadu biti poklonjeni in *terra Helmi domino Bano* (ibid., p. 355), odredjuje uplatu danka „*Bano Bosnensi*" (ib., p. 369), te zasieca na razne načine u medjunarodne poslove (ibid., p. 317). *Malo Vieće* je neka vrst ministarstva rata za obranu države protiv prietećih neprijatelja. Utvrdjuje S. Lovrinca (ibid., p 313) i Rât (ibid., p. 363), šalje ladje protiv gusara (ibid., p. 333), preduzima mjere za čuvanje grada po noći (ibid., 19), ponamješta kapetane i vojsku za obranu gradskih tornjeva (ibid., 21) i što treba u obće za utvrdu grada (ib., p, 137). Ono poklanja od državnoga imetka (de avere comuni) novaca (T. I., p. 264. T. II., p. 12), milostinje domaćim samostanima i vanjskim biskupima, za propovjedanje evangjelja u Rasciji, Tartariji i u drugim razkolnim predjelima „*ut Deus conservet nostram civitatem Ragusium in bono et pacifico statu*" (ibid., p. 331)[1].

Čovjek se čudi raznovrstnom znanju i ogromnoj djelatnosti, koju bi dan na dan razvijalo dvanaest ljudi, koji nijedan posao za svoj slobodni grad bijaše toliko malen, da ga ne bi onom istom revnosti i saviesti obavljali, kakve bi dokazali kod najzamršenijih diplomatičkih dogovora, i kod obranbenih mjera proti neprijateljima republike.

Uz tu obsežnu zadaću, kakvu sada ne izpunjuje nigdje vrhovna izvršujuća vlast bud koje države, *Malenome Vieću* bijaše povjerena do polovice XV. vieka prva molba u civilnim i u kaznenim poslima. Ono je sastojalo za dugo vrieme, kako vidismo, od jedaaaest ponajviše starih plemićkih ljudi, osim rektora[2]. Poslje potresa od

---

[1] Po zaključku Velikoga Vieća od 12. februara 1331.: „nulla reformatio in minori consilio fieri possit ubi non sint sex consiliarii cum domino comite". (T. II., p. 432).

[2] *Medo Pucić* kaže (*Spomenici Srpski od 1395. do 1423.* U Beogradu 1858., str. XXVII. *ćirilicom):* da u zapisniku svijeh službenijeh lica izabratijeh svako godišće na različite službe, broj malovjećnika je sprva *šest,* kasnije *sedam,* a u zaključku Senata od god. 1418. ovaj naredjuje da kod osude nekoga Grgura Nikolića po Malome Vieću „interesse

Digitized by Google

god. 1667., koji je pod svojim razvalinama bio ukopao dobar dio vladajuće aristokracije, kako u svim državnim službami, tako i u ovoj, broj Maloviećnika bi smanjen na *sedam*, koje bi *Veliko Vieće* izmedju senatora *na jednu godinu* biralo. I kad Malo Vieće izgubi pravosudnu redovitu nadležnost usljed ustrojstva civilnoga i kaznenoga suda, ostade ovlašteno riešavati neznatne državne, gradjanske i kaznene parnice, a bijaše prizivni konačni sud u pomorskim parnicama, koje su se razpravljale pred *pomorskim konsulatom* (*Consolato dal mare*)[1].

---

debeant ad minus consiliari *novem*". — pak pita za razlog toj razlici. Ali nam se čini, da iz ovoga zaključka ne može se izvesti da je tada Malo Vieće imalo *devet* članova, nego da je Senat zahtievao da kod tako važne sjednice, gdje mu je povjeravao, da osudi Nikolića po njegovoj volji, nije se zadovoljavao sa prisutnosti većine maloviećnika, naime sa *šest*, nego za veću garanciju naložio, da ih bude *devet*. U ostalome ima se držati, da, dok ne bi odieljena civilna sudbenost od Maloga Vieća, u ovo je spadalo tako rečena *curia major* sastojavša iz *šest* članova, a uz to još iz *pet* viećnika, — kako to kaže *Diversis*, naveden po Puciću, a može se razabrati iz Statuta (L. I., 2, p. 4.), te *passim* iz tiskanih reformacija. (T. I., p. 68, 143. T. II, 160, 194, 195, 240, 308). U dalmatinskim gradovima XI. vieka zove se gradska oblast, koja je načelniku, prioru, o boku stajala, imenom *curia*, koja odgovara jednakoj uredbi talijanskih gradova pod nazivom *consilium*. Ime *curia* polazi, kako znamo, još od rimskoga uredjenja municipia. Ova upravna i sudstvena gradska oblast zove se *curia minor, consilium minus* prema *curia maior, consilium maius*, kako se zvao ukupni sbor plemića. Zadatak manje kurije, Maloga Vieća, bijaše, uz ostalo, prirediti poslove, koji su se Velikome Vieću, većoj kuriji ili gradskoj skupštini predložiti imali". (*Rački* u Radu o c., p. 123, 124). U Dubrovniku nalazimo, da se malo vieće zove *curia parva* a češće *minus consilium*, a kako pak vidismo po Cervi i Puciću, oni *quinque judices*, koji su s početka vršili o boku rektora sudačku vlast činili su „*curia maior*". U Reformacijama (T. II., p. 160, 161, — 240, 241 i passim) u izkazu izabranih činovnika zovu se jednostavno „*judices*" ono petero sudaca, koji su činili *curia maior*, a ima napose tri tako zvana „*judices parvae curiae*", kojim je niža sudbenost pripadala. Ako su ova trojca dakle činili *parvam curiam*, ona petorica su tvorili *maiorem curiam*, koja je sudila o kriminalnim stvarima. Gledaj takodjer i Majkova u Historiji Srbskog Naroda prevedenoj po Daničiću, 2. izdanje, u Biogradu god. 1876., str. 335.

[1] *Cerva* o. c., ibid., *Appendini* o. c, ibid, *Betera Baro* (zadnji podtajnik dubrovačkog senata) u svome izvješću podnešenu po nalogu austrijskog generala Milutinovića. (U *Dubrovniku*, zabavniku za god. 1867. *Spljet*, brzotiskom A. Zannoni 1866., str. 183—213). *Skurla* o. c., p. 35.

Digitized by Google

Malo Vieće ostalo je do konca republike ono državno tielo preko kojega su se imali poslati svi prizivi i molbe za milost spadajuće u nadležnost Velikoga Vieća i Senata, te i s toga je sazivalo jedno i drugo na redovite i izvanredne sjednice. Ali molbe za milost od strane osudjenika nije smjelo podastrieti velikim državnim dielovima, nego pod uvjetima strogo propisanim po štatutu. Dotična prosba imala je biti naime prihvaćena po tri četvrtine svih malovićnika. Drugačije rektor bijaše pedepsan globom od 200 dubrovačkih dukata[1], a svaki malovićnik i velikovićnik globom od 100 dukata[2]. Uz to je *Malo Vieće* davalo dužnicima *salvo condotto,* da uzmognu za stanovite dane obaviti svoje poslove slobodno, a da ih ne bi smjeli vjerovnici dati uapsiti[3].

Dok se sudačka vlast Maloga Vieća sve to više, poput one rektorove, ograničavala, — izvršujuća mu je moć glede svih zaključaka velikih državnih sborova ostala netaknuta. Ono je s rektorom predstavljalo državu, te bi primilo u audienciju poslanike vanjskih sila. Po naredbi Senata ovo bi obćilo i dopisivalo sa ostalim državama, te bi depeše nosile naslov: *Nos Rector et Consiliarii Republicae Ragusinae*". Najmladji malovićnik bijaše *perovodja* i naredjivaše udiljno izvršivanje zaključaka eksekutivne vlasti.

Osim toga tužbe protiv raznim magistrima njemu bi se podniele, da ih podastre senatu[4].

Odmah s početka, pak do kraja republike Malo Vieće bi vršilo više ili manje obširnu *censorsku vlast* nad ćudoredjem, jeda se ne

---

[1] *Dubrovački dukat* vriedio je sadanjih $54^1/_2$ novčića a. vr. U dukatu bilo je *40 grossetti*, a svaki *grossett* vriedio 1 novčić i $^{35}/_{100}$ od novčića a. vr.

Perpera je vriedila 15 novčića i $^{75}/_{100}$ od novčića a. vr.

Po ovome mjerilu *Blago dielo* (Opera Pia) Dubrovnika vrši starodavne oporuke njegovih slavnih dobročinitelja. Veliko Vieće od vremena do vremena bi opredieljivalo vriednost novca. (Ref. II., 160, 174).

[2] *Dubrovački Statut*, MS. Bogišićev sada nalazeći se u biblioteci *Jugoslavenske akademije. Caput LXVIII. De modo et ordine servando in petitionibus et gratiis condemnatorum.* Str. 122, 123.

[3] „Danno i salvicondotti ali debitori civili". (Luccari o. c., p. 158). Ali u XIV. vieku ovo pravo je vršio knez sam (Ref. I. p., 125, 126) na dan Sv. Vlaha pokrovitelja republike i tri dana prije i poslje, u izvanrednim slučajevima knez uz šest senatora (ib. p. 247), te i samo Veliko Vieće (ibid., II, 265).

[4] *Luccari* o. c., p. 158. — *Cerva, Prolegomena*, ibid.

Digitized by Google

bi uvukli u narod zli običaji, koji raztaču navlastito republikanske države[1].

IV.

Veliko Vieće (Вѣлѥ Вѣће)[2].

Suverenstvo države ležalo je u *Velikom Vieću,* čiji su svi članovi bili patriciji — vlastela, poslie prevaljene osamnaeste godine[3]. Starosiedioci — latinski *optimates*, pravi utemeljitelji države, stopiše se malo po malo, počam od X. vieka[4], sa slavenskim velmožama došavšim iz Boke, Bosne, Hercegovine i Arbanaške da nadju utočište od medjusobnih razmirica, kasnije od turskih zuluma, te stvoriše onu latinsko-slavensku smjesu, iz koje potekla je aristokracija, izmedju svih slavenskih, najsposobnija za vladanje i gradjanstvo (bourgeoisie), koje ostavši najvišom stranom tudje upravljanju države, nije manje od vlastele doprinielo svojom trgovačkom i pomorskom radinosti i vještinom, te nagomilanim bogatstvom k blagostanju, slobodi, nezavisnosti i slavi otačbine. I za to zastupnicima ovih dvaju stališa naroda, koji je učiniše slobodnu i bogatu, senatoru *Nikoli Buniću,* koji mučeničkom smrti plaća u Silistriji svoju dužnost napram domovini 16. kolovoza 1678., posvećuje Senat *jedini pločni nadpis* u dvorani Velikoga Vieća, a *Mihajlu Pracatu,* brodovlastniku i trgovcu, koji ostavlja sav svoj ogromni imetak Dubrovniku, *jedini kip* u dvoru kneževske palače god. 1638. Veliki potres će ga porušiti, ali zahvalna će ga domo-

---

[1] *Luccari*, o. c., ibid. *Cerva* ibid. kaže o toj censorskoj vlasti M. V. „*Populi mores, ne in male moratos, — pravisque moribus imbutos cives animadvertit*".

[2] U listini od 15. junija 1253. (*Miklošić*, Monumenta Serbica, p. 35—40), kojim Dubrovčani sklapaju savez s bugarskim carem Mihajlom Asenom navode se 73 vjećnika „*ѡбъ вельега веѣа*".

[3] Po Štatutu, pak sve do zaključka Velevieća od 30. maja 1348., sa 20 godinom vlastela bi uljegla u Veliko Vieće. Od onog dana, uslied kuge, koja je bila opustošila patricije, sniženo je doba na 18 godina (Ref. II., str. 25), koje opet poskoči na 20 zaključkom Senata od 10. januara 1603., da spane opet na 18 godina odredbom od 2. decembra 1623. Velevieća, pri čemu i ostane (Libro delle cariche della Republica).

[4] Ovo je mnjenje Majkova, Pipina i Nodila, dok po Makuševu širenje slavenskoga elementa u Dubrovniku počimlje u polovici XI. vieka. (*Makušev* o. c., str. 4—6. *Nodilo,* Ljetopisci, p. 112, 113).

Digitized by Google

vina god. 1783., dvadeset i pet godina prvo nego utone, uzpostaviti[1].

Imena svih patricija, primljenih po Velikom Vieću iza iztrage o porieklu, dobi, ćudorednosti i sposobnosti, upisana su *u zrcalo* naime *u zlatnu knjigu,* koja se imala čitati jedan put na godinu, a nitko ne bi smio biti odsutan, te se svaki *vlastelin*, gdjegod se našao, izim nesvladive zaprieke, morao naći u Velikom Vieću onog dana kad bi se pravila smotra svih nosioca suverenstva. Broj velikih vićnika, koji je najviše bio dostigao u prvo razdobje od utemeljenja grada do mletačke prve zaštite (god. 800.—1172.) *trista* vlastelina, kasnije se smanjuje, te skače i snizuje se uslied raznih uzroka.

Za vrieme, u koje posižu *reformationes* (od god. 1306.—1360.) nisu u mnogom broju vlastela, koja pohadjaju Veliko Vieće. Koji put ih ima manje od 60, popriečno od 70 do 80, riedko preko 90, a još riedje preko *sto*. Posljednjega februara godine 1358., pošto Velikom Vieću podje za rukom, vlasteoskom finoćom, odpuhnuti mletačkoga kneza Marka Superancija, prisustvovaše *sto i trideset vićnika,* koji jednoglasno zaključiše ustrojiti triumvirat *„quod fieri debeant tres rectores civitatis hujus et totius communitatis“*, ali samo za dva mjeseca, a to tako da bi svaki od njih imao vladati po jedan tjedan. Ova ista *sto i tridesetorica* zaključiše poslati odaslanstvo kralju ugarsko-hrvatskomu, te tražiti njegovu zaštitu protiv mletačke premoći[2].

Lukarić spominje, da ih je bilo u njegovo doba (XVI. vieka) 250, ali u prijašnje vrieme da nije ih bilo više od 150, dapače od 100. Poslje prvoga velikoga potresa, od 17. maja 1520, koji je donio gradu štetu, kako kažu dubrovački ljetopisci, od 100.000 dukata, Veliko Vieće broji još 150 članova. Vidjeti ćemo niže na što ga svela katastrofa od 6. aprila 1667. Kad je pala republika

[1] Dubrovačka ponarodjena občina god. 1870. uzpostavi pločni nadpis Nikole Bunića iz razvalina velikovićne dvorane u novoj ukusnoj občinskoj palači *„ex Consilii Publici Sententia“*. *Pracatov* kip još stoji u dvoru kneževske palače.

[2] *Monumenta Ragusina. — Libri Reformationum.* T. II., p. 208, 209. Triumviri biše izabrani „ser Petrus de Ragnina, ser Marinus de Bona ser Johannes Pauli de Gondola“ — a poslanici ugarsko-hrvatskome kralju isti Ranjina i Gondola, uz Gjva Bonu i Gjva de Zereva (Cerva). Za sve razdobje do kojega Reformationes dostižu (god. 1306. do 1360.) u nijednoj sjednici Velevieća ne bi postignut broj od 130 velevićnika.

Digitized by Google

nije bilo više od 80 velevićnika. „Česti ratovi, pomori i potresi sbivši se u prošastijem vjekovima, kao što su postepeno umalili od tri četvrtine pučanstvo države, tako nestade u razmjerju i vlastoskijeh kuća[1]“.

Veliko Vieće postade od god. 1358. kad bi odpremljen knez mletački, izborno tielo svih službenika državnih počamši od kneza i od Senata[2], a svi su imali spadati u vlastelu. Ali kad kuge i potresi otanjiše plemstvo, te poluoplemenjeno gradjanstvo *Lazarinâ* sudjelova u upravljanju države, ostadoše vlasteli prva dostojanstva[3].

Veliko Vieće svake se godine prvoga decembra sastaje, da izabere rektora za mjesec januar, a dalje bi obavio izbor knežev pod koncem svakoga mjeseca. Svi ostali magistrati za grad bili su izabrani mjeseca decembra, jer bi imali svetčano nastupiti službu prvoga januara. Knezovi, koji su upravljali ostalim stranama države, bijahu izabrani *prvoga marta*, a zaposjednuli bi svoja mjesta *prvoga maja*, izuzam stonskog kneza, koji bi izabran bio mjeseca decembra, a nastupio bi službu 1. januara[4]. Prije izbora u stolnoj crkvi javne molitve se držahu, da Svemogući udesi izbore tako da

---

[1] *Betera u Dubrovniku*, god. 1867., str. 184.

[2] „Hoc (majus consilium) cunctos officiales et in urbe et in districtu ac locis ei subditis elegit, mutat et revocat, et qui in illo non fiunt, ab inferioribus *sua auctoritate instituuntur*, (de Diversis, ibid., p. 6).

[3] Šestnaesti viek jest razdobje najvišega razcvieta trgovine i obrta u Dubrovniku. Godine 1514. razne ruke trgovačke i obrtne bile su razdieljene u 21 bratovštinu. Najslavnija bila je od *Antoninâ* (bratovština Sv. Antuna) nastavša god. 1341., koja se bila tako umnožila, da god 1531. njeni drugovi, koji su se bavili trgovinom istoka, odieliše se od nje i stvoriše bratovštinu S. Lazara, te se njihovi članovi zvaše *Lazarini*. Ove dvie trgovačke bratovštine činile su *la fine fleur* pučanstva, te samo njihovi članovi imadjahu pravo na naslov *„gradjanina“* — „cittadino“ Od Lazarinâ potekoše *„sette casate“* — *„sedam obitelji“* tako zvane, jer su imale povlasticu pokriti sedam manjih državnih službа, kad se plemstvo, osakaćeno kugom i potresom, moralo ograničiti na više službe. *Gelčić, Dello Sviluppo civile di Ragusa*, p. 70, 71).

[4] Quae ad nobiles viros — kaže Cerva — pertinent extra urbem officia haec sunt: *Comes Stagni* cum suis officialibus quinque, *Custode Castri, Salitore, Salario et Praefecto Stagni minoris, — Praefectus Sabioncelli, seu Tarstenizzae, Comites Lagostae, Jagninae, Melitae, Jupanae, Insulae Mediae, Slani, Breni, Canalis, Praefecus Epidauri.* (Cerva o. c. Caput XV., str. 62—73). Iz *Reformationes* vidi se, da je i Malo Vieće XIV. vijeka bralo ladanjske knezove, po svoj prilici usljed ovlaštenja Velikoga Vieća.

Digitized by Google

odgovore volji Njegovoj i potrebi republike[1]. U svečanoj sjednici izbora magistratâ, rektor sjedi na visokom mjestu, imajući okolo sebe malovjećnike, dočim na protivnoj strani dvorane sjedaju *Čuvari pravde (Magni Reipublicae Provisores* — i *Cinque Proveditori)*, a ostala mjesta zapremaju vlastela. Rektor ustaje odkrivene glave i kaže koji magistrati imadu biti izabrani. Izbori se obavljaju tajnim, dapače rek bi muklim glasovanjem, jer su loptice pravljene od svite, tako da niti prisluškivajući, kaže Lukarić, ne bi se razabralo u koju su stranu kutije bačene. Većina glasova odlučuje[2]. Svake godine na početku januara za tri dana drže se javne molitve za novo izabrane magistrate „ut scilicet, kaže Cerva, divina ope adjuti, probe ac laudabiliter Rempublicam administrent". Za tih dana nosi se *procesionaliter* čudotvorna slika *Bogorodice od Porta,* koja se i sada čuva u stolnoj crkvi, te ju prati rektor sa svojim vićnicima uz pjevanje velikih litanija[3].

Kao suvereno državno tielo Veliko Vieće izabravši sve službenike „odregjivalo je njihove dužnosti u gradu i okolinama, postavljalo je nove zakone, a stare kada bi nužno bilo uništavalo; ustanovljivalo je izpravne poreze i različne carine; riješavalo je državopravne i ustavne odnošaje; odlučivalo je o miru i o ratu[4a]", pomilovalo bi osudjenike na smrt, dozvolilo bi prognanicima povratak u domovinu, a dužnicima državnim uplatu duga na odbitak[5a]".

I kod ovoga vrhovnoga državnoga tiela vidimo, gdje zna ravnati toliko najvišim državnim poslovima, koliko onim najsitnijim, kojim občinska zastupstva sada upravljaju.

---

[1] U prvoj knjizi „*del Registro Originale delle Magistrature e cariche pubbliche della cessata repubblica di Ragusa*", koja se nalazi u staromu dubrovačkome arkivu ima molitva, koja bi se prije izbora rekla: „Domine Pater omnipotens, qui eligisti hanc Rempublicam *ad serviendum tibi, et ad tua praecepta custodienda* — elige quesumus Gubernatores nostros secundum voluntem tuam et necessitatem nostram, ut *te timeant,* et tua *sancta precepta custodiant, et nos vera charitate diligant et dirigant.* Amen". U toj molitvi izražava se temelj, na kojemu je počivala dubrovačka republika, zadaća, koju je ona kroz viekove vršila, a vršeći, slavni život za hiljadu godina sprovela; izražavaju se onom molitvom i glavne krieposti državnih službenika, brez kojih nijedna država ne može dugo obstojati.

[2] *Lucari* o. c., p. 154—156. Pisac potanko opisuje spretni način, kojim bi se opremili izbori.

[3] *Cerva,* Prolegomena, ibid.

[4] *Betera,* ibid., str. 184.

[5] *Lucari,* ibid. *Cerva* ibid.

Digitized by Google

Iz objelodanjenih reformacija razabira se, da u prvu polovinu XIV. vieka Veliko Vieće bi odaslalo poslanike (T. I., str. 93, 110 i *passim*), ovlaščivalo bi gradjane na odmazdu protiv inostranaca u tudjim državama (ibid., str. 74), sklapalo bi zajmove i zalagalo bi državna dobra (ibid., 157), odredjivalo bi mjere za čuvanje i utvrdu grada (ibid., p. 224., 225), ustrojilo bi arsenal (ibid., p. 252, 253), ovlašćivalo bi prodaju državnih dobara (T. II., str. 125), uredjivalo bi punciranje novca (ibid., 155), uredjivalo bi mornaricu (ibid., 244), odredjivalo bi javne blagdane *„ad perpetuam memoriam illius diei in quo brachium martiris S. Blasii applicuit Ragusium“*, te prilikom te svečanosti dozvoljavalo je *salvacondotto* državnim dužnicima tri dana prije i poslje nje (I., 265).

S druge strane uredjuje nutarnje makar i sitne poslove. Prva mu je briga poslje izborâ državnih dostojanstvenika i službenika, podieljivati za jednu godinu vlast knezu i Malomu Vieću, da obskrbi državu, navlastito grad potrebitim žitom. (Ref., I., 95, 144, 278). Uz to zabranjuje prodaju groždja u Dubrovniku i u kotarima (T. I., p. 90), dozvoljava prodaju vina u gradu (ib., p 176), ustrojava bolnicu (ibid., 219), dozvoljava za 8 dana javne zabave (ibid., 157), odlučuje podignuti bolnicu sv. Vlahu, *„qui caput est et protector civitatis Ragusii et ad ejus perpetuum cultum et honorem“* (T. II., p. 13), preduzima mjere proti kugi (ibid., p. 11), odredjuje nadnicu težacima, koji obradjuju vinograde i druge zemlje (ib., 29, 288), opredieljuje pristojbu pekarima (ibid., 164), naredjuje da se obadju sve krčme u svrhu da se razvidi, koliko ima vina u gradu (ibid., 163), odredjuje pravne odnošaje izmedju gospodara i služinčadi (ib., p. 287), zabranjuje nositi oružje *„exceptis famulis domini rectoris et dominorum de nocte“* (ib., p. 271). Dosta paka od najvažnijih zadataka Veliko Vieće povjerava Malomu Vieću, često umnoženom nekolicinom izkusnih patricija, *sapientum*, kako ih zovu *„Reformationes*[1]*“*.

Što je činilo kroz stoljeća silu i ugled male republike pred svim izobraženim zapadnim državama i pred samim okrutnim podjarmiteljem balkanskih naroda, — to bijaše, da bi u velikim državnim

[1] Veliko Vieće svojim zaključkom od 23. decembra 1357. ovlašćuje kneza i Malo Vieće sa deset senatora na sve ono, što spada u njegovu suverenu nadležnost, osim *facere armatam*, *accipere stipendiarios*, *facere impromptum*, *imponere gabellam de novo*. (Ref. II., str. 204). S ovim ograničenjem više puta bi Veliko Vieće dalo knezu i Malome Vieću *plein pouvoir*.

Digitized by Google

tjelima, a ponajviše u najbrojnijemu i najmoćnijemu od njih, u Velikom Vieću izčeznula svaka individualnost u neosobnom jedinstvu Dubrovnika. Požrtvovnosti pojedinaca nije bilo granice kad se radilo o slavi, o poštenju, o slobodi i o interesu *grada. Grad* — kao negda *urbs* Rimljana bez označivanja vlastitog imena — bijaše u ustima, u srdcu, u djelovanju svih predstavnika države, dapače svakoga gradjanina. Što nije moglo ovakvo podredjivanje i žrtvovanje volje pojedinaca obćemu dobru, to je pokazalo Veliko Vieće *u čas najviše katastrofe,* koja je stigla Dubrovnik, kad je iztrgnulo *državu* izpod razvalinâ potresa od 6. aprila 1667. Ovog kobnog dana — bijaše srieda velikoga tjedna — zvonilo je zvono, koje je pozivalo na skupštinu velikovićnike da vrše, kao po običaju, pravo milosti napram osudjenicima, te rektor *Simeon Getaldić* i nekoliko vićnika čekalo je u dvorani. Senat je u isto vrieme sjedao i tu opremao državne poslove prije uzkrsnih blagdana. U devet sati prije podne poslje kratke užasne trešnje Dubrovnik je bio gomila ruševinâ. Ali su tamo dvadesetgodišnji *Nikola Bunić,* kojega čeka naskoro u Silistriji mučeničtvo za otačbinu, kad bude uzkrisio Dubrovnik; *Maro Kaboga,* kojega potres oslobodi od tamnice, gdje ležaše radi umorstva strica i *Niko Baselji,* koje ne straši niti neprestano kolebanje tla, niti vatra, koja je počela buktiti iz razvalinâ grada, niti navala hajduka, koji se bacaju na opustošeni grad kao na strvinu, niti prietnje Mletaka, koje se spremaju da zapreme tvrdjavu sv. Lovrinca, niti Turčin, koji se iza ledja miče, da napadne državu, kojoj potres odrubi glavu. Jur 13 aprila Bunić, pošto je obitelj spremio u Ston, izkrcava se pod sv. Lazarom, prkosi trešnji, vatri i hajducima, čini prenieti svete moći i državnu blagajnu u tvrdjavu *Revelin,* te čuva stražu i bdije nad porušenim gradom moleći čislo. Sedamnaestog dana poslje potresa ostanci vlastele i gradjanstva skupljaju se u dvorani Lazarinâ. Dvanaest regenata je izabrano, izmedju ovih Bunić i Kaboga. U Dubrovniku je uzpostavljeno suverenstvo, obustavljeno groznim bičem. Nije se ništa u vanjštini napram inozemskim silam promjenilo. Izdavaju se depeše u ime rektora (a ne ima ga), Maloga Vieća i Senata, te se apelira na kršćansku republiku, da dodje u pomoć toj južnoj europskoj tvrdjavi vjere i naobrazbe. Papa prvi[1],

[1] Dubrovnik kroz sve vrieme svoga obstanka nije imao vjernijega i moćnijega saveznika i prijatelja od rimskih papa. Arkiv dubrovački ima dragocienih listina papinih, iz kojih svih brez iznimke se vidi, kako su vrhovni glavari katoličke crkve obćili sa Dubrovnikom kao sa

Digitized by Google

a gotovo svi vladari Europe odazivaju se. *Šestdeset i četiri* dana poslje potresa Veliko Vieće se sakuplja. Ne ima više nego *trideset i sedam velevićnika* u crninu obučenih. Sve ostalo proždrla je zemlja! Ali oni ostanci ne zdvajaju o domovini. Božjom i sv. Vlaha pomoći, neslomivom eneržijom i naporom, Dubrovnik ima uzkrsnuti. U prvoj toj turobnoj sjednici od 10. junija 1667. Veliko Vieće prije svega umanjuje broj svih državnih službenika počamši od Senata, Maloga Vieća i Čuvara Pravde, tako da i s ovoga gledišta potres zasieca važno razdobje u pravnu i političku poviest Dubrovnika. Ali premalo ima vlasteoskih kuća. Tridesetsedmorica može oligarhičko vladanje stvoriti, ali ne ponoviti aristokratičko. Dolazi na razpravu veliko pitanje pridruženja novih obitelji. Punomoćnik republike u Rimu, jedan od najoštroumnijih državnika republike, Stefan Gradić, predlaže Velikomu Vieću korienitu reformu, da sve gradjanstvo unidje u Veliko Vieće. Novi temelj bio bi se tim udario republici, jer bi ostanci vlastele bili morali abdicirati suverenstvo u ruke *bourgeoisie*. Težko je suditi, da li bi taka radikalna preinaka bila spasila Dubrovnik ili pospješila njegov pad. Veliko Vieće, makar okrnjeno, bilo je ipak podignulo iz ruševina domovinu, te je držalo, da joj može opet dugi život povratiti. Ono dakle priključi sebi samo *osam gradjanskih* porodica[1], koje u

---

velikom europejskom silom. I diplomacijom i novcem i svakojakim sredstvima pape su dolazili u pomoć Dubrovniku, te mu i dozvolili, da trguje s nevjernicima, velika povlastica u ono vrieme. Tako je papa Aleksander VII. došao u pomoć Dubrovniku poslje velikoga potresa. Ganutljiv je njegov list od 7. maja 1667. (samo jedan mjesec poslje trešnje) upravljen „Rectori et Consiliariis Reipublicae Ragusinae" gdje je hvalio „*de hac Sancta Sede, ac Universa re Christiana temporibus omnibus optime meritam*" i hrabri je „ut ejus (Dei) clementiae fidentes animum despondere minime velitis, *sed consuetos Virtutis, ac fortitudinis Vestrae Spiritus adhibere,* eaque consilia pie generoseque suscipere, quae *recreandae a calamitate tanta Patriae* salubriora, et potiora esse pro prudentia singulari vestra cognosceritis". I sbilja dubrovačka vlastela po drugi put poslje velike trešnje *recreaverunt patriam*. (Listina se nalazi u dubrovačkom arkivu, a samo stranom je prepisana u liepom eksemplaru dubrovačkog statuta, koji se nalazi u okružnom sudu Dubrovnika).

[1] Evo im imena: „Clasci, Primi, Paoli, Georgi-Bernardo, Natali, Slatarić, Serratura i Vodopić". Od ovih samo ostaje Natalićeva obitelj. Evo kako neki anonimni pisac, koji je sastavio francuski crtice o poviesti dubrovačkoj, crpljene iz dubrovačkog arkiva, sudi o domašaju nespretne i nedovoljne agregacije ovih sedam obitelji: „Elle crea une

Digitized by Google

vrieme potresa bile su stekle velikih zasluga, ali tim je crv nesloge u svomu tielu primilo, navlastito pošto ih je izključivalo od dostojanstva rektora, a s početka i Senata. Onog divnog sklada, po kojemu kroz osam viekova izčezavale su pojedine obitelji u jedinstvu ljubavi i žrtve napram domovini, nestati će, te će pripraviti padnuće republike. Ali će ova naći nagradu gorostasnomu naporu, koji je nju stajao, da podigne iz potresnih razvalina grad, *koji je činio svu državu*[1]. Još će Dubrovnik doživjeti 140 godina književne i političke slave, trgovačkog i pomorskog blagostanja, te će zaslužiti, da podlegne dostojanstveno samo onomu ratnomu orijašu i veleumu, kojemu će Berlin i Beč otvoriti vrata, koji će se prošetati pobjedonosan cielom Europom, dok će ga u slavenskoj Moskvi stignuti pedepsa, što je u Dubrovniku ugušio slavensku slobodnu Atinu.

V.

Vieće umoljenih ili Senat (Вѣће умолено).

Veliki sborovi samo u izvanrednim prilikama mogu države spasiti svojom slogom i nekom divinatornom uvidjavnosti. U običnim obstojnostima državnoga života manji po broju sborovi, ako su

---

division profonde dans le patriciat, en plaçant à côté des grandes familles historiques une poignée des parvenus assez faibles en nombre pour qu' une fusion eût pu s' accomplir, une fraction assez forte pourtant pour balancer et controller les pouvoirs des fondateurs de la ville. Elle irrite les agrégés, sistematiquement exclus du rectorat, et même au debut du Senat. Elle accentue le caractère olygarchique de la Seigneurie par l' idée d' un privilége. Ce fut la cause prémière de la décademe". Zahvaljujem mu se ovdje, što mi je dozvolio da prolistam njegovu radnju, da se poslužim nekimi važnimi podatcima o trešnji crpljenim iz arkiva, i da citiram ovaj i još drugi odlomak, koji sliedi.

[1] Evo drugog odlomka radnje anonimnog pisca o zamašaju pada grada uslied potresa 1667. za obstanak dubrovačke republike: „Supprimez Raguse, vous avez désséché la source de la vie, le gouvernement, le peuple, l' état, sa situation internationale, la somme d' un travail de cinq siécles. Vous pouvez donner *Canali* à la Porte, *Stagno* et *Mezzo.* à Venise, et vous n' aurez dompté cette ville indomptable. Supprimez Raguse, le reste n' ayant aucune vitalité rentre dans le néant". Sedamnaest godinâ trajao je neopisivi, svestrani, orijaški trud ostanaka vlasteoskih i gradjanskih obitelji i Dubrovčana prebivajućih u inozemstvu, dok je grad pomolio iz svojih ruševina lice izgrdjeno iz potresa, vatre i neprijateljskih navala. Izvanredno viešta i okretna diplomacija, probudivši interes svih izobraženih europejskih država za uzkrnuće Dubrovnika, *restituit rem.*

Digitized by Google

mudro sastavljeni, osiguravaju državi dugotrajnost, te joj pravac opredieljuju i uspjehe neprelazne polučuju[1]. Tako je u Dubrovniku *Consilium Rogatorum, Senat otaca, zamoljenih od rektora da provide javnim poslima,* kako to kaže Cerva, pripisujući Lukarića[2]. Veliko Vieće je sa razvitkom i učvršćenjem republike više, kako bismo sad rekli, kraljevalo, a Senat više vladao. Ovaj je bio cviet dubrovačke aristokracije po godinama, po državnom znanju i izkustvu.

Lukarić kaže, da je broj senatora bio s početka od 21. Rek bi da se Senat ustrojio kao državno tielo god. 1306.[3], premda reformacije o tom ništa ne kažu. Broj senatora, koji je bio uzrasao do 45, bi povišen na 51 uslied zaključka Velikoga Vieća od 6. novembra 1477. „*per esser per Dio gratia cresuto et moltiplicato el numero dei gentilomeni*". Kasnije, nakon samo 13 godina po zaključku Velikoga Vieća od 13. junija 1490. u sjednici, u kojoj prisustvova 168 viećnika, bi dalje povišen broj na 61 „*ob numerum*

[1] *Royer-Collard*, jedan od prvih publicista prve polovice našega vieka reče: „Le parlement ne doit pas gouverner, parce qu'il gouvernerait sans rapidité, sans secret et sans suite. *Tont au plus une aristocratie très-forte, très-vigoureuse et très-rigoureuse, concentrée en un conseil héréditaire et peu nombreux, a-t-elle peu, quelques fois dans l' histoire, mener un peuple*". (Revue des Deux Mondes 1. Mars 1890. — p. 170). Taki je bio Senat dubrovački *très fort, très vigoureux et très rigoureux* te s toga je mogao sretno upravljati kroz stoljeća Dubrovnikom.

[2] *Luccari* ovako piše: „Il Senato de' Padri, che per altro nome a noi piace chiamare *il Consiglio di Pregati;* attento che sono *Pregati del Rettore, a consultare le facende publiche*". (O. c., 156). A *Cerva*: „Patres, qui a Rectore rogantur ut publicis consulant rebus, *Rogati,* eorumque comitium comitium Rogatorum, *Venetorum more appellatur* . . ." (Prolegomena, ibid.). U reformacijama god. 1352. (T. II., p. 148) zvani su senatori „*Rogatorum judices*" — „*umoljeni sudci*" — jer je Senat bio, kako ćemo vidjeti „*vrhovni sud*" u kriminalnim i civilnim parnicama. — Koji put *consilium rogatorum* zove se *consilium sapientum,* a senatori *sapientes.* (Ref. I., 187—189).

[3] Dal giorno . . . che tutto piega dinanzi al prestigio del conte si ha una legge scritta, che tutto contempla e prevvede nel bisogno dell' ordine e della sicurezza personale de' cittadini, e che va a costituire la base principale di tutto l' organismo dello stato, riservando ai Pregati, *i quali dal 1306 sono formalmente costituiti in consiglio,* i casi dubbi e la somma degli affari più urgnnti e più decisivi per lo stato". (Gelčić, dello Sviluppo civile, p. 30, 31). Pozivljem se na Gelčića, kao na najmarljivijega živućega iztražitelja i poznavaoca staroga dubrovačkoga arkiva.

Digitized by Google

nobilium nostrorum qui pro Dei clementia ut patet excrevit[1]". Poslje potresa spao je broj na 45, i takav je ostao do pada republike[2]. Zaključkom Velikoga Vieća od 12. februara 1331. bi ustanovljeno, da se ne smije nijedna reformacija stvoriti, gdje nije prisutno XXX viećnika, uzračunav u ove kneza sa svojim Malim Viećem. (Ref. II., str. 332). Iz reformacijâ vidimo, da se puno mienja broj senatora dolazećih u sjednice prvih šestdeset godina XIV. vieka, naime izmedju 30—40, riedje izpod 30 i preko 40. Vidimo iz istih reformacija, da je Veliko Vieće biralo senatore na jednu godinu još XIV. vieka, dapače po statutu nisu mogli biti u sliedeću godinu potvrdjeni[3]. Ali s vremenom odustalo se od toga ograničenja, te Veliko Vieće potvrdjivaše senatore svake godine, tako da je mogao Batera kazati za vrieme pada republike: „Dostojanstvo senatora trajaše za života . . . Ali sa svijem tijem Veliko Vieće svake godine potvrgjivaše svakog pojedinog senatora u svome dostojanstvu. Tijem načinom vlada upotrebljavaše pravo nadzora nad godišnjim ponašanjem pomenutijeh dostojanstvenika[4]".

U senat bi spadao rektor, maloviećnici, čuvari pravde, kazneni i civilni sudci, tri patricija postavljena nad vunenim obrtom *(i tre Signori dell' Arte della lana) i sbor dvadesetdevetorice (il Collegio de' Ventinove)*, dokle ova dva posljednja čina postojaše[5].

---

[1] *Liber Croceus*, MS. nalazeći se u akademiji, pag. 61, 90—92.

[2] *Betera*, o. c., p. 184.

[3] Zanimivo je, što kaže *de Diversis* (o. c., p. 7) o vriednosti glasova nepovoljnih kod izbora senatora: „cum quis eorum (senatorum) in majori Consilio approbandus, aut reprobandus per Minus proponitur, *iniqui, vel odientis, aut indiscreti reprobantis balotta, duarum approbantium vim obtinet et potestatem*". Taku revnost bi razvijalo Veliko Vieće kod izbora ili kod potvrde senatora, taki zapt bi ono vršilo nad tielom, u čijim rukama ležaše ponajviše dobro upravljanje republike.

[4] *Betera*, o. c., p. 185.

[5] Državna služba „*dell' arte della lana*" bi uvedena god. 1490. kad *Pietro Pantella* unese iz Firence u Dubrovnik vuneni obrt. Na glasu je bila i još ostaje raša (svita) dubrovačka, koja bi se prodavala u Slavoniji, u Rasiji (Srbija), a po njoj valjda ime dobila. Dotični urednici riešavali su razmirice, koje bi nastale izmedju tih obrtnika, te su vršili medju njima policajnu i kaznenu vlast. Dok su obnašali službu nisu mogli rektorovati. (Luccari o. c., p. 120—163). Ova služba bi ukinuta, kako nam posvjedočuje *Cerva (Prolegomena*, ibid.). XVII. vieka „De artis lanae Magistratu magnae olim authoritatis, ad quem omnes ejus artis causae referebantur, ab anno 1490. quo institus est, nil mihi dicendum, cum superiori soeculo abrogatus fuerit. — „*Sbor*

Digitized by Google

U ruke Senata bijahu stavljeni najvažniji poslovi nutarnje i vanjske politike. Nego treba ovdje primjetiti, da, kako se iz dosadanje razprave vidi, dioba državnih posala nije bila izmedju Velikoga i Maloga Vieća i Senata točno odredjena, niti su stalne granice nadležnosti medju trim velikim državnim tielima bile odsječene. Iz tiskanih reformacija vidimo da u prvu polovicu XIV. vieka i nješto dalje, Senat šalje po sebi poslanike na vanjske dvorove (Reformationes. T. I., p. 14, 27, 90 i *passim*), a više puta po naredbi Velikoga Vieća (ibid., p. 260, 290, 291, 296), kadikad pako ovlašćuje rektora i Malo Vieće, da ih pošlje u ime države, davajući im naputke „*quomodo eis videbitur pro bono et honore et utili dominationis et communilatis Ragusii*". (T. II., p. 68). Senat potvrdjuje (ratificira) medjunarodne ugovore (ibid., p. 345). Na istom polju vanjske politike naredjuje, da se progone gusari (T. I., 106. T. II., p. 314, 319), ovlašćuje državljane na odmazdu protiv obćinam (Šibeniku i Budvi), koje su bile porobile Dubrovčane, ako ne bi one dale u odredjeno vrieme podpunu zadovoljštinu. *Senat* providja utvrdami grada i obranom države, bira u tu svrhu tri *provisores,* da s knezom o tom viećaju, a što budu odredili „reducatur ad minus consilium et illum sit ratum et firmatum quod per minus consilium captum est". (T. I., p. 184). Zasieca u samu reformu ustava, te bira odbor *sapientum*[1] „*ad corrigendum*

od dvadesetdevetorice bi ustrojen kao prizivni sud u parnicama od 150 dukata niže, u svrhu razterećenja Senata, na koga od god. 1440. bi išli svi civilni prizivi. Sjedalo ih redovito 21, deset manje nego kad bi Senat sudio. Nisu bili senatori. Dočim ostali sborni magistrati svako osam dana bi izabrali starešinu, ovi bi svako 15 dana. Trajali su godinu dana, ali su mogli biti potvrdjeni. (Luccari, o. c., 165. 166). Usljed katastrofe od god 1667. ovaj magistrat morao je biti ukinut. (*Cerva*, o. c., ibid.) Zvali su se „*Il Collegio dei ventinove*" takodjer „*I ventinove di Pregati*". (Luccari, ibid.).

[1] Više puta Veliko Vieće takodjer ojača Malo Vieće, kad mu povjerava kakav važan državni posao, nekolicinom odličnih muževa, koje često Veliko, a koji put Malo Vieće bira iz svoga krila. Tako Veliko Vieće povjerava rektoru i Malom Vieću *cum additione 7 sapientum* da preduzmu mjere za čuvanje grada. (Ref. II., 18, 19); nalaže rektoru skupa sa *6 sapientum* „*ad tractandam pacem et comordiam cum circumvicinis nostris,* (ibid., p. 184); ovlašćuje rektora i Malo Vieće, da izaberu *tres sapientes,* u svrhu da nabave novac za utvrdjivanje Stona, te ova trojica su izabrana u Malome Vieću (ibid., p. 203). Baš poslje nego bi odpravljen knez mletački iz Dubrovnika, te odlučeno tražiti zaštitu kralja ugarsko-hrvatskoga, u znamenitoj sjednici od 5. marta 1358. Veliko Vieće odredjuje izabrati per II cameras XX sa-

Digitized by Google

statuta" do Miholja, a reforme imadu biti podastrte Velikomu Vieću „et reducere ad Majus Consilium quidquid invenerint". (T. II., p. 228).

Senat uvadja carinu na žito, koje bi se izvažalo da se melje, i na brašno, koje bi se uvažalo (T. I., p. 2, 3), takodjer na izvoz životinje. (T. II., 228).

On vrši vrhovnu policiju i silazi do sitnih mjera Tako udara redarstvenih globa (T. I., 4), bira 25 ljudi i kapetana, koji će čuvati vinograde Šumeta i Župe (T. II., 367), zabranjuje boravljenje u Stonu i u Ratu stanovitim osobama (T. I., p. 217), naredjuje „*coactum domicilium*" (ib., p. 269), nalaže knezu i Malomu Vieću iztrage, gdje je po sriedi interes i sigurnost države, a uspjeh neka bude njemu podastrt (T., I., p. 158, 159), te im povjerava riešenje medjašnih sporova (ib., p. 158).

Malo po malo ustaljuje se dielokrug javnih posala, kojim Senat vlada. Njegove odluke neprizivne su[1]. On razpravlja najvažnije poslove unutarnje i vanjske politike, nameće poreze i carine, opredieljuje troškove u javnim stvarima, riešava prizive proti udarenim globama, izradjuje osnove zakona, imenuje poslanike i konsule kod inostranih država, daje im naputke i dopisuje sa suverenima. On je vrhovna censorna vlast nad svim činovnicima, on vrhovni računarski dvor. On šalje povjerenike za pregledavanje državnih ureda u teritoriju republike, da ukinu zloporabe, da održe snagu zakonima i da nameću danke. Od starine je imenovao čuvara arsenala i pet ratnih provizora (čija je bila zadaća čuvati tvrdjave, topničtvo i džebanu), blagajnike državne i službenike, koji bi po propisu zakona obuzdavali razkalašenost bogataša[2]. Za slučaj da ne bi Veliko Vieće moglo izabrati knezove za teritorij, — Senat bi medjutim poslao podknezove — *vicecomites*[3].

---

pientum *ad faciendam comissionem ambaxiatoribus ituris ad d. regem Ungariae*, te u Velikom Vieću bijaše ih izabrano XV. (Ibid., p. 212). One iste godine Veliko Vieće ovlašćuje *tri rektora i Malo Vieće* (jer bijaše *interregnum*), da skupa sa *X sapientum* izglade razmiricu sa *Voyslavom de Voyno (baro regis Rassiae et comes Chelmi)*, te *sapientes* su izabrani u *Malome Vieću* (ibid. str. 244, 245).

[1] „Summa est hujus consilii authoritas, nam non datur ab ejus consultis provocativa". *Cerva*, ibid.). — *Luccari:* „La autorità sua è grande, perchè in niuna attione patisce appellazione". (O. c., p. 156). *Bettera* (o. c., p. 184).

[2] *Luccari* (o. c., p. 157). „*Officiali alle pompe*" zove ih Luccari.

[3] *Cerva* (o. c., p. 64).

Digitized by Google

Senat vršio je odavna pravo patronata, te predlagao svetoj stolici *trebinjskoga* i *stonskoga* biskupa[1], a uslied povlastice pape Benedikta XIII. i arkibiskupa[2].

Niti je manje važna njegova sudačka oblast. U kriminalnim poslovima uviek je mogao, ali nije morao, pregledavati iztrage, a riešavao bi prizive proti smrtnim osudama[3]. Ali glede civilnih parnica, do godine 1440., nije bilo mjesta prizivu od prve molbe izuzam od presuda *Giustitierâ*[4] i od onih kneza Lastovskoga. Spomenute godine bi uveden priziv, koji je s vremenom tako obterećivao Senat zapremljen tolikim važnim državnim poslovima, da bi ustrojeno posebno sborno prizivno sudište od dvadesetorice za civilne parnice izpod 150 dukata, koje bi ukinuto, kako gori opazismo, poslje potresa. Kako bijaše sastavljen Senat kad bi konačno riešavao civilne prizive, biti će govora na drugom mjestu.

Senat bi se s početka riedko sastao, kako se može vidjeti iz reformacijâ XIV. vieka, gdje nalazimo pobilježene sjednice u razmjerju daleko manjemu od onih Velikoga i Maloga Vieća. S umnažanjem javnih posala, kojih je najveći teret padao na Senat, njegovi sastanci bi se držali XVI. vieka četiri puta na tjedan[5], a kasnije, vjerojatno poslje potresa, samo dva puta, svakoga utorka i petka, a izvanredno polag potrebe[6].

U kratko dakle „Senat je vlast imao, činiti i naregjivati sve ono, što cienjaše, da je dobro ili korisno po općinu držeći se uviek

---

[1] *Luccari* (o. c., ibid.).

[2] *Cerva* (o. c., ibid.).

[3] *Luccari* o. c., p. 146 „riceve l'intromesse capitali".

[4] „*Giustizieri*" se zovu oni činovnici koji: *Giustificano* le cose delli pesi, e misure, e fanno confermare i segni pubblici à tutte le grascie, vàitovaglie, et arti della città, in fuori di lana". Vršili su kao *baždarski ured* nadzor nad tezama i mjerama, a uz to policajnu sudbenost na polju *annonae*. „*Guistizieri*" još se zovu u Dalmaciji činovnici imajući ovu zadnju službu, te je dotična rieč pohrvaćena *djusticieri*". (Luccari, o. c., p. 167).

[5] Ovako Luccari (o. c., p. 157), koji kaže, da su senatori bili imenovani na godinu, ali redovito potvrdjeni „desiderando la Republica, ch'i suoi figliuoli s' essercitino in questa sorte di Consiglio, acciocchè riescano Senatori di giudicio, et che v' imparino con lunga e perpetua esperienza i termini et la prattica di reggere ottimamente". Kako vidismo Veliko Vieće potvrdjivaše svake godine pojedinog senatora, ali moglo mu uzkraćivati potvrdu radi nesposobnosti ili nedostojnosti, vršeći tim nad svakog senatora karnostnu vlast.

[6] *Appendini*, o. c., p. 185—190.

Digitized by Google

obstojećih ustavnijeh zakona i običaja (koji se nemogahu povrijediti bez dozvolenja Velikog Vijeća), i štujući sve pregjašnje svoje odluke, od kojih mogao se samo udaljiti svojijem istijem riješenjem privoljevši na to tri četvrtine, a u nekijem slučajima sedam osmina prisutnijeh Senatora[1]".

VI.

Čuvari pravde.

Po starinskoj naredbi Veliko bi Vieće izabralo dva, kako ih Lukarić zove „*Avvocati Fiscali*", koji po svome izkustvu i po neporočnom životu zapremahu prvo mjesto iza maloviećnika, ulažahu u Senat, ali ne bi glasovali, nego bi imali dužnost podastrieti mu civilne i kaznene prizive. Ova služba, na koju bijahu pozvani kasnije i mladji patriciji, bi ukinuta godine 1477. uslied neprilika po njima prouzročenih, te mjesto njih bi ustrojeno *pet čuvara pravde* (Proveditori), kojim je imalo biti petdeset godina, s početka s istim dielokrugom fiškalnih odvjetnika[2], koji bi kasnije

[1] *Betera*, o. c., p. 183.

[2] *Luccari* o. c., p. 160, 161 piše, da je Veliko Vieće ustanovilo *čuvare pravde god. 1473.*, ali u *Liber Croceus*, str. 61 (MS. akademije) stoji, da su ustrojeni 6. novembra 1467.: „Item se debia damo avanti fare et creare in majori consilio uno ufficio di cinque Gentilhomini di cinque casate (nisu dakle smjeli spadati u *jednu* vlasteosku obitelj, nego svaki imao je biti izabran iz *raznih* familija), di L anni insuso dapoi il creare del minor conseglio, li quali per dicto officio debiano intrare in pregadi, lo officio delli quali debbia durare un anno . . . et debiase chiamar lor officio lo *officio delli providitori della terra*". Ovaj zaključak bi stvoren sa 125 glasova protiv 58. Latinski se taj magistrat zvao: „*Provisores Civitatis*" *(Lib. Croc.* negda g. Frana Martecchini, a sada Dr. Nika Svilocossi — chartae LX, str. 128), — ili jednostavno „*Provisores*" (ibid. char. LXIII. str. 134), *Providitores Terrae*, ibid., char. LXX). U *Libro Croceo* 61, 71 nalazimo: „*Provisores saltem duo et unus advocatus Comunis in quolibet Consilio magno sub poena intervenisse debent*". Kad su čuvari pravde zamjenili u glavnoj njihovoj zadaći, kako gore vidismo po Lukariću, tri fiškalna odvjetnika, ovi po istome kazivanju (o. c., str. 168) sjedali su o boku čuvarâ pravde i branili bi njihove parnice. *(ai tempi nostri siedono attorno i Proveditori, et sogliono difendere le cause loro)*. Gore navedeni zakon *Libri Crocei* to potvrdjuje. Barem jedan od tih fiškalnih odvjetnika imao je sa najmanje dvima čuvarima pravde prisustvovati sjednicama Velikoga Vieća. U tim sjednicama *Provisores* i fiškalni odvjetnik imali su nadzirati kod glasovanja da vele-

Digitized by Google

razširen tako, da ovomu Magistratu bi namjenjena zamašna zadaća držati u ravnotežju velika državna tiela i bditi *„ne quid respublica detrimenti capiat“*. Njihov broj bi poslje potresa smanjen na *trojicu,* a doba snižena na 45 godina[1], te im vlast uztraja sve do pada republike. *Proveditores* bi u viećima sjedali blizu rektora, a kad bi se obavljali izbori, dva državna tajnika, koji sakupljahu glasove, poklonili bi se prije knezu, pak njima.

Oni su vršili sbilja ulogu *čuvara pravde i zakona.* Kod svih sjednica Velikoga Vieća i Senata budi svojom inicijativom, budi po predlogu jednoga viećnika mogli su se oni oprieti izvršivanju svake odluke, kad bi dokazali, da je protuzakonita, natjeravši bud koju vlast, koja bi nezakonitu osudu izdala, da je ili svojevoljno ili po zapoviedi Senata nevaljanom proglasi. Navlastito eksekutivna vlast Maloga Vieća bila je podvrgnuta njihovomu nadzoru. Čuvari bo pravde mogli su prisustvovati na sve njegove sjednice, „svaku rješitbu razvidjeti i njezino izvršenje za vrieme 24 sata obustaviti, to jest dok bi svoju oprieku na znanje Senata ponieli i dok bi ovaj izpitavši razloge od proveditora navedene, konačnu presudu o dotičnom predmetu izrekao[2]“.

---

viećnici ne bi pošli od jednog mjesta na drugo nagovarati sudrugove: *„lo officio delli quali sia nel detto Consiglio a notare che li Consiglieri non vadano de luoco in luoco, praticando et contaminando l' uno l' altro in fatto del ballottare“*. Dalje su nadgledali, da ne bi nitko ostavio viećnicu brez dopusta, te su imali pravo udariti za te slučajeve disciplinarne kazni od perperâ X naprijed protiv velevićnicima. Ovaj zaključak bi prihvaćen sa 190 glasova protiv 8.

[1] U *„libro delle Cariche della Republica“*, p. 46, evo što se čita: „I signori Providitori della Città ridoti dopo il terremoto segnito del 1667 ol numero di *tre, e che anche quelli di età di quarantacinque anni* possino haver electione non ostante i Providimenti in contrario disponenti. Per Providimento dell' Ecc suo Maggior Consiglio preso sotto il 1 decembre 1667 f. 216, e registrato sul libro croceo f. 267. (U starome arkivu republike).

[2] *Betera* o. c., p. 186. Čuvari pravde imali su drugu uzgrednu, ali važnu zadaću. Njima bi naime velika državna tiela povjerila da sastave, kako bi ono sad rekli, zakonske osnove. Tako dne 25. svibnja god. 1478. oni predlažu način, kako umnožiti državne prihode u svrhu, da republika uzmogne platiti veliki danak Turčinu i pokriti druge troškove: „acciocchè si possa supplire al pagamento della grande quantità de' denari, che ne bisogna pagar ogni anno alli Turchi et alle altre spese le quali ha il Comune nostro, *pare alli Provveditori della Terra, che si debbia provveder in questo modo“*. Te ovdje predlažu povišenje raznih carina na uvoz stranjske robe. (*Liber Croceus,* Char.

Digitized by Google

Čuvari pravde znali su dakle na put stati svakoj povriedi zakona, te jedan sam od njih mogao je obustaviti stvaranje zakona, koji bi bio u oprieci s ustavom ili u obće sa dobrom republike. U zapisnicima Senata često se nailazi na svetčanu formulu: „*Proveditores se intromiserunt*“. Le mot tombait — kaže anonimni pisac — au milieu des debats les plus orageux, comme l' appel de la patrie et de l' eternelle justice“.

S druge strane čuvari pravde imali su vlast obustaviti svako izvršivanje zakona, koje bi išlo proti očitim namjerama zakonotvoraca, ili koje bi osujetilo svrhu zakona[1].

LXXI). Nalazimo takodjer čuvare pravde gdje dne XX. veljače god. 1509. predlažu, kako bi se učinilo, da dukati tekući u gradu ne budu patvoreni, (*Ordo de Ducatis non cudendis.* — Char. CXXXIX. Libri Crocei). Njihovi predlozi iznešeni pred Veliko Vieće idu na preinake postojećih zakona, kako n. pr. onoga o plaći činovnika Stonske solinare. (*Liber Croceus,* Pars I., ch. 14). U ovom slučaju i u puno drugih zaključak je stvoren napram predlogu u jako čednoj formi pravljenom: „Alli Signori Provveditori della terra *pare* che l' ordine delli lavorieri delle Saline de Stagno posto in Libro Giallo . . . se debbiano detti ordini correger e riformar in questo modo. Iz *žute knjige* vidi se, da su na tom polju *čuvari pravde* od XV. vieka stekli bili jaki upliv na javne poslove.

[1] Tako iz zaključka *Consilii Rogatorum* od 21. ožujka 1692. vidimo, gdje rektor predlaže „*de creando DD. Provisores Stagni*“. Ali proti tomu ustaju čuvari pravde: „*qui DD. Provisores monuerunt Ill. el Exc. DD. Rectorem ut se retractaret*, jer su držali „*debere proponi creationem duorum Senatorum mittendorum Stagnum cum authoritate provisorum et Sindicorum*“. Ali rektor „*monitus noluit se retractare*“ i navadja za razloge, da u prijašnjoj senatskoj sjednici „*non fuit praescriptum ut in primo consilio Rogatorum proponenda sit dicta creatio quae fuit evacuata*“ i po tome rektor držaše, da je on sam imao pravo poslati u Ston dva sindika. Usljed toga „*dicti DD. Provisores intromiserunt supradictam propositionem Ex. DD. Rectoris*“, jer da u prediduoj senatskoj sjednici ne bijahu imenovana dva senatora za sindike Stona s razloga, što „*non rimansit in plenum dictum consilium*“, te čuvari pravde držahu, da je običaj, kad se tako šta dogodi „*adimplere in subsequenti consilio illud quod in antecedenti non fuit perfectum*“. Sad sliedi odluka Senata: *Prima pars de habendo pro bene intromissam dictam propositionem (Cassum) Secunda pars est de habendo pro male intromissam,* te Senat ne uvaži *veto* čuvarâ pravde. (*Iz zaključaka Senata staroga arkiva Dubrovnika).*

Digitized by Google

Napokon nije bilo vlasti u gradu ili u ostaloj državi, osim Velikoga Vieća i Senata, čije odluke nisu čuvari pravde mogli obustaviti, dok ju ne bi Senat ili ukinuo ili potvrdio[1].

Služili bi jednu godinu, a poslje još jedne mogli su se dovinuti Rektorata, dočim ostali magistrati stopram poslje dvie godine čekanja. Prvoga januara, kad bi svi državni urednici nastupili službu, nosili su haljinu sa širokim rukavima, a predišli bi svim ostalim činovnicima osim rektora i malovićnika[2].

VII.

Državni tajnici.

Prvi pismeni poslovači u državnim vićima bijahu *bilježnici* (Notari) ili *tajnici*, kako ih zove Lukarić, koji su bili redovito izabrani iz puka. U starije doba, kad bijaše naobrazba vladajuće aristokracije i gradjanstva jako ograničena, Veliko Vieće bi zvalo na tu visoku čast tudjince, navlastito iz Italije, za opredieljeno vrieme i uz ugovorenu plaću. (Ref. T. II., str. 23, 46, 273, 350. Skurla o. c., str. 37). A za dopisivanje sa različitim kraljevima, despotama, vojvodama i vlastelama srbskim, bosanskim, dalmatinskim i primorskim, bijaše odredjen *Cancellarius sclavicus* (*Medo Pucić*, o. c., p. I, XXVIII. i navedeni zaključak od 27. novembra 1395. Vel. Vieća. — *De Diversis*, o. c., p 24). Bilo je XVI. vieka dva tajnika, koja su prisustvovala i najtajnijim sjednicama Velikoga Vieća, Senata i Maloga Vieća. Oni bi bilježili sve zaključke raznih skupština, pisali bi listove, povelje i ugovore državne. Uz to bi službeno obavili posala na korist privatnika, izdavali bi u Malom Vieću namire dužnicima i čuvali su testamente. Imali su zamjenika, te su uživali veliki ugled[3].

---

[1] Ovaj visoki magistrat može, kaže *Cerva*, „omnium magistratuum et officiorum urbanorum et forensium, si id illi ex aequitate videatur, et illorum executionem suspendere donec a Rogatorum Consilio causa cognoscatur.“ (Prolegomena, ibid.) „Provisorum partes sunt animum advertere, ne quid contra leges decernatur vel fiat (o. c., ibid.). Vidjeti ćemo koju su kod sudbenog ustrojstva službu vršili.

[2] *Luccari*, o. c., p. 161.

[3] „Due sono li *Notari*, quali si dimandano per altro nome *secretarii*, *cavati dal popolo*; et sono participi di tutte l' attioni secrete, ambidue si trovano presenti nel Consiglio Maggiore, di Pregati e nel Minore“. Luccari, o. c., 172, 173. Koju službu su vršili u privatopravnim poslima biti će na svome mjestu rečeno.

Digitized by Google

Dragocieno je svjedočanstvo koje ostavi Baro Betera, zadnji državni podtajnik dubrovačke republike, koji umre 21. julija 1852., o širokom dielokrugu ovih državnih urednika pod kraj republike[1]. Četiri ih bijaše. Najstariji zvao se *veliki tajnik*, ostali *podtajnici*. Smjeli su pristupiti sa članovima vlade u svakojaka vieća, makar se ticalo najveće državne tajne. Oni su kao perovodje vodili zapisnike u svakom od triuh vieća, pisali bi zakone i odluke njihove i podpisivali sve državne spise, pošto nije to bilo dozvoljeno nijednomu članu vlade. Bili su oni uz to čuvari javnih arkiva, a držali su dvostruki ključ od svih uredovnica i pisarnica javne uprave i čuvali privatne oporuke. Taki ugled su uživali, da bijahu pomoćnici kod svakog poslanstva, javnoga predstavljanja i političkih pregovora, dapače su bili više puta poslanici za političke i upravne poslove[2]. U službi mogli su izmjeniti bud kojega i većeg činovnika. Umrvšemu državnomu tajniku izkazala bi se na državne troškove ista posljednja čast kao samomu knezu i nadbiskupu[3].

Dubrovačka republika pozvavši k državnoj službi, koja je zahtjevala najstrožiju tajnost, *pučane*, kroz čije ruke svi najvažniji i najdelikatniji poslovi bi prošli, povjerivši im vise puta predstavljanje same države u odnošaju sa inozemskim silama, podpisivanje i čuvanje svih državnih spisa, — izkaza svemu gradjanskom stališu koliko je držala do njegovog rodoljublja, znanja i poštenja.

Nacrtasmo glavne vidljive stožere na kojim je počivala dubrovačka republika Po svojoj suštini oni ne bijahu čvrsti. Nema prispodobe izmedju slabe, jednomjesečne i prelazne vlasti kneza

---

[1] *Betera*, o. c., p. 187, 188

[2] Посланикâ није свагда било (у Дубровнику) једнако: највише су се слала по двојца, кад што по тројца, а кад што само по један. Они су се опредиељивали само да врше какав посао, па кад би га свршили, више не би били посланици: другим ријечима: за сваки су нов посао требали нови посланици". *(Majkov* po prevodu *Daničića*, o. c., str. 344.)

[3] *Cancellarius Sclavicus Rasko Kristoforović*, čija pisma od god. 1395.—1423. upravljena po nalogu dubrovačke republike različitim slavenskim kraljevima i knezovima bijahu objelodanjena po Medu Puciću, — bi takodjer u poslanstvu republike na kralja bosanskog Ostoju po zaključku Senata od 11. novembra 1409. *(Medo Pucić*, o. c., p. XXXI). A poslje četiri vieka vidimo podtajnika *Bara Beteru*, *pučanina*, poslanika republike u Beču god. 1803. pet godina prije njezinog pada. (U Zabavniku „Dubrovnik" god. 1867., — str. 212).

Digitized by Google

dubrovačkoga i jake zaživotne dužda mletačkoga. Sva moć prvoga podieljena mu je, tako reć, od dana do dana, od posla do posla, po volji Velikoga Vieća i Senata. Ne uživa li njihovo podpuno povjerenje, ne ostaje knezu, nego da uz svoje viećnike, vanjski predstavi u svetčanim prilikama sliku republike. Granice nadležnosti izmedju Velikoga Vieća, Senata i Maloga Vieća nisu odsječene. Prieti vazda pogibelj, da će jedno državno tielo zabrazditi preko medje drugoga i da će se s njim sukobiti. Istina, čuvari pravde mogu svojim posredovanjem zaustaviti sukob u ime zakona, ali će Senat imati zadnju rieč a pošto nosi najveći teret državnih posala i odgovornosti, mogao bi biti napastovan, da svede na puku sienu moć Velikoga i Maloga Vieća. A ipak pokraj svih slabih strana državnoga ustava, ladja republike prohodi medju najstrašnije unutarnje i vanjske hridi čitava i zdrava kroz hiljadu godina, jer medju kormilarom i mornaricom postojala gotovo vazda najveća sloga. A taj sklad i dugovječni život po njemu prouzročen ima se zahvaliti *nevidljivim* dublje posadjenim *stožerima,* na kojem je sva sgrada počivala. Izticasmo ono moralno jedinstvo koje svako državno tielo po sebi činjaše, u kojemu osobnost pojedinih članova bi izčezavala, dočim sva državna tiela stapala bi se glede odnošajâ napram inozemstvu u licu *„rektora i viećnikâ dubrovačke republike“*. To moralno jedinstvo bilo je plodom najstrožijega zapta, vršena navlastito po Senatu nad svakim članom vladajuće aristokracije. Nitko nije smio skinuti s ramena bud koju najtežu i najpogubniju službu njemu po Velikom Vieću, po Senatu ili po Malom Vieću naprćenu, a da se ne bi izpostavio najoštrijim pedepsama[1]. Nad načinom življenja svakoga vlastelina bdili su i Veliko Vieće i Senat, te svaki prestupak, koji bi bacio sjenu na njegov ugled ostao bi neumoljeno kažnjen[2]. Prelistavajući *Reformationes* vidimo *in acta* to neprestano nadgledanje, koje vrše dva najveća državna tiela na svoje članove. Ali taj zapt bio je opet učinak drugoga, a to najuspješnijega zapta, naime *domaćega.* Medju zidovima dubrovačke porodice uzgajali bi se budući vladaoci Dubrovnika na

[1] Tako vidimo pod samim padom republike po zaključku Ex-Rogatorum Consilii *„Seraphinus Savini de Zamagno in vim et executionem partis captae die IV. mensis decembris 1794. privatus nobilitate“. (Iz staroga arkiva Dubrovnika).* Ovdje je red primjetiti, da Senat bijaše pozvan, da sudi patricijatu za veleizdajstvo ili za druga zločinstva.

[2] *(Ref.* T. I., i II., *passim).*

Digitized by Google

temelju vjere najtoplije, ćudorednosti najstrožije, požrtvovnosti bezograničene, štedljivosti i jednostavnosti. Javne vlasti nastavljale bi taj uzgoj, čuvajući kao zenicu u glavi jedinstvo i svetost vjere, nastojeći o njezinom razprostranjivanju, čuvajući je od razkola, bdijući nad obćom ćudorednosti, suzbijajući svake prizore razkalašenosti u javnom životu[1].

Uz ove glavne činbenike dugotrajne sreće Dubrovnika, koju nije mogao upropastiti ni sam potres kad je gotovo porušio sa glavnim gradom svu državu, i drugi zamašni uzrok tomu doprinese. Aristokracija i puk medju sobom razdieliše glavne zadaće javnoga života, savršenim vršenjem kojih dižu se i cvatu države. Aristokracija dubrovačka, koja se nigda ne zatvori pomladjivanju kroz bolje elemente gradjanskog stališa[2], upravljala je uz muklu privolu naroda državnim poslovima, čuvaše slobodu i ugled republike, spretnim diplomatiziranjem razširivaše joj granice, braniše je od podmuklih i otvorenih neprijatelja. A medjutim pučani po Sredozemnom i Crnom moru, po Velikom oceanu, do Carigrada i do Indija pod stiegom sv. Vlaha na kojemu bijaše pisano „*libertas*[3]“, obogatili bi domovinu, donieli bi kući ono zlato kojim Dubrovnik znao je više i više puta i na iztoku i na zapadu odkupiti svoju slobodu, nigda zabrinuti za udes svoje domovine, nigda zavidljivi za to što bi vlastela njom upravljala, jer su je znali povjerenu mudrim glavama i poštenim rukama[4]. I tako Dubrovnik, stvoriv

[1] „Unum tamen non praetermittam, quo intelligatur, quanta sit Ragusinorum severitas, et in liberis educandis diligentia: non enim sinunt in sua Urbe ludos esse, nisi literarios: si gladiatores, saltatoresve accesserint, subito ejiciuntur, ne juventus quum literis dimtaxat, aut mercaturae vacare volunt, hujus modi faedatibus corrumpatur“. (*Cerva*, ibid., 164).

[2] Ipak križanje stališa ženitbom bilo je strogo zabranjeno. Vlastelin naime nije smio uzeti za ženu kćer dubrovačkoga neplemića „excepto si talis esset filia alicujus nobilis alterius civitatis Maritime“, čim ona strogost bijaše ublažena, te otvorena vrata i s te strane pomladjivanju aristokracije kroz elemente dalmatinskog plemstva. Tko bi sklopio kakvu *mesalliance* bio bi lišen „omnibus consiliis, officiis et beneficiis comunis Ragusini“, — po tomu izgubio bi sve povlastice svoga stališa, niti bi ih mogo opet zadobiti nego jednoglasnim zaključkom svih velevićnika. (Zaključak Velevića od *Liber Croceus* Pars I, 15.

[3] Ovom se rieči u srednjem vieku i dalje označivalo suvrenstvo države, kako se to vidi i u hrvatskim listinama.

[4] U ostalome i vlastela su se bavila za dugo vrieme trgovinom i pomorstvom, te na brodovima, od godine 1462. bili su *poručnici* (*scri-*

Digitized by Google

prvo i dosad jedino narodno gradjanstvo, uteče onim stališnim trvenjima, koja upropastiše dosta država.

Vara se Makušev kad uzporedjuje Dubrovnik sa Poljskom i kaže da isti uzroci podigoše i srušiše, gotovo u isto vrieme, sjevernu i južnu slavensku republiku[1]. Poljsku upropasti udesni onaj *veto* pojedinca u skupštinama, koji izdavaše najveću medjusobnu zavist aristokracije, — dok u Dubrovniku nema od toga sjene, dapače vidismo, da je neumoljeno podredjivanje bud koje manjine volji većine, i svojevoljno pokoravanje svih članova državnih sborova prihvaćenim zaključcima, bila ona velika snaga, kojom je republika mogla prkositi svim nutarnjim i vanjskim nevoljama. Poljsku upropasti pozivanje tudjinca po raznim stranačkim frakcijama aristokracije. Dubrovnik, kad mu zaprieti jedan put domaće tiranstvo Damjana Jude, obraća se istina Mletcima, da mu dadu kneza, kako su Rusi pozvali Varjage, da stanu na put razkomadanju države, ali znade uzčuvati svoju slobodu i samostalnost uprkos tudjemu poglavici, kojega će odpuhnuti prvom sgodnom prilikom, da se pod zaštitom hrvatsko-ugarskoga kralja dovine do vrhunca političke i književne slave i najvećega blagostanja. Poljsku upropasti ugnjetanje, po aristokraciji, seljačke ruke, koja pozdravi tudjince kao osloboditelje. U Dubrovniku odnošaji medju vlastelom i seljacima bijahu i bez obzira na vrieme najčovječniji i najblaži[2],

---

vani). Mornarica je bila dapače za vlastelu pravo trkalište, na kojemu bi se ona uzgajala u hrabrosti u trudu i u požrtvovnosti, te bi stekla u njoj i u trgovini onu spretnost i praktičnost, koju bi dokazala, kako se to vidi iz Reformacija kad bi u zrelije doba odlučivala državne poslove u velikim državnim sborovima.

[1] Makušev o. c., str. 44.

[2] Vlastela nisu vršila nikakove jurisdikcije na kmetove, koji su bili sa svojim gospodarima podčinjeni obćenitim sudovima u parnicama, koje bi nastale medju njima. Bitnost kmetskih odnošaja evo u čemu sastojaše po svjedočanstvu *pučanina*, i po tomu bezpristrana Bara Betere: „Da bi se složile koristi gospodara zemaljskijega i kmetova osnovni zakoni, držeći se od toliko vjekova običajnoga prava, bijahu ustanovili prava i dužnosti na sliedeći način: Posjednik sa svoje strane morao je graditi svome kmetu kuću za stanovanje, za naknadu koje svaka seljačka obitelj ma koliko mnogobrojna bila, morala je davati svome gospodaru samo po jednoga muškarca da mu radi na njegovijem zemljami 90 dana preko godine, za koje vrijeme dužnost bijaše gospodara izobilno ga braniti. Kmet mogaše dati zamjenika u devedesetodnevnoj raboti kod svoga gospodara, ili se odužiti u novcima za koji dan rabote, ili za cijeli 90 dana, po pogodbi. Posjednik dao bi

Digitized by Google

tako da jako malo učiniše i demokratička Francuzka i Austrija, da izjednače seljački stališ sa ostalima.

Istina je i to, da ona vječna borba za život, koju bijaše Dubrovnik kroz hiljadu godina proti Normanima, omiškim i neretvanskim gusarima, proti Mletcima i proti dušmanu križa, siliše na sklad i tim uzdržaše ga u snazi gotovo do svoga pada. Ta neprestana borba izklesa velike značaje, okriepi i razvi svakojake vrline, olahkoti vršenje najpožrtvovnijih otačbeničkih dužnosti, — kako od druge strane izvrstni domaći uzgoj usposobljavaše na tu borbu. A kad taj uzgoj u vlasteoskim kućama malaksa, te oni *nevidljivi stožeri* popucaše, bilo je dosta prve vanjske prilike, jedne od onih na stotine, kojim su otci republike znali nebrojenih puta kad lukavštinom, kad hrabrošću odoljeti, da je sruši. Dosta bi, da je tih *skladnih* običaja staroga Dubrovnika nestalo u vladajućoj ruci, makar ostali većom stranom netaknuti kod gradjanstva i gotovo u cielom seljačkom narodu. Veliki, premda stari i rek bi uzaludan nauk svim državama, da gdje se moralno kvari ona, kako sad zovemo, inteligencija naroda, državni ustroj, bio i najbolji, mora se izopačiti, te će i najbolji narod, pokraj svih svojih vrlina, propasti.

---

suviše svome kmetu za mali godišnji poklon od nekoliko jaja i pilića 400□ rastegljaja zemlje oko njegove kuće. Niti gospar mogaše samovoljno kmeta iz kuće izagnati, niti kmet samovoljno gospara ostaviti. A da bi to jedna ili druga strana učinila, u prvome slučaju morao bi posjednik kmetu platiti sva poboljšanja što bi on oko zemlje učinio, u drugom slučaju kmet bi izgubio svako pravo na naknadu za potrošeno poboljšanje . . . Na ovaj način mogao se kmet svagda odkupiti svoje službe, jer drugo nije bila nego najmovina za kuću. Proizvode što bi davale ostale zemlje od kmetova obragjivane, dielilo bi se izmedju gospara i kmeta po ugovoru svojevoljno sklopljenom". (*Betera.* o. c. str. 207—209).

Digitized by Google

Današńi trpański dijalekat.

Citao u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 10. svibnja 1890.

Matej Milas.

Nazad šest godina živio sam na Trpńu čitavu godinu, i od tad sam tamo svakoga godišta po dva mjeseca dana. Ako i nijesam prije lani znao, da ću ikad opisati trpański dijalekat, vazda sam biļežio pojedine riječi, a i kakve trpańske pjesmice. Vas moj trud prošastijeh godina bio bi slab, da nijesam ļetos bio na Trpńu dva mjeseca i po, i tamo kupio riječi, fraze, slušao i biļežio razgovore ļudi i pisao pripovijesti. U Trpńu ima i pučkijeh pjesama, ponajviše ženskijeh, pa sam í ńih htio biļežiti, ali ih se brzo okanih, jer sam opazio, da u ńima nije čisti narodni govor. Ovako sam naučio trpański dijalekat, i prije nego počnem kazivati, kako je što u ļom dijalektu, reći ću kako govori narod na Ratu Stońskome.

Rat Stoński možemo po govoru razdijeliti na dva glavna dijela: jedan je stoński, a drugi je peļeški[1] iliti orebićki. U Stonu se govori južni štokavski dijalekat, a na Peļešcu zapadni čakavski; i što je koje mjesto na Ratu bliže jednomu ili drugomu, to više se približuje ili južnomu ili zapadnomu govoru.

Sama stońska okolica, dok dopire općina stońska, ima kakvijeh tragova čakavskijeh, n. pr. vele *vodê, fjorîn* uz *vòdê, fjòrîn,* kako u kojoj riječi. Iza stońske općine jańińska je. Na Jańini miješa se ikavski s ijekavskijem, i ima više otražaka čakavskijeh i u oblicima i u akcentu. Iza ove općine kunovska je, a pred ńom je Trpań na kraj mora, s one strane poluotoka, koja je prema Makarskome Primorju.

[1] Nije meni sve jedno *Rat Stoński* i *Peļešac.* Peļesac ili Peļešac zove se samo brdo, što u knigama nazivaju *Vipera* i sela općine orebićke; a Rat Stoński sve je od prevlake dò Lovîštâ, dakle cijeli poluotok. Ovo potvrđuje i sam živi narod i stara pisma.

Digitized by Google

Na Trpńu, na Kuni i u župi vrućičkoj, koja je kraj ńih, govori se gotovo jednako. Opazio sam da Kunovļani uvijek ne zamjeńuju štokavski slabi dugi akcenat jakijem gdje Trpańci[1], i još se razlikuju u govoru posve malo.

Svaki Trpańac ne govori čisto trpański. Trgovci i drugi ļudi, koji idu daleko od doma, govore svakako. Jedine žene i neuki ļudi, koji vele ne putuju, vjerni su čuvari svoga dijalekta; pa sam i ja ńih slušao i govor im biļežio.

Od Orebića[2] pa preko Stona, uz more, do Dubrovnika ima u jeziku ńeke sveze.

U ovoj radńi ispoređivaću što više mogbudem trpański dijalekat s dubrovačkijem[3]; a ko pročita uporedo oba dijalekta, još će boļe uvidjeti sveze trpańskoga i dubrovačkoga dijalekta, te po tome može suditi, što je narod bliže Dubrovnika, da mu i govor ima koješta više zajedničko s Dubrovčanima.

Glasovi.

A. Samoglasnici.

1. Samoglasnici *a i u* imaju čist glas.

2. Samoglasnik *o* izgovara se u opće čisto, jedino u riječi *komár*[4] i *dókes* glas mu je ńešto između *ou*.

Biļeške: a) Da dobiješ taj glas *ou*, izgovaraj *o* do polovine, a tad postisni usne kao da ćeš izreći *u*.

b) o je mjesto *u* u riječi *obrusac* (ubrusac).

3. *E* se izgovara kao da je uza ń ńekakav glas između *i* i *j*, ako je pred ńim *j* ili koji meki suglasnik, a to biva samo onda, kad je na ńemu dugi kojimudrago akcenat; n. pr. *ćêrce* izgovori *ćjêrce. Jêle* izg. *Jjéle, večéras* izg. *večjeras* i ost.

Biļeška. Eto govori se u trpańskom dijalektu *oto*.

4. Staroslovenski ě (ѣ) izgovara se redovno kao kod ostalijeh ikavaca: *śime, tîlo, ríka, mìšina,* pa i *nidan.* Izgovara se kao *e:* 1. u riječima: *ovdé, ovdéka, ondé, ondéka, pȍtle;* ali se govori:

---

[1] Vidi dalje o akcentu.

[2] Ne mogu a da ne rečem da se ovo mjesto krivo u knigama piše *Orebić* mjesto *Orèbići, Orèbîćâ, Orèbićima.* Nije mi žao na tuđince, što oni tako krivo pišu, ali naši mogu to boļe znati.

[3] Budmani, Dubrovački dijalekat. Rad jugosl. akad., kń. LXV.

[4] Kako će biti u ovoj radńi posebni odio o trpańskome akcentu, sve ću riječi akcentovati kako se izgovaraju u Trpńu a, gdje bude potreba, metnuću u zagrade i štokavski akcenat.

Digitized by Google

gori, doli i ost.; 2. u pluralu imenice *tîlo: telésa, telêsâh, telèsima* i ost.; 3. u glagolu *iskorépit se.*

5. Slijevańe. Glasovi *ao* uvijek se slijevajú u *ō* n. pr. *pîsô* (štokavski *písô* ili *písao) žó (žȁo,* litus) i ost.

6. U brojevima *ae* slijeva se u *ē: jedànês, dvânês, trinêstî, četrnêstî* i ost.

7. Slijevańe je i u: *gospár, stât.* Tako je i u *góspa,* a to je stajaća riječ za Bogorodicu.

B. Suglasnici.

8. Slovo *ć* je mekano kao u pravijeh čakavaca, tako da se čuje i ńešto od glasa *t,* n. pr. *kuća* izgovori *kuťa.*

9. Štokavski suglasnik *đ* redovno se zamjeńuje slovom *j,* n. pr. *méja* (mèđa), *dôjê* (dôđê), *mlâjî* (mlâđî), *mȅju* (mȅđu), *rȍjen* (rȍđen) i ost.

Kad i kad i *đ* se izgovara, ali malo mekše nego u opće u štokavaca (vidi br. 8). To biva: 1. u tuđijem riječima: n. pr. *ânđeli* (od ândijo), *đardin* (tal. giardino, vrt) i ost.; 2. u riječima gdje je običajno u štokavaca *žd,* n. pr. *dážđa* (nom. dȁž), *dážđit, zvížđat* i ost.; 3. u imperfektivnijem glagolima, koji kad su perfektivni imaju osnovu na *d,* n. pr. *sređívat, rádat, kládat* i ost.; 4. u gdjekojijem drugijem glagolskijem pridjevima, koji imaju osnovu na *d* n. pr. *viđen, začuđen,* ali opet se govori: *rojen* (rođen); 5. u riječi: *gòveđina.*

Biļeška 1. U opće se može kazati, da nije stalno izgovarańe slova *đ,* jer radi miješańa sa štokavcima ńeko ga govori u više riječi a kogod u mańe.

Biļeška 2. U glagolima složenijem od *ìti,* gdje je u kojemu obliku kod štokavaca *đ* gdjegod se može čuti, u pjesmi, i *jd,* n. pr. *nâjdêm* uz običajno *nâjêm* (nâđêm) i ost.

10. *Ǵ* nema, nego se zamjeńuje slovom *ž* n. pr. *svidožba,* a u tuđijem riječima ili slovom *đ* ili *ž,* n. pr. *penđer* ili *penžer, đardin.*

11. *H* se izgovara pravijem glasom, kao u Dubrovniku, a i u više riječi gdje mu nije mjesta. Suvišno je *h:* 1. u drugom padežu množine za sva tri roda: *vragôvâh, žênâh, stvârîh, selîjâh* i ost.; 2. u drugome padežu dvojine što je još sačuvano n. pr. *òčijûh, kokòšijûh* i ost.; 3. češće ako je *r* na početku od riječi, te je za ńim kakav suglasnik: *hrpa, hrvati se* i ost., ali se govori: *rjav* (rđav), *rja* (rđa); 4. u riječima: *zȉhati, pepèjuha, lânîh, tlȅh, tléha, tléhu, hŕka* (vŕka).

Digitized by Google

12. *Ļ* se vazda zamjeńuje slovom *j*, n. pr. *jùbiti* (ļubiti), *ûje* (uļe), *nedija* (nedjeļa).

13. *F* se govori u hrvatskoj riječi *ufati* i u tuđijem riječima. *Hv* se uvijek izgovara kao *f*, n. pr. *fáliti*, ali se kaže *hićati* (hitati), mj. *hvatati*, *uhititi* mj. *uhvatiti*.

14. U gdjekojijem riječima ńeki Trpańci (mislim mańina) mjesto *ń* kažu *n*, n. pr. *Trpanka* mj. *Trpańka*, *sridni* mj. *sridńi* (sredńi), *zadni* mj. *zadńi* i ost., ali uvijek *ń*, ako se počińe riječ tijem slovom n. pr. *ńom* i ost.

15. *V* je zamijeńeno slovom *b* u riječima *brime* (vrijeme), *crìbja* (crĕvļa), *crìbjâr*, *kûrba* (kurva), *díbjat* (dìvļati), *dìbjî*, *díbjan*.

16. *Ž* se pretvara u *r* u: *mòreš*, *mòre*, *mòremo* i ost., *rènêm*, *rènêš* i ost. i *kùrêj* (kûžeļ).

17. Slovo *ć*: 1. pred suglasnikom često se zamjeńuje slovom *j*, n. pr. *vojka*, *nojca* i ost.; 2. na svršetku od riječi može se izgovarati kao *j*, n. pr. *pój* (póći) ali i *póć* i ost.; 3. u obliku *ću* (od *hoću*) ima glas između *k* i *t*, ali tako, da se glas *k* jače čuje, a od *t* ostaje samo što se malo udari jezikom u zube.

18. *Č* se mijeńa u *š* ne samo pred *t* kao kod ostaloga naroda nego i pred *p* u *špag*, i pred *k*: *maška*, *kuška*, *grški*[1] i ost., ali se govori: *brščke*[2], *brščâkâh* i ost.

19. *Št* izgovara se kao *šć* redovno, kad slovo *š* nije postaļo pred *t* od *č*, n. pr. *šćáp*, *višćica*, *prošćeńe* i ost.

Biļeška 1. U ńekijem riječima povukla je ovamo analogija i ono *t*, koje bi red bilo da se ne mijeńa, jer se je *š* pretvorilo pred *t* od *č*, te se čuje n. pr. *šćogod*, *nišća* uz *štogod*, *ništa*, ali svagda *što*.

Biļeška 2. Drugi pridjev od glagola *ištetiti* (trpański: *išćetit*), kaže se *išćeten*, a tu je *t* mjesto štokavskoga *ć*: *ištećen*.

20. *L* se pretvara u *o* na svršetku od sloga kao u štokavaca. Oduzeci su: *stàbâl* i *bäl* (tal. ballo).

21. *Ol* se slijeva u *ō* uvijek, n. pr. *vó*, *pô* i ost.

22. *P* pred *s* i *š* može u ńekijem riječima postati *v*[1].

23. *Vn* (bilo zakonito bilo nezakonito), uvijek se izgovara kao *mn*, n. pr. *tamnica*[1] i ost. Riječ *mladić* češće se reče nego *mnadić*, a opet češće *mnada* nego *mlada*.

24. *S* pred *ń* postaje uvijek *š*: *š ńom*, *š ńima* i ost., a *s* i *z* pred *j* (*ļ*) ostaju ili se mijeńaju onako kao u dubrovačkom dijalektu: *izjubiti*, *zamišjen* i ost.

---

[1] Tako je i u Dubrovniku. Vidi: Budmani, op. c. p. 159.

[2] Ovako se zovu *kòmine*, biva drop što ostane kad se sameļu masline i iscijedi uļe.

Digitized by Google

Bilješka. Glasna slova *b, v, d, g, z, ž,* ostaju nepromijenena u bezglasne na kraju riječi, te se veli: *Bog, krv* i ost., a ne: *Bok, krf* i ost.

25. Odbacańe i izbacańe. Ako se riječ svršuje na *st, št, zd, žd,* otpada uvijek zadńe slovo, n. pr. *dȁž* (dȁžd), *kripos, priš* i ost.

26. Glas *v* otpada pred *r* na početku od riječi u: *rábac* (vrabac); a *m* u: *nogo* (mnogo), *noštvo* (mnoštvo).

27. Suglasnika *t* ne staje redovno ispred *k*, n. pr. *slako* (slatko), *okinuti* (otkinuti), *okle* (otkle), *ko* (tko) i ost.

Bilješka. Isti suglasnik *t* na svršetku od riječi vrlo se slabo uzdrži. Razgovaraš li se s Trpańcem ńekoliko vremena, uvjeríćeš se da ne izgovara najmańe svako drugo *t,* što je na svršetku od riječi. Ovo vaļa i za infinitive krńaste na *-t.*

28. Kad se namjeri *ds* i *ts* pred *k* i *t,* ne staje slova *d* i *t,* n. pr. *hrvaski, gȍsposkî, graski, osta* i ost.

29. *D* ispada u: *omaknut se* (odmaknuti se), *homo* (hod'mo), *nenajna, hote* (hod'te), *gospar; j* u: *gospa, stati.*

30. *G* otpada u *di* (gdje), a opet se veli: *nigdi, svagdi.*

31. *P* pred *s* i *š* otpada na početku od riječi, n. pr. *sovat* (psovati), *šenica* (pšenica) i ost.

32. Umetańe i dometańe. Između samoglasnika *i* i *o* te između *e* i *o* umeće se uvijek glas *j* n. pr.: *bijo, srijo, omejo, uspejo* i ost.

33. Svaka riječ koja se počińe samoglasnikom *i* prima redovno uza se *j,* n. pr. *jih* (ih), *jim* (im), *jijo* (io od jesti); ali se govori *Ivo, imati.*

34. *N* se često nadomeće na prislove i zamjenice, koji se svršavaju na samoglasnik, a ti su: *prîn* (od pri = prije), *poslin* (poslije), *naman* (nama), *ńiman* (ńima) i ost.

35. *D* se umeće u *odolìkô* (ovoliko).

36. *Ka* se domeće riječi *ovdéka* i *ondéka;* a *r: ozgar, ondar.*

37. Premještańe. Ovo biva u riječima *ževara* (žerava), *nenâjnâ* (nenadnja = nenadńa), *lìšvî* (ļepši).

Oblici.

Imenice.

38. Muška imena vlastita od mila svršuju se obično na *o,* n. pr. *Máto, Ívo, Péro;* ali ih ima i na *e: Tóme, Ánte, Více, Šíme, Míće,*

Digitized by Google

Júre. Ovijem zadńijem je deklinacija kao *žena,* n. pr. *Tóme,* gen. *Tome,* dat. *Tomi* i ost.

39. Ženska imena vlastita od mila imaju svršetak na *e,* a mijeńaju se kao prije rečena muška imena na *e* (38), n. pr. *Káte,* gen. *Kate* dat. *Kati* i ost.

40. Imenice muškoga roda bez nastavka u prvome padežu, kojijem se ne mijeńa krajńí suglasnik u osnovi, a znače ńešto neživo ili kakvu životińu, imaju vokativ na *u: vôlu, kàmenu, cvîtu* i ost.

41. Vokativ na *u* imaju i imenice kojijem se mijeńa krajńi suglasnik u osnovi, a malo se govore u tom padežu, n. pr. *ròg u* i ost., ali opet *Bože, čoviče* i ost. sa svijem pravilno.

42. Prezimena koja se mijeńaju po deklinaciji muškoga roda, imaju vokativ na *u* i ako po pravu red bi bilo da imaju ga na *e: Fâbrisu, Dèspotu* i ost.

Biļeška. Talijanska prezimena na *i* ne mijeńaju se ni u jednome padežu, n. pr. *Ferri,* gen. *Ferri,* dat. *Ferri* i ost. Riječ *gospár* ima vokativ: *gòspâru* i *gòspâre.*

43. Genitiv je od riječi *pâs* (rijetko se čuje) *pàsa,* dativ *pàsu* i ost.

44. Genitiv množine i dvojine imenica svijeh triju rodova dobija neorganički *h* (vidi 11).

45. Rijetko se čuje umetańe *ov (ev)* u množinu imenica od jednoga sloga te se čuje n. pr. i *vrâgâh* uz *vragôvâh, mihâh* i *mihôvàh.*

46. Imenice sredńega roda imaju obično u pluralu pred padežni svršetak umetnuto *ij,* n. pr. *selija, voćija* i ost. kao u dubrovačkom dijalektu[1].

47. Riječ *díca* (djèca) dobila je ńeke padeže prema množini ženskoga roda i mijeńa se ovako: *díca, dice, dìcama, dìcu, dìca, dìcama, dìcama.*

48. *Kòkôš* ima u dativu, lokativu i instrumentalu množine *kokòšama* (mjesto kokošima).

49. Instrumental jednine imenica ženskoga roda bez nastavka u nominativu singulara nema nikada nastavka *ju* nego *i,* n. pr. *stvari, jubavi* (ļubavi) i ost.

50. Imenica *ći* ima genitiv jednine *ćere,* instr. *ćeri* i *ćerom;* a dativ i instr. množine *ćerama* i *ćerima.*

51. Nominativ od *dìd* (djed) govori se i *dìda.*

52. Dvojini se nalazi malo traga u gdjekojijem riječima, n. pr. *kokošijuh, očijuh, ušijuh.*

---

[1] Vidi: Budmani, op. c. p. 170.

Digitized by Google

Zamjenice.

53. Oblici zamjenica bez roda isti su kakvi su u književnome jeziku, osim dativa množine od *vi* i *mi*, koji se obično govori *vas*, *nas*, mj. *vam* ili *vama*, *nam* ili *nama*.

54. Kod svijeh zamjenica s rodom muškoga i srednjega roda izjednačio se je u jednini lokativ s dativom n. pr. *našemu, vašemu* i ost.; a kod istijeh zamjenica žen. roda izjednačio se je dativ i lokativ jednine s instr. jednine: *samom* i ost.

55. Zamjenice s rodom imaju u množini dat., lok. i instr. uvijek na *a: samima, našima* i ost.

56. Posesivna zamjenica za ženski rod nema umetka *zi* te se veli: *ńen, ńena, ńeno*. Katkad može se čuti mjesto ove posesivne zamjenice i genitiv: *ńe*.

57. Demonstrativne zamjenice, koje su u književnome jeziku na *aj*, n. pr. *ovaj, onaj* i ost. u Trpńu imaju oblike: *ovi, oni* i ost. gen. *ovéga, onéga*, dat. *ovému, onému* i ost.

58. Poznati su jedini oblici *ovaki, taki, onaki, svaki, kakav*, gen. *ovakega, takega* i ost., a ne *ovakov* ili kako drukčije.

50. Nikad se ne odjeljuje riječca *ni* od *niko, ništa*, te se veli: *za ništo, za nikoga*.

Bilješka. Loš čovjek zove se *nikakav čovik*.

60. Jedini je oblik *vȁs* (ne *sav*), gen. množine *svih* i *svijuh*, dat. *svima*.

61. Ima i oblik *kogod* i *kogoj* (kogođ), *štogod* i *štogoj* (štogođ).

Pridjevi.

62. Genitiv jednine muškoga i srednjega roda, te dativ, lokativ i instrumental množine određenoga pridjeva ima uvijek na kraju *a*, n. pr. *dobroga, dobrima*.

63. Dativ i lokativ jednine muškoga roda određenijeh pridjeva na tvrdi suglas jednaki su i svršuju se oba na *u: žutomu*.

64. Dativ i lokativ jednine pridjeva ženskoga roda izjednačili su se s instrumentalom istoga roda; *žutom*.

65. Govore se oblici: *oveliki, oneliki, odoliki* (ovoliki).

66. Osnove na *g, h, k* vrlo se rijetko mijeńaju u prvom padežu množine i u onijem padežima kojijem se nastavci počińu glasom *i* (ijeh, ije), na *z, s, c* n. pr. *jednaci* ali češće *jednaki* i ost., a *mnozi* nikada nego *nogi* (mnogi).

Digitized by Google

67. Ispoređivańe. Nastavak *ij* dobivaju uz cijelu osnovu mnogi pridjevi, koji nisu taki kod ostaloga naroda, n. pr. *cȉnijî* (cjěńî), *tȉsnijî, cr̀nijî, gùstijî, làsnijî, br̀zijî, mr̀kijî, tȉhijî, plȉtkijî, rȉtkijî,* i kako vidimo ne mijeńaju *k* u *č*, što bi se moglo očekivati. Od *dobar* govori se i *dòbrijî* i *bȍļî.*

68. Ne mijeńa se *k* u *č* ni u drugijem pridjevima koji imaju nastavak *ij* uz cijelu osnovu, kao kod drugoga naroda, n. pr. *visòkijî* i ost.

69. Pridjevi pod 67 mogu se čuti, ńeki, i drugačije, n. pr. *cr̀ńî, làšńî.*

Prijedlozi.

70. Prijedlozi *kod* i *prije* imaju oblike *kola* i *prija.*

Brojevi.

71. Brojevi su kao u dubrovačkom dijalektu[1], jedino što se katkad čuje i dvojina od *dva, tri, četiri: dvajuh, četirijuh, dvíma, četiríma* i ost.

Glagoli.

72. Infinitivi svijeh glagola uvijek su krńi (bez *i*), n. pr. *skakat, imat, póć, dóć.*

73. Tako krńijem infinitivima, koji imaju uvijek nastavak *li*, ono *t* lako otpada te glase kazani infinitivi: *skaka, ima.* U budućemu vremenu uvijek je tako: *skakaću.*

74. Infinitivi na *ći* imaju i svršetak na *j: pój, dój.* Buduće vrijeme uvijek je tako: *dójću, pójću.*

75. Prilog sadašńi uvijek je potpun n. pr.: *hòdêći, vȉdêći, sčdeći, plàčûći.*

76. Priloga pređašńega nema i opisuje se sa *budući*[1].

77. Ni prvoga ni drugoga pređašńega nema; samo *bȉti* sačuvalo se je: *bȉše* (bjěše), *bȉste, bȉhu* i to u frasama: *nè bȉše tàmo ȉć, bȉhu bît dóbri, bȉste poslušati* i u takijem sličnijem primjerima.

78. Ima i buduće pređašńe: *bȉću učínijo.*

79. Treće lice množine sadašńega vremena ima svagda svršetak *u: gòvorû.*

---

[1] Vidi: Budmani, op. c. 174.

Digitized by Google

O pojedinijem glagolima.

80. *I. vrsta.* Iz ove vrste napomenuću: 1. jȋs (jȅsti), a složeni *ízis, jídem, jídeš, izídem, izídeš;* zapovj. *jȋ* ili *jȋj, jȋmo, jȋte* (ili jȋjmo, jȋjte), *ìzî, ìzîmo, ìzîte,* prvi pridjev: *jȋjo, jȋla, jȋlo.* 2. *rásti* govori se *rés, restem* i ost. 3. Infinitiva *klasti* nijesam čuo nego *kláđat,* pres. *kladêm* i ost. i *klâđâm* i ost. 4. Mjesto *nesti* govori se *nít* i *donit.* 5. *crpsti* ne govori se nego *crȉpat* (crȅpati). 6. *mȍć* (mȍći) ima prezenat: *mȍgu, mȍreš, mȍre* i ost., a 3 lice pl.: *mȍrû* i *mȍžû.* 7. Glagoli četvrtoga razdjela one vrste koji imaju ńeke oblike i po drugoj vrsti imaju svi i infinitiv samo po drugoj vrsti osim: *vȑć, strȉć, dȉć, póbjeć, obȉć,* a druga vremena su kao u ostaloga naroda. 8. Glagol *doséći* nije poznat. 9. Mjesto *reći* govori se *rȉt.* 10. Nema *donesti* nego *donit.* 11. Zapovjedni način od *žeći* je *žeži.* 12. Od *početi* je sad. vrij. *pȍčmêm.* 13. *upiti* ne govori se nego *vȁpit.* 14. *znȁti* ima sad. vrij. *znám* i *znâdêm, dati: dám* i *dâdêm.* 15. *R* u *mȑo, tȑo* i ost. je suglasnik.

81. *II. vrsta.* Infinitiv glagola ove vrste ima umetak *ni* te se veli: *dȉgnit, klȅknit, potégnit, okinit* (otkinuti) i ost.

82. *V. vrsta.* Svi glagoli ove vrste kojijem je umetnuto *va* između osnove i nastavka imaju prezenat na *jem,* n. pr. *puštâjêm, nakrcâjêm, krepâjêm, vinčâjêm, prodâjêm*[1].

83. *VI. vrsta.* Glagol *dobívati* govori se u prezentu i *dobȋjêm,* a *zapalívati, zapalȋjêm.*

Akcenat.

84. Trpański dijalekat ima sva četiri akcenta kao i štokavački: ^ (jaki dugi), ´ (slabi dugi), ˜ (jaki kratki) i ` (slabi kratki)[2] i dužinu (¯).

85. Jaki dugi akcenat nalazi se u trpańskom dijalektu gdje nije u štokavačkom:

1. Gdje je u štokavaca na predzadńem slogu od riječi slabi dugi akcenat, a na zadńem dužina, i to:

α) u *mûdrôs* (múdrôst)[3], *dûžnôs* (dúžnôst), *vîrnôs*[4], *pôdnê* (podne) i ost.;

[1] Takijeh je mnogo podrijetlom tuđijeh glagola: *aplikâjêm, purifikâjêm* i ost.

[2] Naši su hrvatski i srpski naučnici nadjeli različita imena našijem akcentima. Ja ih najvolim zvati kao g. Budmani, jer se riječju kaže akcentu ono što je.

[3] Znam da sam čuo ovako govoriti narod u sredńoj Dalmaciji, a u Stonu vele: *mȕdrôst.*

[4] Ovu riječ i u Stonu ovako govore.

Digitized by Google

β) red bi bilo da je i u genitivu i u instrumentalu jednine ńekijeh imenica ženskoga roda, n. pr. *rûkê*, *rûkôm*, ali to ređe biva više se čuje *rukê* ili *rukê* i *rukóm* ili *rukôm*;

γ) kod prezenata glagola s takijem akcentom biva ili, kako rekosmo: *dâdêm*, *kûnêm* i ost., ili *kunêm*, *kunêm*, a gdjekad se čuje i *kúnem*[1], bez dužine (vidi 86, 1δ);

δ) u prvome glagolskome pridjevu: *kûpô* (kúpô, kúpao), *zapîsô* (zapísô, zapísao), *pîtô* (pítao), *skâko*, *purifikâvô*, *isformâvô* i ost.;

ε) u genitivu plurala imenica od sva tri roda: *cekînâh* (cekínâ), *telêsâh*, *fjorînâh*, *hajdûkâh*, *mihôvâh*, *karantânâh*, *stvârîh*, *žênâh*, *vrâgâh* (od vrâg), *brimênâh* i ost.

2. Svi oblici složenijeh glagola koji, kad su prosti, imaju taj isti akcenat, uz dužinu na bližńem slogu, n. pr. *zapântîm zapântîš*, *razdâjêm*, *zapîtâj*, *sačûvâj sačûvâjmo sačûvâjte* i ost.

3. Svi oblici prostijeh glagola koji imaju u štokavskom dijalektu akcenat onako namješten s dužinom kao spomenuti prije pod br. 2, n. pr. *vjenčâvâm*, *vjenčâvâj* i ost. (štokavački: *vjènčâvâm: zàpâmtîm*).

4. Imenice koje u prvom padežu množine imaju u riječi slabi dugi akcenat, pa ovaj u kojemu padežu, n. pr. genitivu pomakne se jedan slog, a ondje ostavi dužinu, gdje je dužina, tu je ovaj akcenat, n. pr. *Dalmatînâcâh*, *oblâčâkâh*.

5. I one imenice koje imaju u nom. singularu slabi kratki akcenat a u genitivu plurala akcenat namješten uz dužinu kao spomenute pod 4 (vidi 86 1α), n. pr. *udôvâcâh* i ost.

86. Slabi dugi akcenat nalazi se u trpańskom dijalektu gdje nije u opće u štokavaca:

1. Ako je na predzadńem slogu štokavaca slabi kratki akcenat, a zadńi slog od riječi je kratak, i to:

α) u imenica n. pr. *žêna*, dat. *žêni*, akus. *žênu*, *dáska*, *lipóta*, *brzína*, *vrućína*, *udóvac*, *gospódin* i ost.;

β) u glagola: *nósit*, *lómit*, *govórit* imp. *govóri*, *nósi* i ost.;

γ) u svijem drugijem riječima: *káda*, *táda* (ali skraćeno: *kàd*, *tàd*) i ost.;

δ) ako riječ ima slabi kratki akcenat i dužinu, a to biva gdjekad u glagolima: *péčem*, *péčeš* i ost.; a tako i ako imaju slabi dugi akcenat i dužinu te ako se dužina ne čuje, n. pr. *kúnem* i ost.

[1] U Stonu govore *kúnêm*, a u Daničića *kùnêm*.

Digitized by Google

2. U svijem imenicama koje imaju u genitivu jednine na predzadńem slogu slabi dugi akcenat, a u nominativu jednine jaki dugi, ako su od jednoga sloga ili slabi kratki i dužinu ako su od više slogova. Take su:

α) od jednoga sloga n. pr. *súd* (iudicium), *Béč*, *šćáp*, *Rím* i ost.[1];

β) od više slogova n. pr. *gospár*, *Mostár*, *fjorín*, *barjaktár*, *ispovidńk* i ost.

3. Imenice ženskoga roda koje u genitivu i instrumentalu jednine imaju slabi kratki akcenat na predzadńem slogu i dužinu na zadńem, te i oblici glagola kojijem je akcenat tako namješten s dužinom, imaju slabi dugi akcenat na svršetku od riječi: *žené*, *daské*, *letí* i ost.

Biļeška 1. Ovako je isto i ako imaju ńeki oblici slabi dugi akcenat i dužinu. (Vidi 85, 1β.)

Biļeška 2. Ovdje slabi dugi akcenat sve više nagińe na jaki dugi, a mlađa čeļad rijetko će kazati ovake riječi slabijem akcentom. *dój me* (dóći me) i ost.

4. Infinitivi glagola koji imaju slabi dugi akcenat taj im ostaje i kad su skraćeni, n. pr. *póć*, *dóć* i ost.; i futur: *pójću*, *dójću* i ost.

Biļeška 1. I ovdje možemo reći što smo kazali malo prije, pod 86, 3. Biļ. 2.

Biļeška 2. Ako se infinitiv o sebi ne govori, nego ako je spojen s kakvom riječcom, uvijek ostaje slabi akc., n. pr. u fut. *pójću* ili

5. Imenice koje su od dva sloga, te se sliju u jedan slog, imaju ovaj akcenat u nom. i akuz. jednine (ako su jednaki), ako im je akcenat isti u genitivu na predzadńem slogu, n. pr. *žó* (žão), gen. *žála* (litus) i ost.

87. Jaki kratki akcenat nalazi se obično gdje i u štokavaca.

α) Oduzeci su: *ȍtac*, *ȍca*, *ȍcu* i ost. (rijetko i *ótac* u nom.), *skȁkavac skȁkavca* i ost., *ȍgâń ȍgńa* i ost., *dȁž*[2], gen. *dážđa*, dat. *dážđu*, *mȁgazîn*, *pȁlâc*, *pȁlaca* (tal. palazzo, hrv. pòlača), *gȍsposkî*, *bȉser*, *bȉsera*;

β) Sve riječi koje imaju slabi kratki akcenat, ako su od dva sloga te postanu od jednoga, n. pr. *lȅć* (léći), *bȍst* (bȍsti), *kȁd* (kàda) i ost.

---

[1] Isporedi: Budmani op. c. p. 156 i 157. K ovijem riječima ne možemo brojiti *Rât* koji ima u gen. *Râta*, dat. *Râtu*, lok. *Rátu*, a ne kako je Vuk zabiļežio: *Rât*, *Ráta* i ost.

[2] Ovako je i u Stonu i Dubrovniku, a čini mi se i daļe po južnijem krajevima naše domovine.

Digitized by Google

88. Slabi kratki akcenat nalazi se gdje i u štokavaca, osim svega onoga što sam spomenuo i:

α) na česticama od jednoga sloga (ne ako su postale take skraćivańem) ako se izgovaraju kao jedna riječ s jednom ili dvije čestice, koje su bez akcenta, n. pr. *štò ti je*[1] (izgovori: *štòtije)* ili *što ćeš (štóćeš)* i ost., ali se govori *kàd su je* (jer od kàda), *tàd je* i ost.

89. U trpańskom je dijalektu akcenat kod neodređene i određene deklinacije baš kao u Dubrovniku[2].

90. I na participijima prošlijem aktivnijem isti je akcenat kao u Dubrovniku[3], ali se čuje kad i kad onaki akcenat kaki je kod ostaloga naroda, ako to participije ima više nego dva sloga.

91. Nije samoglasnik *r* svagda kratak kao u Dubrovniku[4].

92. Trpański dijalekat ima dužinu na riječima gdje običajno nije kod štokavaca: *ćûkâs* (ćûkast), *rȅpâs* i ost. kod adjektiva na *st*, *jèdân* (jèdan), *jèčâm* (jèčam).

93. Akcenat skače na prijedloge i čestice s riječi, koje imaju na prvom slogu koji jaki akcenat:

α) Ako je jaki kratki akcenat kao i u štokavaca n. pr. *òd Boga*, *ù (j)oca*, *iz bala*.

β) Ako je jaki dugi akcenat onda: a) kao u štokavaca kad prelazi na prijedlog ili na česticu kratki dugi akcenat, n. pr. *ì Bôg*, *ù dân*, *òd glâda;* b) kad u štokavaca prelazi na prijedlog ili česticu slabi kratki akcenat, samo biva prijelaz, i to ne vazda, ako je riječ od jednoga sloga[5], n. pr. *na Jâńinu*, *na Dûbi*, *od žênâh* i ost.

Biļeška 1. Ńeki oblici zamjenice *on* imaju akcente: *ńím*, *ńíh*, *ńé*, *ńóm* ili *ńîm*, *ńîh*, *ńê*, *ńôm*, pa nikada s ńih ne prelazi akcenat. To je i kod *nâs* (*nás*), *vâs* (*vás*).

Biļeška 2. Svi glavni brojevi, kad su pred imenicom, izgovaraju se obično proklitično, kao u Dubrovniku[6] n. pr. *jedàn dân*, *jednà mriža*, *jednogà bota* (bòt, mâh) i ost.

---

[1] Ovako je i u Stonu, a čini mi se i kod ostalijeh štokavaca.

[2] Budmani, op. c. p. 172—173.

[3] Budmani, op. c. p. 177.

[4] Budmani, op. c. p. 156.

[5] Dakako tako je kod onijeh riječi od jednoga sloga, koje u trpańskome dijalektu imaju jaki dugi akcenat, a nekoje imaju taki akcenat u štokavaca n. pr. veli se: *idem na súd* (iudicium) i: *baci to ù sûd* (vas).

[6] Budmani, op. c. p. 174.

Digitized by Google

Bilješka 3. Proklitično se izgovaraju i: *dobàr večêr, dobrà nôć, dì idêš.*

Blago.

94. Trpański dijalekat ima tuđijeh riječi, ponajviše talijanskijeh, kao i dubrovački[1], pa su gotovo i iste. Čućeš gdje koga Trpańca da miješa u govoru i više talijanskijeh riječi nego Dubrovčanin, ali to nije svojina cijeloga naroda na Trpńu, nego su to naučene riječi i onaj, ko ih miješa, misli možebiti da su ļepše što ih je naučio od gospode hodeći po svijetu. Latinske riječi iste se govore na Trpńu koje i u Dubrovniku, ali ne grčke i turske. Evo grčkijeh riječi, kojijeh nema u trpańskom dijalektu, a govore se u dubrovačkom[2]: *inkuna, kaluđer, kentenar, kerostat, bastah, poklisar, perivoj;* i evo turskijeh *saruk, dolama, anterija, ćurak, hanǵar, halam, zulum, haždaja, čukundruk, mangal, bećar, tolovača, teknefes, teftišiti.*

Sve ostale tuđe riječi koje se govore u Dubrovniku biće trpańske ako ih akcentujemo po trpańskome akcentu i ako im dademo oblik kakav može biti u trpańskom dijalektu.

95. Na Trpńu se govori mnogo lijepijeh i hrvatskijeh riječi, kojijeh nema u Dubrovniku, a možebiti ni nigdje drugdje. Da se jasno vidi kako govore Trpańci, napisaću ńekoliko hrvatskijeh i tuđijeh riječi, koje oni govore i koje se ili ne poznaju u svijem stranama našega naroda, ili ako se i drugdje govore, imaju malo drugačije značeńe nego na Trpńu[3]: *vèļača* (februar), *bôžica* (ikonica), *dognánac* (dogon, akad. rječ.), *golòkut*[4] (kukuruz), *mjendeo* (bajam), *kriješva* (trešńa), *praska* (breskva), *kàjîš* (kajsija), *kaduļa, sočivica* (leća), *jakètûn, kòret, pàpuč* (papuča), *pàndilo* (ženska haļina koja nije šarena), *pòšva* (tal. polsivo i colletto i svaki pasac na odijelo prišit), *òbrazina* (maškara), *zrcalo* (ogledalo), *puca* (putac), *klòbûk* (šešir), *lozàńâr* (trlica), *òžeg* (vatraļ), *trpeza* (stol), *blàzina* (jastuk), *slâmnica* (slamńača), *nàvlaka* (platno koje se navlači na jastuk), *ròǵiza* (brstina, suha grana), *líbiti se* (polagano iti, vući se: *libi se za ticom*), *jèdnaga* (u isti čas, skupa: *jednaga su se virile*), *lùžńâk* (komad robe koji se meće pod pepeo kad se pere), *bòžičńâk* (kolač božićni), *màzgâč -áča* (čovjek koji goni mazge), *pŕsteńâk* (prst na ruci do maloga), *žàbica* (vrh od prsta), *rogàčina*

[1] Vidi: Budmani op. c. p. 160—170.
[2] Ibid.
[3] Sve ove riječi napisaću oblikom i akcentom knńiževnijem.
[4] U Stonu se ova riječ govori: *golokud.*

Digitized by Google

(lišće ili grančice od rogača s liščem), *lòzovina* (lišće ili grančice od loze s liščem), *maslínčina* (otkinute grane od masline), *zȁputalica* (smokva koja će brzo zreti), *šúļati*, *šûļâm* (polako igrati s baočom), *sùpražica* (vrući pepeo s malo ogńenijeh iskrica), *tr̂gaština* (trgańe), *pädêž* (listopad, list s gore), *opàčica* (kriva strana robe), *ȍtôč*, *i*, f. (tumor), *šȁhura* (crepuļa), *vr̂tût*, *i*, f. (vrtńa u kostima), *obòroviti se* (otvrdnuti: *oborovila se maslina u vodi)*, *svjèćalo* (ogań na lađi kad se riba ob noć), *pòdrâmčina* (krpa koja se metne na leđa pod breme), *križàrica* (vještica koja ima pod nosom križić od žilica), *kr̀tao* (košara spletena), *klâp*, *klâpa* (sok od smokve), *snáći se*, *snâđem se* pf. (sabrati se u pameti, tal. raccapezzarsi: *pusti me nek se snajem)*, *kopàčina* (trošak za kopanje poļa), *nâjgôrom* (u najgoremu slučaju: *daće mi najgorom dva fjorina)*, *ùšati*, *ùšâm* impf. (sjedjeti mirno: *evo ušam)*, *nakažètina* (nakaza, zločesto čeļade), *bjèļâvka* (bijela pržina u moru), *svjèćâr* (čovjek koji stoji uz svjećalo), *šȉjavac* (čovjek, koji šija na lađi kad se riba: *nema mi šìjâvca)*, *lùdan* (ludov), *iskorijepiti se* (otrgnuti se n. pr. stijena), *lúpati* (tući), *jáko* (veoma), *izvrstan* (egregius), *bređa* (zbabno, samo o ženi), *strȕtiti* (pogubiti), *zaručiti se* (u Dubrovniku: *vjêriti se)*, *vjȅriti se* (vjenčati se), *nàmjernîk* (čovjek koji se namjeri), *tòvar* (magarac), *pòla* ili *pȍla* (velika stijena), *kárba* (karańe), *srediti* (urediti n. pr. sobu), *šȕma* (grańe od stabra s liščem), *grȍte* f. pl. zemļa gdje je puna kameńa), *lîskâńe* (svjetlost od groma), *izvan* (osim), *obrábiti*, *òbrâbîm* pf. (izraditi n. pr. vunu spresti), *opàkliti* (paklom namazati).

Ńešto o sintaksi.

96. Kako smo kazali kod zamjenica, dativ od *vi*, *mi* namjeńuje se u trpańskom dijalektu oblicima *vas*, *nas*, n. pr. *čisto vas ja kažem* mj. *čisto vam ja kažem; oto vas*, *gospare*, *tu* mj. *eto vam*, *gosparu*, *tu; ima nas tu dosta* mj. *ima nam tu dosta.*

97. Prezenat od *htjeti: hoću* upotrebļava se u neskraćenom obliku više puta nego što to biva obično kod našega naroda, n. pr.: *ne hoću* mj. *ne ću*, *ne hoće poć* mj. *ne će da pođe.*

98. *Za* je uvijek s genitivom kad naznačuje namjeru ili korist[1]: *tu nema ništa za dice ni za stare čejadi*, *spremi to za večere.*

99. Refleksivne se zamjenice upotrebļuju kao i u Dubrovniku[2]?

[1] Isporedi Budmani, op. c. br. 148.
[2] Ibid.

Digitized by Google

100. U primjeru: *po Božić* (= poslije Božića), prijedlog *po* ne mijeńa padeža riječi *Božić*, n. pr. *otiću po Božić u Ston, ono nije bilo ni prije Božića ni po Božić.*

101. Riječ *put* upotrebļava se često u ovakijem primjerima: *priko puta* mj. *odviše*, n. pr. *avar je priko puta* mj. *škrt je odviše*, *onega puta* mj. *onda pa* n. pr. *onega puta kad smo to učinili* mj. *pa kad smo to učinili; onega puta je lako* mj. *onda je lako; ovega puta* mj. *ove godine.*

102. Ispoređivańe s *kao da* mj. *kao* n. pr. *ima ih ko da mora* (n. pr. *smokava*), *meso je ko da kùčina* mj. *kao od kučka.*

103. Kad se izpoređuje dob čeļadeta meće se u genitiv čeļade s kojijem se ko ispoređuje i imenica, kojom se pokazuje veličina vremenskijeh jedinica, n. pr. *Petar je Ivovijeh godišća*, biva: *Petar ima godišta koliko Ivo.*

104. Mjesto *sam* (ipse) govori se *isti*, n. pr. *isti mu se sin ruga, on je isti bio tamo.*

105. Instrumental čuje se uvijek s prijedlogom *s*, n. pr. *s imenom ronac* (kamen), *siko sam s kosorom, hajde s tim putem, s krilima leti, smrdi s halom.*

106. Adjektiv *pokojni* govori se u nominativu samo u neodređenom obliku: *pokojan*, n. pr. *moj pokojan otac*, ali u drugijem padežima: *moga pokojnega oca.*

107. Glagol *obiknuti, biknuti* uvijek je s dativom: *tokalo bi obiknut i ovemu* (red bi bilo).

108. Upotrebļava se konkretna imenica mjesto apstraktne, kad se kaže dob života, od kad se je ńešto dogodilo: *od diteta* mj. *od djetinstva, poznam ga od maloga ditinstva, poznam ga od mladića* mj. *od mladosti.*

109. Riječca *dì* (gdje) uvijek se govori mjesto *kamo*, n. pr. *dì idêš, dì ćeš*, i ost.

110. Čuju se talijanizmi: *dognaće uja za prodat, bijo sam tamo bez vidi ga* (vidjeti ga), *pobigo je bez da san ja zno, živi od gospara, otišo je za Treš* (Trst).

Digitized by Google

Parnice proti vješticam u Hrvatskoj.

Čitao u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 22. listopada 1890.

PRAVI ČLAN IVAN TKALČIĆ.

Sredinom osamnaestoga vieka prestalo je u obće u zapadnoj Evropi progonstvo vještica, i već svršetkom istoga, a osobito početkom ovoga stoljeća, dadoše se ljudi književni na to, da temeljito prouče cieli taj vještički mnogovieki progon, da mu pronadju uzroke i posljedice u kulturnoj historiji. O sabiranju takovih podatakah i o njihovom proučavanju vrlo mnogo su nastojali Niemci, pa i danas jošte najviše pišu o tom predmetu, akoprem imaju o njem bogatu literaturu[1]. „Eine Geschichte der Hexenprocesse gehört unter die längst ausgesprochenen Bedürfnisse", piše Niemac Soldan; a kamo li neće gledom na Hrvatsku, gdje je bilo takodjer parnicah proti vještícam, dobro doći ova moja prva i na autentičnih sudbenih spisih sastavljena historijska razprava o tom predmetu. Ima i u našoj knjizi govora o vještícah[2]; ali to je samo pobilježeno po pučkom pričanju ili iz narodnih običajah, pa ako je na podlozi toj i zbilja napisana koja razprava[3], to nam ipak sve nezadovoljava; jer niti nam u vjernoj slici predočuje prave uzroke progonstva vještícah, niti nam odkriva onodobno kulturno stanje našega naroda, koje

[1] Osim drugih djelah koja spominju Heinrich Wetzer i Benedikt Welte u svom „Kirchen-Lexicon" (Freiburg 1850). pod naslovom: „Hexenprocesse-Zauberei", osobito je važno novo djelo: Soldan's Geschichte der Hexenprocesse. Stuttgart 1880.

[2] Suvišno bi bilo nabrajati sve pučke priče o vještícah, koje se kojegdje po naših časopisih nalaze. Najpodpuniju zbirku o tom priobćio je prof. Matija Valjavec, u knjizi „Narodne pripoviesti u Varaždinu i okolo njega". (Zagreb 1890).

[3] Dr. Friedrich Krauss. Südslavische Hexensagen. Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft. Wien 1884. Band XIV.

Digitized by Google

je ne malo zasiecalo i u političku njegovu poviest. Ja bih doduše najvolio, da vještičkih parnicah u nas nikada ni bilo nije, no kada su žalibože bile, to sam prinuždeu iznieti ih na svjetlo, držeći se onoga: „historia est testis temporum".

U svojoj razpravi strogo ću se držati theme, te neću govoriti ni o postanku ni o razvitku vještičkih parnicah kod drugih narodah, a naročito kod Niemacah, gdje je ta pošast silno razgranjena bila i odakle je, pošto je posavska Hrvatska sa Njemačkom i u vrlo tiesnom trgovačkom savezu bila, sa cielim groznim postupkom k nam donesena. Ja se stežem samo na poviedanje, kako se je u Hrvatskoj s vještacami postupalo.

Čovjek po svojoj naravi teži osobito za tim: da bude zdrav, da bude cienjen il baš ljubljen, i da mu rad napreduje; a boji se bolesti, neželi biti mržen, niti da mu rad propada. U prastara već vremena mnogo se u nas vračalo, čaralo i bajalo, za postići ovo troje il za nauditi tomu trojemu; pa te preostatke poganske vjere praotacah naših niti isto kršćanstvo korienice izčupati nije moglo. Nije čudo, jer toga sujevjerstva i kraj tolike pučke obuke sa duhovnoga i svjetskoga gledišta ima i danas jošte dosta ako i prikrivena, u seljačtvu a donjekle i u gradjanstvu, kamo li da ga nije bilo u srednjem vieku, gdje se je za obrazovanje puka vrlo malo il ništo marilo; dà, i oni riedki sretnici, koji su se dostali toga, da uče knjigu, poučavahu se u svemu, samo ne u što boljem poznavanju prirodnih silah, a baš nepoznavanje tih silah bijaše uzrokom, da se je vjerovalo u vještice i u njihove čine, dakako samo zle, pa su ih radi toga i kod nas progonili i ognjem sažigali.

Prve viesti o progonstvu vještacah nalazimo u Hrvatskoj polovinom XIV. vieka i to u sudbenih zapisnicih grada Zagreba; primjera radi samo ću najstarije spomenuti. God. 1360. bile su dvie Zagrebkinje, po imenu Alica i Margareta, okrivljene, da su vještice. Gradski sud odsudi, da imaju dovesti šest svjedokah-rotnikah, koji će priseći, da nisu vještice; nego budu li jošte jedan put u tom zločinu zatečene, to da se već sada osudjuju na lomaču[1]. — God. 1362. obtužio je Majnardov zet njeku Dragicu, da ga je svojim vračanjem omrazila njegovoj ženi i opet nju njemu. Na to odredi

[1] Anno 1360. Item, octavo die infrascripte, videlicet: Alicza et Margaretha, quelibet se sexta tenetur se expurgare in crimine incantatorio seu inpocionatorio, de quo deprehense extiterant; que si deinceps pro huiusmodi delicto deprehenderentur, absque judicio et contestatione judicii aliqualis digna sententia condempnentur.

Digitized by Google

sud, da ima Dragica dvanaest rotnikah dovesti, koji će zasvjedočiti, da ona toj omrazi nije kriva. Ako se i opravda, a drugiput opet u takvom djelu zateče, s mjesta će se sažeći[1]. Napokon god. 1379. osudilo je gradsko vieće udovu Petra Rubinovića, udovu Peterkonovu i njezinu kćer, da svaka od njih za osam danah sa dvadeset i pet rotnikah prisegom posvjedočiti mora, da nisu vještice; obretu li se još jednom u vračanju, spaliti će ih bez milosrdja. Medjutim one su, jer se odviše rotnikah trebalo, prizvale viši sud[2].

Prema tomu dakle vjerovalo se u XIV. vieku kod nas u vještice i u njihove čini; ali su se rotnici, bilo sa šest, dvanaest, a vremenom i sa dvadeset i pet ih, prvi put opravdati mogle od takove osvade, te im je i priziv dozvoljen bio; no drugi put u čaranju il vračanju zatečene spaljivahu ih na prosto. Ovdje dakle neima nikakova govora o kakovih mukah il o tako zvanoj torturi.

Istom kada je na zahtjev njemačkih inkviziturah krivovjerstva izašla na 4. decembra 1484. bulla Innocenta VIII. „Summis desiderantes affectibus“, koja je doduše parnice proti vještícam u stanovite granice svela, al ih niti je odobrila niti izazvala[3], pa kad je pet godinah iza toga (1489). prema rečenoj bulli izašlo u Kolinu zloglasno djelo pod naslovom „Malleus maleficarum“, na kojem su se osnivati počele parnice proti vještícam sa groznimi svojimi mučili[4], koja je zakonik njemačkoga cara Karla V. († 1558) još groznijimi učinio, takvo sudbeno progonstvo i mučenje doskora se je iz Njemačke k nam doselilo i kod nas udomilo, a sve je to bilo tim gorje i žešće, jer u vračanja upletoše i vraga, kao da on tobože takovu čaranju svojih pristašah podjeljuje nadnaravnu moć.

---

[1] Anno 1362. Item, octavo die Dragicha contra generum Maynardi se XII. jurabit super eo, quod ipsum et uxorem suam alterum alteri per incantationes non deturpavit, et si amplius fuerit manifestum eam fecisse vel facere incantationes, eo instanti concremabitur.

[2] Anno 1379. Item, relicta condam Petri, filii Rubini; relicta Peterkonis et uxor Johannis, filia predicti Peterkonis, quelibet ipsarum octavo die viginti et quinque personis juramentum deponere debent super eo, quod ipse nullas incantationes exercuissent, nec per se, nec per alios; quod si de cetero in similibus invente fuerint in quacumque nota, aut contra judicem, juratos ac communitatem et hoc efficaci testimonio probari posset, extunc secundum jura civitatis punientur. — Ipse autem domine dictam causam ad antiquos judices appellarunt ad sabathum nunc instantem.

[3] Soldan, Geshichte der Hexenprocesse. l. c. I. p. 267—289.

[4] Ibid.

Digitized by Google

Kako se je od to doba u nas proti vještícam postupalo, naučio sam iz dvadeset i osam takovih parnicah, i to od god. 1640. parnice proti Magdi Muhićki i Mihalju Kuševiću, od g. 1651. proti Dori Majhanovićki i Andriji Kučiću-Novačiću, od god. 1657. proti Jeli Kovačićki i Marijani udovi Fabićevoj; od god. 1704. proti Jagi Cestarki, Ptićkovici starijoj i Mari Krznar, od god. 1705. proti Dori Harča, Jeli Kos i Dori Prusak; od god. 1729. proti Nikoli Dolovčaku; od g. 1743. proti Bari Duganki, Jeli Plićkovici, Mari Miherićki i Mari Dedovki, od god. 1747. proti Bari starijoj Petrušićki, Mariji Uvačić-Drapuški, Kati Vukšić-Rakocici, Uršuli Jugovici i Jeli Tucmanki; od god. 1749. proti Bari mladjoj Petruški; od god. 1751. proti Mari Vugrinec, Magdi Benković, Mari Fučkan i Mari Brukec; napokon od god. 1752. proti Dori Blažićki; izpuštam ogromnu onu čitulju onih, koje su više rečene okrivljenice potvorile kao svoje družice i protiva kojim su nedvojbeno podignute bile takodjer parnice, ali mi iste žalibože nisu rukuh dopale.

Nije zadaća ovoj razpravi pomenute parnice doslovce napominjati, jer ću ih kao prilog k ovoj studiji na drugom mjestu cjelovito objelodaniti; već ću samo izcrpsti iz njih ono, što je glavno i najvažnije, t. j. stvoriti ću podpunu sliku ne samo toga vještičkoga progona, već i što se je vještícam kao zločin u krivnju upisivalo, kako su ih preslušavali, sudili im, na muke ih udarali, a napokon sažigali.

Što se dakle u tih parnicah navodi kao zločin vještički ili „crimen incantatorium sive impocionatorium“? Ponajprije smatra se kao zločin, što je okrivljenica zadanu bogu vjeru pogazila, pa se vragu zavjerila i s njim drugovala; što je pravila tuču, mraz i druge zračne nepogode; što je svojim čaranjem i ljudem i životinji zadala bolesti i smrt. Ovo se je u obće pisalo svakoj vještici u zločin. — Ali bijaše i drugih težkih osvadah, kao što su: *vračanje* i *bajanje,* kojim su se one u istinu služile i koja ovdje po vlastitih njihovih izjavah spominjem. Najgroznije je, što se u tih parnicah za nekoje navodi, da su vlastitu djecu istom rodjenu i nekrštenu udavile i njihova tjelesa upotriebile za svoja čaranja. — Što se pako ostalih njihovih činih tiče, nailazimo u sudbenih zapisnicih na ove: učinile su komu, da umre; za to načiniše od glogovine klin, koj su na vatri ugrijale i pred kućnim pragom u zemlju zabijale, a zabijajuć ga okretale bi njim sve dotle, dok su oko njega načinile jamicu poput lievka. U tu jamicu uljevale bi kravjega

Digitized by Google

mlieka, a zatim bi uzele gvozden ražanj, razbielile ga u vatri, te njim zabadale u ono mlieko, govoreć: „sad smo včinile, kaj smo mislile". Uslied toga bi čeljade, komu to vračanje bijaše namienjeno, moralo umrieti. — Ili bi nož namazale svinjskom masti, božićnim medom, smolom, dvêkom i smrekovimi pupoljci; tako namazanim nožem bi po kominu zaokružile, a tada nož unj zabole. S toga bi vračanja onomu, kojemu bijaše namienjeno, uzsljedila ili smrt ili bolest. — Ili bi predju, predenu na mladu nedjelju, zeleno obojadisale, pa ju onomu, komu htjedoše nauditi, na drvocjepu podmetnule, da na nju stupi, a tada bi izmjerile na toj predji stopu onoga, kojemu bijaše podmetnuta, po toj su predji načinile uzle i pustile ju il po vodi da odpliva ili ju kamo drugamo zabacile. Da komu nametnu groznicu, nastrugale bi koriena od „šćave" i dale mu popiti. — Takova bijahu vračanja, kojimi se služahu, da komu prouzroče tobože bolest ili smrt.

Osim toga bijaše vračanja, kojim su vještice kadre bile omraziti muža ženi i opet nju njemu; al su one umjele i medjusobnu ljubav povratiti: s toga ljubomorne žene tražijahu u vještcah vračtvo, kojim bi si ljubav svojih muževah opet pribavile, kada su se bili od njih odmetnuli. Zato im davahu njeku travu i vodu u lončiću, kojom da si obraz i prsa mažu, a svomu suprugu da u jela meću; a uz to davale bi pasju i mačju krv, da njom škrope put, kojim hoda suprug k svojoj dragoj, jer tim da će se njezina ljubav obrnuti u mržnju proti suprugu.

U gospodarstvu najvoljele su tudjim kravam preuzimati mlieko, a za to hodale bi po mladih nedjeljah po raskršću rano u jutro, te bi lievom rukom pobirale rosu i davale ju tudjim kravam piti. Da im se po sjenokošah nebudu držali krti, stupile bi nogom u zdjelu kuhanih rezanacah, jer od toga vračanja da će ih sasvim nestati. Ako su vještice bile hljebarice, t. j. ako su kruh prodavale, da imaju bolju prodju, poškropile bi priesne hljebove, prije nego bi ih stavile u peć, svojom mokraćom. — Da si kuće, staje ili klieti obrane od tatovah, načinjale su od krovnih dasakah ili šindle klince i zabijale ih medju „vrtaje" po klietih i kućah. — Da se neuzgaja tudja krmad, podmetahu joj u kopanje razdrobljen sir. — Osobito im bijaše po ćudi oduzimati tudju ljetinu; za to su ranom zorom ulazile medju usjeve, pobirale u pregaču njihov cviet, i od njega pekle tjestenice. Da njihovim usjevom nenaude ni vrebci, ni gamad, to su prije sijanja govorile sjemenu svakojake basne i taj dan neposudjivale nikomu vatre.

Digitized by Google

Ako li su vještice svojim vračanjem voljne bile čovjeku nametnuti kakvu bolest, dà i istu smrt, to su one i vračanjem i ljekovitim biljem ili masti, koju su same pravile, kad su hćele mogle su postići „učinjenomu“ i pomoći, il kako se u zapisnicih veli, „odčiniti mu“. Dva su nam za to iz zapisnika poznata primjera. Jedan, gdje čovjeku, koj je bolovao od žutice, dalo se piti „žučno korenje“, a uz to su ga trli kučinami desetkrat, govoreć: „bežete! bežete! vi pogane žuči, suhe sirove kakve ste godi, pojte iz toga sela N.“ (spomenuv ovdje ime bolestnikovo), za tim baciše kučine u vatru. — Drugoj jednoj po vješticah „učinjenoj“ ili „uzetoj“, da se izlieči ovako savjetovahu: neka se o mladom petku prije zore svuče kako se najbolje može, pa da izadje iz kuće, ter da gleda po zraku, po polju i po drveću, a osobito na drvo „cepiščak i pepeliščak“, te da rosu pobira ljevom rukom i njom da si maže udo, koje joj je bolestno, — odlahnuti će joj odmah; ali podnipošto neka se neprekriži.

Toliko smo iz pomenutih sudbenih zapisnikah doznati mogli o vještičkom vračanju i bajanju, koje, premda samo sobom smiešno i ludo, postajalo je ogavno i svetogrdno, jer mnoge nastojahu zanj često puta pribaviti si i najveće svetinje sv. vjere, t. j. eucharistiju, te sv. ulje, moći svetacah i na Cvietnicu blagoslovljeni drienak. To sve dolazi u onih zapisnicih pod imenom „svetstvo“, koje su često osobito za vremena sudbene iztrage uza sebe nositi htjele.

U vračanje i bajanje, što bijahu nepobitni znakovi, da je koje čeljade vještac il vještica, pisahu u zločin i bogumrzke *„kletve“*, i to naročitim zazivanjem vraga, kao n. pr.: „da bi ti vrag srce pojel, — „da bi ti vrag srčno korenje iztrgnul“, — „da te križem šentaj“. Proti ovakovim kletvam je na 21. juna g. 1641. stvorilo zagrebačko vieće posebni zakonski članak, kojim se gradskomu odvjetniku daje podpuna vlast, da proti takovim „prokletim psovačem, kako je prastari i hvale vriedni običaj ovoga slavnoga magistrata“, postupa kao proti vješticam.

Buduć da je u nas tada sve, sa vrlo i vrlo riedkom iznimkom, vjerovalo u vještice i u njihov savez sa vragom: to nije trebalo baš mnogo ni vračanja ni bajanja, jednostavna samo *sumnja* bijaše dovoljna, da se koje čeljade potvori, da je vještica, a uslied toga da se sudbeno progoni. Primjera radi budi ovdje spomenuto nešto iz pomenutih sudbenih zapisnikah. Bralo bi diete sa starijom susjedom gljive, pa buduć mladje i brže, donielo kući više, a malo zatim oboljelo: to mu je ta vještica učinila. Izpuklo li susjedi diete u vrtu glavicu češnjaka ili ubralo nešto voća, pa ga zabo-

Digitized by Google

ljela glava: bacila se krivnja na dotičnu osobu, da je vještica. Rekla li je koja žena za bolestnoga susjeda, da mu neima lieka, umrieti će, pa on doista i umro: uzimalo se kao nedvojben znak, da mu je ona smrt učinila; rekla li pako, ozdraviti će, a on doista ozdravio: bijaše opet vještica, jer da mu je bolest odčinila. Uklela li koja tate, koji su joj groždje pokrali, a oni slučajno oboljeli: bijaše potvorena da je vještica. Jedna bezazlena izjava „ovdje bude i za mene pečenke", koju je izustila sestra, zapazivši u rešetu puransku drobninu na badnjak prije polnoćne mise na povratku k svomu bratu, jer je za tri dana u toj kući umrlo diete: tumačilo se i na sudu istinom priznalo, da je timi riečmi dotična osoba unapried rekla, da će ona djetetu smrt zadati. Odgovarala li koja svoje susjede, koje su pošle pljeti žita, neka neidu, jer će ih stići nevrieme, pa u istinu za koj čas udarila silna kiša: bijaše tužena, da je vještica, jer da je tu kišu ona učinila. Otekla li komu noću ruka ili vrat: to ga je u snu ugrizla vještica. Ako bi diete puno straha i bojazni pred vješticami u težkom snu zazvalo mater i spomenulo koju tobožnju ženu, da ga kao vještica u snu davi; ili ako bi diete u vručici spominjalo u obće ime koje susjede: sve to bijaše neoboriv dokaz, da je stanovita osoba vještica. Ako li je po noći po tavanu ružilo, presušila se krava, ili davala mutno mlieko, ili silila iz staje, ili zagnječila tele; ako su kokoši prestale nesti, ili nehtjele na jajih sjedjeti: sumnjalo se odmah na koje čeljade i potvorilo ga, da je vještica. Imademo primjerah, gdje je vlastiti sin, koga mati zatekla u kradji i ukorila, kad mu je ne dugo iza toga umrlo diete, razglasivao o njoj, da je djetetu smrt zadala, te ju tužio i na sudu proti njoj svjedočio, da je vještica. Ako je koje, osobito žensko čeljade ohromilo: bijaše potvoreno da je vještica, jer da si je leteć po zraku nogu slomilo, itd. itd.

Nacrtav ovako na podlozi sudbenih zapisnikah što se je sve pisalo u zločin, da se koje čeljade sudbeno progoni i osudi kao vještac ili vještica, spomenuti ću jošte i to, što suvremenik historik barun Valvazor o tom glede nas piše, naime: da je g. 1687. neki zagrebački mlinar pred ovdješnjim sudom obtužen bio, da je u svom mlinu objesio vraga, i da je sjedio na kokošjih jajih, da izleže piliće[1].

Kad su se indi tolikimi svakojakimi osvadami i sumnjami potvoriti mogle pojedine osobe za vještice, to se ni najmanje nije čuditi,

[1] Ehre des Herzogthums Krain. Tom. IV. Libr. XII. cap. I.

Digitized by Google

da pred vještičkim sudom nalazimo čeljadi raznoga staleža i razne dobe, počam od dvadesete pa sve do osamdesete godine, dà imamo primjerah, da je medju staricami od osamdeset godinah bilo takovih, koje su već i po deset godinah sliepe bile, a uzprkos svemu tomu, kada je o njih zavladalo javno mnienje, da su vještice, vodjene bijahu u okovih na sud, saslušane, udarene na muke, a napokon i sažežene.

Pošto smo doznali za vještičke zločine, odmah bismo mogli proći na sudbeni postupak ili na progon vještica; ali ipak prije toga treba se bar letimice, dotaknuti ta pitanja, kako se naime domaća crkvena vlast držala spram svemu ovomu vještičkomu progonstvu. Na podlozi spomenutoga djela „malleus maleficarum", za koje rekoh, da se je na njem temeljio sav kazneni postupak proti vješticam; zločin vračanja, čaranja, bajanja itd. bijaše zločin spadajući na mješoviti sud ili „crimen fori mixti", t. j. po svojoj naravi imao bi spadati pod duhovni i pod svjetovni sud: pod duhovni zato, jer su se vještice smrtno ogriešile o bogu drugujuć s vragom, a pod svjetovni opet zato, jer su svojimi vještičkimi čini naudile ljudem i njihovoj imovini. Po rečenom spisu svjetovni sudac može smrtnu osudu izreći, ali ju provesti nije vlastan sve dotle, dok duhovni sud sa svoje strane ne reče svoju o zločinu, s toga dužan je okrivljenika najprije predati crkvenomu sudu i čekati njegovu priesudu, jer je ovaj po zakonu vlastan podići i tjerati parnicu, krivca osuditi, te osudjenoga predati svjetskoj vlasti, da na njem smrtnu kazan izvrši[1]. U svih ovdje spomenutih vještičkih parnicah neima ni najmanjega traga, da bi se naša domaća duhovna vlast, baš ni toliko, koliko je pod noktom crna, uplitala bila u progonstvo vješticah. Duhovna vlast je dapače, po svojoj dužnosti i zvanju, išla za tim, da se u narodu izkorieni sujevjerje, pa prema tomu je i na provincijalnoj sinodi držanoj u Trnavi g. 1611, na kojoj bijahu u ime zagrebačke dieceze i njezina kaptola: biskup Šimun Bratulić i Gjuro Otavčić, kanonik i arcidjakon zagrebački, stvoren je članak: „Čaranja, vračanja, proricanja, ždriebom gatanja, bajanja i sujevjerno liečenje bolestih i ranah raznim bajanjem i o stanovitom vremenu i mjestu, da župnici sa propovjedaonice osudjuju i proti tomu govore, a nadju li koga krivim, da ga biskupu do-

[1] Judicis ecclesiastici est cognoscere et judicare, et judicis saecularis exequi et punire, ubi sententia transit ad vindictam sanguinis; secus ubi ad alias poenas poenitentiales.

Digitized by Google

jave[1]. — Ovaj zaključak potvrdiše hrvatski stališi i redovi sakupljeni mjeseca oktobra g. 1611. na saboru u Zagrebu[2].

Prema tomu zaključku dužnost je samo svećenstva bila govoriti sa propovjedaonice proti sujevjerju i tim ga triebiti, a one, koji bi se o njem ogriešili ili tvrdovrati bili, dojaviti biskupu ili duhovnoj vlasti; ali ne da ih ona sudbeno progoni i svjetskomu sudu za dalnji progon izruči, već samo da crkvenimi kaznami „poenas poenitentiales", kao: postom, pokorom ili izobćenjem proti njim postupa. A da se u istinu i rečeni zaključak točno izvršuje, bdili su nad tim i pojedini arcidjakoni u svojih arcidjakonatih i to prigodom tako zvanih „vizitah kanoničkih", gdje su medju ostalimi izpitivali i za pučko sujevjerstvo „de superstitionibus populi", pobilježili ga i biskupu kao duhovnoj vlasti doglasili[3].

Neima sumnje, dapače imamo izričnu viest o tom, da se sa propovjedaonice svimi silami udaralo na sujevjerje, na čaranje i slična[4]

[1] Incantationes, magiae, divinationes, sortilegia, cheiromantiae, superstitiosae curationes infirmitatum ac vulnerum per verba ac signa occulta certo tempore ac loco facta, crebro pro concione reprehendantur. Et si qui huiusmodi maleficiis irretiti intelligantur, de iis episcopum mature admoneat parochus. — Constitutiones synodales eccl. Zagrab. Zagrabiae 1805. pag. 29.

[2] Ex Articulis DD. SS. et OO. Croatiae et Slavoniae regnorum in generali ipsorum congregatione ex edicto Ill. D. Comitis Thomae Erdödy de Monyorókerék etc. bani in civitate regia Montis Graecensis 25. mensis Octobris anno 1611, celebrata, conclusis:

Reverendissimus D. Petrus Domitrovich electus episcopus ecclesiae zagrabiensis Constitutiones modernae synodi Tyrnaviensis SS. et OO. regni solemniter praesentavit, quas iidem SS. et OO. regni tamquam obsequentissimi matris ecclesiae filii benevole acceptarunt. Lecta per Stephanum Pattachich Vice Proto-Notarium regni, m. p. L. S. regni Sclauoniae. — Const. synod. l. c. pag. 35.

[3] Najstariji takov izvještaj o pučkom sujevjerju nalazimo u kanoničkoj visiti arcidjakona katedralnoga Benedikta Vinkovića od g. 1622. i u toj spominju se samo činjenice, a osobam ima vrlo malo traga. Nadbiskupski arkiv. Visitat. XIII.

[4] „*Doctorum concionatorum* nostrorum hortatu et consilio, artibus diabolicis per sagas, mancipia infernalia, quibus tam in segetes, quam in infantes nocive uterentur, praecurrere, easque debitis poenis coercere cupientes, ut divinus honor, cultus et gloria augeatur, et in territorio nostro praeceptis divinis obtemperantes pie et christiane vivatur, infrascripto modo personas, si quae super eiusmodi diabolicis artibus in suspecto essent et reperirentur, examinare, inquirere et secundum demerita adnimadvertere placuit et conclusum est". — Ovako počima gradska zagrebačka osuda proti vještícam g. 1651.

Digitized by Google

s jedne strane; no s druge strane zaboravilo se žalibože ondje dokazivati i uvjeriti svjetovnu vlast kako su čaranja luda, nenaravna i smiešna, te doviknuti joj, poput Jezuite Fridrika Speea (1631), da nepoznavajuć prirodnih zakonah, u progonstvu vještcah počinja grozna, ogavna, nezakonita i bezpametna djela; a propustiv ovo nije se stalno moglo potresti ni vjerom u vještice.

Pošto smo sve spomenuli što smo mislili, da je od nuždne potrebe bilo, da nam bude razprava čim jasnija, proći ćemo sad na samu stvar, t. j. kazivat ćemo, tko je imao pravo postupati proti vješticam, kako se je proti njim sudbeno postupalo, a napokon kako ih od obtužbe il riešilo ili osudilo.

Sudbeni postupak. Sudbeno postupati proti vještcam ili kako ih narod zvao „copernicam" ili „babam", i kazniti ih, bijahu u Hrvatskoj vlastni svi slobodni kraljevski gradovi, županijske oblasti, plemići veleposjednici i oni plemići, kojim se u njihov plemeniti list ili povelju naročito podala takova vlast ili pravo mača t. j. „jus gladii" ili „patibulare", po kojom mogahu na svojih posjedih, bili oni u kojoj god županiji, podići na javnih mjestih vješala, kolesa, stupove i druga mučila za tate, lupeže, kradikese, palikuće, trovače, vrače, vještice, ubojice i svake ruke zlotvore, pa ih mogahu uhvatiti, zatvoriti, osuditi i osudjene vješati, kolom trti, spaljivati, glave im odsiecati i drugimi sličnimi kaznami mučiti[1]; dapače zakonski X. članak hrvatskoga sabora od g. 1609 dopušta hrvatskomu državljaninu hvatati vještice i uručiti ih kazne radi dotičnomu vlastelinu, koj ih, pronadje li da su krive, kazniti mora, a propusti li to, gubi pravo mača[2].

[1] Ovakovo pravo davalo se ovimi riečmi: ut ipsi in territorio universarum possessionum et bonorum suorum in quibuscumque comitatibus regnorum nostrorum existencium, habitorum, patibulum, rotas, palos ac aliorum tormentorum genera erigere, universosque fures, latrones, vespilones, incendiarios, intoxicatores, *incantatrices*, homicidas et alios quoscumque malefactores ubicunqne in territorio praedictarum possessionum et bonorum eorumdem publice et manifeste in locis sceleratis, et maleficiis deprehensos, in persona detinere et detentos prout juri videbitur, expediri, laqueis destinare, rotare, decolare ac incinerare et iuxta eorum excessus et demerita aliis condignis poenis ferire et expedire libere valeant atque possint.

[2] Act. Gen. Congreg. an. 1609—1635. Art. X. Praeterea statuitur, ut strigas, sagas et veneficas, ubivis in hoc regno degentes et repertas, incolae eorumdem locorum libere captivare et ad dominum eorum terrestrem deducere, qui easdem sub amissione patibularium pro demerito punire possint ac valeant. — Kukuljević. Jura regni C. D. S. II. p. 70.

Digitized by Google

Sudište pred kojim su se razpravljale parnice proti vještícam u slob. kr. gradovih, bijaše gradsko zastupstvo t. j. gradski sudac sa prisežnici; u županijah pako županijski sudbeni stol ili tako zvana „šedria", sastojeći od podžupana i njegova zamjenika, od dvojice ili trojice velikih ili plemićkih sudacah a isto toliko i malih sudacah, iz zemaljskoga arhivara, bilježnika podbanske stolice, bilježnika županijskoga, koj je i zapisnik pisao i podpisivao, a i naročito u to ime pozvanih bilo plemićah, gradskoga sudca i jednoga gradskoga senatora ili prisežnika. Plemići veleposjednici i drugi, koji su imali pravo mača, sudili bi vještici sa izaslanici županijske vlasti, a takov sud zvao se „dominalni sud". Napokon, kada bi županijski sud saslušavao vještícu, kojoj bi mogao sam vlastelin suditi, morala je dobiti za to od njega naročitu privolju, koja se i u zapisnik uvrstila običnom formulom: „salvo jure suo gladii".

Za čeljade, o kojem bijaše „obćinski glas", da je vještac ili vještica, nije trebalo da ga tko naročito tuži, jer se obćemu mnienju čvrsto vjerovalo; zatim proti osobam, koje bijahu kao vještice sudu doglašene ili onim, koje su na mukah mučene odale za svoje družice i s njimi poslie mukah suočene potvrdile im to u lice, povela se odmah iztraga, koju je u slob. kr. gradovih vodio gradski bilježnik a u županijah mali sudac, t. j. zaprisegli se i pomno izpitali svjedoci a njihove se izjave točno ubilježile u poseban zapisnik, koj bje po iztražiteljih vlastoručno podpisan i podpečaćen. Ovako sastavljen zapisnik uručio bi se u slob. kr. gradovih gradskomu, a u županijah županijskomu odvjetniku „Procuratoribus magistratus et Actoribus", da na toj podlozi podignu parnicu proti okrivljenoj osobi.

Obična formula odvjetničke pritužbe: „levata est causa", ovako je glasila: budući da je tužena okrivljenica prezrela i božji i ljudski strah, te neobziruć se ni najmanje na strogost zemaljskih zakonah, svojevoljno i hotimice zlobno sklopila ugovor s vragom i drugovala s vještícama, te svojim čaranjem i raznimi čini nanosila štetu ljudem, polju, livadam, trsjem, blagu, životinji i ostalim božjim stvorovom, pravila je tuču i prouzrokovala razne zračne nepogode; dapače što je najviše grozno i odurno, da je puteno obćila s vragom, da je bogu dužnu vjeru zaniekala i mnoga druga protuzakonita djela počinila, nebojeć se zakona ni nehajeć za kazneni postupak; toga radi moli (sl. gradsko zastupstvo ili sl. županiju), da okrivljenicu pozove u odredjeni rok na svoj sud, da ju izpita za njezine zločine, i da odkrije družice; nebude li s dobra sve

Digitized by Google

priznala, da ju udare na muke, a napokon na užasan strah drugim, da se spali na lomači[1].

Ovako sastavljenoj obtužbi priložio bi il gradski il županijski odvjetnik iztražni zapisnik, il jošte koj spis, ako se je ticao okrivljenice, te ga podnio u gradovih gradskomu poglavarstvu, a u županijah županijskoj vlasti, radi dalnjega postupka. Gradsko poglavarstvo ili županijska oblast, ili je pronašla u iztražnih spisih stalnu i neoborivu podlogu za sudbeni progon, ili ju je kao nedovoljnu i nepodpunu odvjetniku vratila, da ju tačnije obrazloži. U prvom slučaju bijaše u gradovih gradskomu bilježniku, a u županiji malomu sudcu naloženo, da okrivljenici osobno preda pismeni poziv ili „actiu", u kojem da joj naznači rok, kada ima osobno doći na sud. Obično bi petnaesti dan poslie primljena poziva morale okrivljenice dolaziti na sud. U drugom slučaju, t. j. kada je gradsko poglavarstvo il županijska oblast vratila odvjetniku obtužbu kao nepodpunu i nedovoljnu: odvjetnici bi svoju izpravljenu tužbu uviek tako umjeli udesiti, da su ju sudovi morali prihvatiti kao dovoljnu podlogu za sudbeni progon i okrivljenicu pozvati na sud.

Doći na sud uslied takove potvore i u ono doba, gdje je sve bilo ustalo da uništi tobožnje vještice, značilo je ići u susret smrti, koja bijaše obtuženoj jedina utjeha; jer kao što nepostojaše tada nikakvo sredstvo, kojim bi se ukloniti mogla sumnjičenju i potvori; isto tako nije bilo nijednoga, kojim bi se mogla osloboditi i izvaditi iz pandjah predsudami opojenoga suda, kad je jednom već u nje pala; jer ako nisu obtužene dobrovoljno priznale da su vještice, prisilile su ih na to grozne muke, te su priznale što se je god htjelo.

[1] Qualiter nimirum suprascripta Incusata postposito Dei, hominumque timore et non curato legum patriarum rigore, animo sane deliberato et ex praeconcepta malitia pactum cum daemone ineundo, semetque consortio sagarum immiscendo, diversis viis et illicitis modis, hominibus, agris, campis, vineis, pecoribus, pecudibus et caeteris creaturis arte sua magica nocuisset, grandinem confecisset et alia nocumenta causasset; quin immo, quod maxime detestandum est, semet etiam daemoni carnaliter commiscuisset, fidem Deo debitam denegasset, aliaque per eandem in jure revelanda crimina perpetrasset, poenam in generali regni decreto et praxi criminali contentam non exhorrescendo: ob hoc fiscus Magistratus et Actor cuperet eandem I(ncusatam) super tam atroci crimine praevia legitima certificatione et competentis termini praefixione in jus et causam convenire, praemissoque benevolo et prout juri visum fuerit, ad confitenda crimina sua et revelandas complices etiam torturali examine eandem I(ncusatam) ipsi in promeritam poenam aliis vero in exemplum igne cremandam decerni, lege regni permittente.

Digitized by Google

Po obtuženicu nižega sloja t. j. po seljakinju i služkinju, došli bi dva il tri dana prije stavljenoga im roka, u gradovih gradski stražari il grabanti, a u županijah njezini pandури, te ju odveli u zatvor, gdje ju odmah okovali i bacili u smradnu tamnicu. Kako u istinu gnjusne bijahu tadanje tamnice, a naročito one za vještice, razabiram iz jedne izjave takove nesretnice, koja se tužila na sudu, da je noću uhvatila kraj sebe štakora, no sud je u tom štakoru nazrievao vraga.

Na urečeni dakle rok sastalo se je sudište t. j. u gradovih u gradskoj viećnici „in domo Praetorea" gradski sudac sa prisežnici i gradskim bilježnikom, a u županijah, i to u zagrebačkoj, u županijskoj kući „in domo Regnicolari intra muros et moenia lib. reg. civitatis montis Grechensis", sastojeće kako rekoh, od podžupana, njegova zamjenika, velikih i malih sudacah, občinskoga bilježnika i drugih zvanicah.

Obtuženica bijaše dovedena na sud okovana „in catenis, in macicis ferreis", a izpitivao ju u gradovih koj gradski senator, a u županijskom sudu obično mali sudac. Pitanja bijahu sa vrlo malom razlikom ovakova: Je li okrivljenici predana bila pozivnica i po kom; je li joj označen bio rok, kada se mora staviti pred sud.? Na to odgovarahu one u gradovih: da su pozivnicu dobile od gradskoga bilježnika; a županijske pripadnice, da su dobile od maloga sudca, i da im je takodjer i rok bio odredjen, kada imaju doći na sud. — Zašto dakle je i obtužena i ovamo dovedena? — Nekoje su na ovo pitanje odgovorile, da neznaju; a nekoje opet, da im se je tada, kada im je pozivnica bila predana, kazalo, da su obtužene kao vještice, „hmanj žene", ili radi druženja sa vješticami; ali one same znadu, da niti su vještice, niti su se kada vraćanjem bavile. — Pitalo se za tim: Znade li tko ju je osvadio? Obično bi odgovarale: da neznadu. — Poslije ovih običnih občih pitanjah stavljana su posebna, i to prema izjavah svjedokah, ali ta pitanja udesivahu, da nisu nikada obtuženoj rekli pravi uzrok s koga je okrivljena i tko ju je okrivio, već okolišeći nastojahu izpipati od nje same, nesluti li možda, tko ju i zašto potvorio, nebi li se tim odala, jer da se u srcu ćuti krivom; jer tim bi osvadu na nju bačenu potvrdila. Prema tomu dakle pitahu ju: Pozna li osobu ovu il onu, (koja ju je naime potvorila da je vještica) i je li s njom u zavadi? Na ova pitanja odgovorile su obično, da ju poznaju, ili da je nepoznaju; a za mržnju ili nazlobu nekoje rekoše, da su s dotičnimi osobami na prijateljsku živjele; a neke

Digitized by Google

su opet priznale, da su se kadkada zavadile. — Ako li su se u istinu kadkada porječkale, to nije pitao sudac okrivljenicu, radi česa su se zavadile, već joj sam iz prediztražnih spisah kazivaše pravi uzrok svadje, te pitaše samo, jel istinit il nije? Budući da obtuženice bijahu većom stranom seljakinje ili niže gradjanke: to takove svadje, koje se u nižem sloju pučanstva vrlo često i za neznatnu stvar prigode, potvrdjivahu okrivljenice uviek. — Ako su se tužene bavile liečenjem, kojim da su nametnule komu bolest, ili zadale smrt, ili svojim liekom bolestnomu čeljadetu pomogle, to ih pitahu: Jesu li se bavile ljekarijom? Jesu li ovu il onu osobu liečile i kako? Na ovakova su pitanja nekoje odgovorile niječno, a nekoje su opet priznale, da su biljem liečile i liečeć bajale. — Poslie ovih pojedinih pitanjah označiše okrivljenici imena onih osobah, koje su ju potvorile da je vještica, ili njihova družica, te ju pitahu: Je li ih pozna? jesu li žive il mrtve? Na ova pitanja odgovarahu, da ih poznadu i da su žive; a za nekoje opet, da nisu žive, jer, da su čule od drugih, da su ih radi „hmanj činov" spalili. — Napokon pitaše sudac okrivljenicu, ima li uza se kakovo svetstvo? To je svaka odgovorila, da ga neima, jer ga je težko imati i mogla, pošto svaka bijaše prije utamničenja točno pretražena.

Poslije takova saslušanja obično bi okrivljenice suočili sa tužitelji, ako li su živi bili, a ti su većinom okrivljenoj rekli u lice, da je sve ono istina, čim su ju potvorili, t. j. svi su priznali pred sudom i okrivljenicom ono, što su u prvom iztražnom zapisniku pred sudcem iztražiteljem kao svjedoci posvjedočili. — Ako je okrivljenica pozvana bila na sud uslied izjave koje mučene il već spaljene osobe, koja ju je na mukah odala za svoju družicu, to se naravno s njom suočiti nije mogla; ali ipak se je tvrdo vjerovalo, da je okrivljenica doisto kriva, budući da je pokojnica, koja ju je odala, prije svoje smrti morala istinu reći, jer prvo: nije mogla nikoga nedužna krivo potvoriti, pošto joj je bilo smrću poći pred božji sud; a drugo: jer su sve mučenice, kojim poslie mučenja pročitane bijahu iz zapisnika sve izjave, koje su na mukah kazivale, iste doslovce potvrdile.

Ovo sudbeno saslušavanje bijaše potanko uvršteno u zapisnik, koj se je uručio u slob. kr. gradovih gradskomu, a u županijah županijskomu odvjetniku, da na toj podlozi sastavi svoje mnienje.

Dakako da odvjetnici svimi mogućimi načini nastojahu obraniti svoju prvotnicu il prvu tužbu i dokazati, da je temeljito učinjena

Digitized by Google

bila, pa bi i ovo drugo svoje strukovno mnienje obično ovako obrazloživali: Obtužènica, premdą je nepobitnim svjedočanstvom okrivljena, da je vještica, ipak sve jednostavno samo niječe, a tim nikakovoga pravoga i jestnoga odgovora niti za svoju obranu, a još manje proti nepravednomu svomu uhvaćenju i utamničenju nedonosi; u tako velikih i težkih zločinih pako nije dovoljno samo jednostavno nijekanje, dapače ono okrivljenicu jošte većma okrivljuje, jer prosto nijekanje, kao nebiće, po pravnih zakonih nemože se uvažiti. Niječuć učin, tim se pokazuje upravo krivom. A to se potvrdjuje jošte i drugimi nepobitnimi dokazi: što je uslied dobrovoljne i poslie mukah priznane i potvrdjene izjave drugih osudjenih i jur spaljenih vještcah s njimi drugovala i u njihovom družtvu mnoge štete počinila ljudem, marvi i usjevom; za tim, što je nekakovom i nadnaravnom moći stvarala tuču i druge zračne nepogode; napokon, što je sklopila ogavan savez sa vragom, koj joj je tu moć udielio. Dakle već radi svega toga imala bi se odmah osuditi i s mjesta usmrtiti; ali da se zadovolji pravici, pak da se dozna još i za druga tajna njezina nedjela, te da se odkriju i drugarice, moli se i zahtieva, da se prema postojećemu zakonu udari na muke. — Ako bijaše više okrivljenicah sudjeno na jednom sudu, to bi gradski il županijski odvjetnik i to predložio, koju da prvu udare na muke, koju drugu, treću i t. d. do posljednje; a i za ovo potonje naveo je takodjer posebne razloge, n. p. tjelesno jača i većma okrivljena išla bi prva na muke, a najslabija i najmanje kriva posljednja.

Opet se je sabrao sud, da vieća o predlogu odvjetnikovu; u tomu sudu bio je i sam gradski il županijski odvjetnik, kao tužitelj i branitelj zakona, pak i odvjetnik i branitelj okrivljenice „Procurator incusatae". Medju jednim i drugim odvjetnikom znalo je doći do žestoke borbe, a budući da ni sám branitelj okrivljene osobe nije bio prost od predsudah, to mu je vrlo riedko pošlo za rukom obraniti svoju štićenicu spram osvadam odvjetnika-tužitelja, i tako ju osloboditi od groznih mukah i zatvora; sud bo je želio, da se svakako što više dozna od okrivljenice, nego li mu je poznato bilo iz iztražnih spisah; a osobito išlo se za tim, da se doznadu i družice: toga radi prihvatio je obično predlog odvjetnika-tužitelja i odsudio, da se okrivljenica udari na muke. Ujedno je odredio iz svoje sredine po dvojicu, i to: u slob. kr. gradovih gradskoga kapetana i jednoga senatora, a u županijah obično velikoga i maloga sudca, da budu kod mučenja, da okrivljenicu na mukah

Digitized by Google

izpituju i njezinu izjavu pismeno podnesu sudu, da uzmogne izreći konačnu presudu.

O mučionici i mukah. Mučionica „locus torturae“ bijaše za grad Zagreb „medju zidinami i utvrdom slob. i kr. grada“ u gradskoj stražarnici „in domo: vigiliae, lictoris, satrapae“ u posebnoj za to odredjenoj sobi, u kojoj su bila i upotrebljena u ono doba mučila. Ovu je sobu gradska občina ustupala i županijskoj oblasti, kada godj ju ova trebala. Kod mučenja bijahu, kako rekoh, il dva gradska izaslanika, ako je okrivljenica bila pripadnica gradska, t. j. gradski satnik i jedan senator; ako pako bijaše pripadnica županijska, bili su kod mučenja veliki i mali sudac; zatim: krvnik „henkar, minister justitiae“, koj je mučenjem upravljao, te gradski podkastelan, „porkolab“, on bo je nadzirao gradske tamnice; gradski poreznik, „perceptor“, on bo je hranio gradskim novcem utamničene vještice i izplaćivao iz gradske pjeneznice izaslanike i krvničke sluge i njihovu hranu, kad su koga mučili; te gradski pisar, „dijak“, koji je pisao u posebni zapisnik, što je nesretnica na mukah kazivala; napokon bijahu ondje mučitelji: to jest krvnički sluge, „grabanti“. — Za svako mučenje dobivahu, kako rekoh, prisutni hranu i piće na gradski trošak, i to pojedinci po pint il više vina, te kruha, sira i mesa dovoljno. Osim toga trošilo se za mučenja i na svieće, kojimi su nesretnice pripicali. Samo se po sebi razumieva, da kad je županijska oblast u gradskoj mučionici svoju pripadnicu okrivljenicu mučiti dala, da je i sav trošak za mučenje sama namirivala.

Na muke osudjene žene, ako su izjavile, da su noseće (sdjetne), bijahu po primalji najprije točno pregledane, pak priznala li i ova, da može biti, da je dotičnica zanosila, nisu ju udarali na muke, ali je ipak nisu pustili na slobodu, već ju pridržali u zatvoru, sve dotle, dok se nije navršilo vrieme, za koje žena diete u utrobi nosi. U proučenih do sada vještičkih parnicah nisam naišao na nijedan slučaj, da bi koja, izjavivši pred sudom, da je zanosila, u tamnici bila rodila. Po svoj prilici onaj strah pred užasnimi mukami bijaše povod, da su se nosećimi izjavile.

Mučenje je obično počimalo u jutro i to vrlo rano. U isto zimsko doba, po imenu mjesecih: februara i marta, već u pet satih u jutro il u pol sedam, ili u sedam; a u aprilu već u pol na pet satih doveli su okrivljenicu u mučionicu, pa je takovo mučenje, ako nije jadnica odmah sve izpovjedila, što se je doznati željelo, trajalo i do pol noći, dà gotovo i do zore.

Digitized by Google

Prije mučenja bijaše *zastrašivanje*, „territio“, t. j. najprije su okrivljenoj pokazivali sve mučilačke pripreme i sprave, predočivali joj grozan užas mukah, a uza to ju „lepo i kerščanski nagovarjali, da naj s dobra pove i valuje, kak je vu nesretni copernski stališ vlezla“. Jer je pako svaka nijekala, da bi ikada vještcom bila i s njimi se družila: bila je predana krvniku, da potraži na njezinom tielu *vražju pečat*[1], ili kako se u zapisnicih veli: „tradita ministro justitiae ad exquirenda diabolica signa“. Da se pronadje vražja pečat, svukoše okrivljenicu do gola, pak ju krvnik počeo pomno pregledavati od glave do pete. U spomenutih vještičkih parnicah nalazimo više primjerah da je krvnik u istinu našao na okrivljenici takovu vražju pečat i to, ili pod pazuhom desne ruke, ili pod desnom sisom ili gdje drugdje na tielu. Pronašao li takovu pečat, to ju je nožem izrezao i povjerenstvu pokazao; pečat je tada vriedio kao stalan i neoboriv dokaz, da je dotična osoba u istinu prava pravcata vještica, i da ju mogu mirne sviesti metati na muke. — Što se je pako tada držalo za vražju pečat? Najjasniji odgovor dala nam je za to Mara Dedovka (g. 1743), kada joj krvnik izrezao vražju pečat i povjerenstvu pokazao, a ono zapitalo ju: gdje da je dobila tu vražju pečat? Odgovori sasvim nedužno: „da to ni vražja pečat nego *zlamenka*“. — Takove nevine stvari, kakovih ima svaki čovjek više manje na svom tielu, bijahu u vještičkih parnicah najjači i nepobitan razlog, da se okrivljeno čeljade odmah udari na nesmiljene muke.

Ako krvnik uza svu pomnju i opetovano traženje nije mogao ipak pronaći vražje pečati, t. j. ni znamenke, ni bradavice niti išto slična tomu: ipak se je i za takovu čeljad vjerovalo, da su vještice, jer se tada obično držalo i to, da vrag samo svoje nesigurne službinje pečati, bojeći se da mu ne uskoče; onih pako nepečati, za koje je sjeguran, da će mu ostati vjerne. No i takove su ipak pitali, kada već nisu u vještački stališ prispjele po kakovom vražjem obilježju ili pečatom, nisu li možebiti po kakovom pismu?

[1] Ne samo u posavskoj Hrvatskoj, u kojoj bijaše ono silno progonstvo vještica, vjeruje se žalibože medju seljaci i danas jošte, da je svaka vještica po vragu na tielu obilježena; već istu vjeru nalazimo i daleko na slavenskom jugu.

U „Gorskom vijencu“ u ove se riječi to spominje:

„Lasno ti je poznati vještcu
Siedih kosa, a krst iz pod nosa“.

Digitized by Google

Kada su obtuženice jedno i drugo zanijekale, ipak su ih udarali na muke i mučili ih sve dotle, dok nisu same od strašne boli pokazale na svom tielu kojegodj mjesto, na kojem da ih je tobože vrag zapečatio.

Poslie odkrića tako zvanih vražjih pečatah, kao pravih i nedvojbenih vještičkih biljegah, počelo je odmah mučenje i to prvim stupnjem, t. j. palčenicami ili „lisicami", ili kako se u zapisnicih veli „compressio pollicum". Ovo se je mučenje evo ovako obavljalo: stavili bi palce medju željezne pločice s gvozdenim šarafom u sredini, te bi njim ove pločice tako šarafili ili stiskivali, da je krv izpod nokatah briznula i palci se smreskali. Takovu muku morale su nesretnice podnositi po pol sata, po sat i više, pa da se od njih ipak ništa doznati nije moglo. Nego ovo bijaše samo prvi stupanj muke. — Kada pod njom nije okrivljenica svoje krivnje priznala, staviše ju na drugi stupanj mučenja. Ovaj stupanj dielio se u dvoje: ili su okrivljenici, što je vrlo riedko bivalo (u spomenutih bo zapisnicih nalazimo samo dva slučaja) sputali goljenice u gvozden goljenični oklop, koj se u zapisnicih zove latinski „ocrea hispanica" ili njemački „Spanische Stieffel" (kako su ga hrvatski zvali neznamo), a to bijaše željezni kostolom, kojim su goljenice i listove stiskivali tako čvrsto, da su se kosti sdrobile; a da bude muka jača, udarali bi i čekićem po takovom kostolomu. To mučenje bijaše, kako rekoh, riedko upotrebljivano, već obični drugi stupanj mukah bilo je „vezanje rukuh s traga" ili kako se u zapisnicih veli: „ligatura manuum a tergo". Okrivljenici naime svezaše ruke s traga i omotaše užetom, pa su ju onda na koloturi malo po malo vukli u vis, da su joj se ramena sasvim preokrenula a ruke glavu nadvisile. Da bude muka veća, spustili bi ju brzo na tla, pa ju opet iznovice vukli u vis. Ako i tada „lepo nagovarjana" nije ništa prokazati htjela, metnuli bi visećoj joj u zraku na noge gvozden utez i pripicali ju gorećom svićom po cielom tielu, osobito pod pazuhom i drugdje, da izagnaju vraga, koj se mogao sakriti i u najmanju dlačicu i tako sakriven davao okrivljenici novu snagu, da muku podnositi može. U takovoj muci mogle su okrivljenice obastati po sat, po dva i više, pak da se opet iz njihovih ustah ništa doznalo nije. O Jagi Cestarkoj (1704) pripovieda zapisnik, da je dva sata grozovito natezana i svićami pripicana bila, pa ipak ništa nije očitovala[1]. — Okrivljenicu ostavljahu

[1] In tortura duabus horis persistens, licet *fortiter* tracta et igne usta, nihil fassa est.

Digitized by Google

po sat i više viseću u zraku, a za to bi vrieme sudbeni izaslanici i mučitelji otišli u koju sobu, da se ondje pokriepe kruhom, vinom, mesom i sirom, da mučenje krepčije nastaviti uzmogu.

Za ovoga drugoga stupnja muke počele su ponajviše, buduće već u polunesvjestici, pripoviedati i odgovarati na razna pitanja, koja su sudbeni izaslanici tako udesiti umjeli, da su doznali ono, što su sami unapried saznati željeli. Ako im pako odgovori okrivljenice ni onda još nisu udovoljili, ili ako su se nadali, da će više što još doznati, tad ju udariše na treći i posljednji stupanj muke, t. j. metnuše ju na „drvenoga konja ili drvenu kobilu", ili, kako se u zapisnicih veli, „posita est ad equuleum". Drvena greda do pol drugi metar dugačka stojeća na četirih noguh t. j. na dvih sprieda i na dvih straga, zvala se drvenim il konjem il kobilom. U sredini te grede il na njezinom hrbtu bijaše po dva pednja visoka drvena piramida ili „scamnum supra equuleum", kao sedlo, te bi okrivljenica zajašiti morala njezin vršak, da pako s toga drvenoga konja tako lasno nepadne, staviše joj gvozdeni utez na obje ruke i obadvie noge. U rečenih sudbenih zapisnicih spominje se više putih ovo mučilo, koje je od svih najuspješnije djelovalo; jer koja na prvašnja dva stupnja mučilah ništa nije priznala, na ovom je doista sve potvrdila, što su ju pitali.

A kako su dugo okrivljenice na mukah bile? Na to nije težak odgovor: tako dugo naime, dok nisu sve priznale, što ih je sudbeno izaslanstvo pitalo. No da ipak i za to bude što jasnija slika, dva ću samo primjera navesti, kako su dugo nesretnice takovo mučenje podnieti mogle. — Na 8. februara g. 1743., pošto bi na Jeli Ptićkovici pronašli vražju pečat, a ona nikako nije kazati htjela, gdje ju je i kako dobila, pa tim u vještičko kolo uljezla, udariše ju u pol devet satih u jutro na drugi stupanj muke, t. j. svezaše joj ruke i povukoše u vis; poslie polsatne ove muke, kada se nije od nje ništa doznati moglo, metnuše ju u devet satih na drvenoga konja, sa koga je istom počela pripoviedati, kako je prispjela medju vještice. No buduć da ni tada, kako mišljahu sudbeni izaslanici, nije svega izkazala, a nagadjahu, da toga ima mnogo, niti je odala sudružice, ostaviše ju u toj muci sve do u noći devete ure, a i tada, jerbo je nekoje samo prokazala, a s tom izjavom nebijaše povjerenstvo zadovoljno, pustiše ju na muci do jedanaest satih u noći, kad je opet nekoje odala. Ali je ni tada ne snimiše, već istom, kako veli zapisnik: „odkuda vre pol noći bilo bi, niti nikaj od nje spitati bilo bi moguće, zato o rečene vure dvanaeste

Digitized by Google

iz muke pušćena je"; podpunih dakle petnaest satih bila je na strašnoj muci. — Drugi je primjer jošte užasniji. Na 16. decembra 1751. dovedoše u pet satih u jutro Marijanu Vugrinec u mučionicu i predadoše ju krvniku, da joj na tielu pronadje vražju pečat; ali jer joj ni pečati naći nije mogao, a niti liepo pitana odati nije ništa htjela, je li kakovu vražju pečat dobila, kako je uljezla medju vještice, i koje su joj družice bile: to ju u četvrt na sedam udariše na drugi stupanj mukah, t. j. svezaše joj ruke naopako i povukoše ju vis; a jer ni na toj muci nije ništo izkazala, to ju u sedam satih staviše na „drvenoga konja", na kojem sjedeć poslie pol druge ure rekla je, da ima jednu vražju pečat na prsih a više da ih neima i da će ju sama pokazati, ako ju oslobode muke. No pošto osim odkrića pečata ništa više nije htjela prokazati, opet ju staviše na „drvenoga konja", na kojem je sjedjela do u jutro t. j. do 17. decembra treće ure, dok je naime sve izpripovjedila, što se je pitalo, i tada ju, jer je sasvim obnemogla, „ob defectum virium" krvnik oprostio muke. Ta je dakle na muci bila gladna i žedna dvadeset i dva sata!

Mučenje trajalo je u obće tako dugo, „dok nikaj od nje više spitati bilo bi moguće" i „dok je vre čisto gingava bila"; dapače u naših zapisnicih imamo dva primjera, da su mučenice za koj sat uslied mukah i umrle. Čudo li dakle, ako su u tih groznih mukah sve priznale, što su im na usta stavljali i za družice priznale više putah svoje najbliže znanice, il susjede, il one, s kojimi su u zavadi bile.

Za takova mučenja škropili bi nesretnicu *blagoslovljenom* vodom, s razloga, da vrag od nje odstupi; jer da joj on zabranjuje izkazati svoje zločine i da joj snagu daje, te može muku podnositi. Kada su spomenutu Jelu Ptićkovicu upitali noću u jedanaest satih sjedeću na drvenom konju, zašto nije odmah pripoviedala što je sakrivila, odgovorila im je: „da joj vrag ni dal do po poldan trete vure povedati, ar, kada su ju svetom vodom činili škropiti, tak onda vrag je kakti jedna muha od nje skočil doli k zidu, i kada henjano bilo, onda je vrag postal kakti jeden maček, i došel, i sve zmirom nju vu noge drukal, da naj nepoveda nikaj, i za to, doklam ju ni ostavil, valuvati ni bila moguća". — Druga opet kazivala je: „da ju je na muki zapečatil vrag drugi put, i pred njum stal vu spodobi cucka s nožem kervavim hoteći nju prebosti, jer ga bogom i majkum božjum zaklinjala, da naj odstupi". Treća

Digitized by Google

pako, i to Jela Miherička, pripoviedala je, da je bivšoj u tamnici dolazio k njoj posljednji dan vrag pakleni, i obrekao joj, da će muke trpiti mjesto nje.

Udaranje na muke, koje je sliedilo usljed izrečene sudbene priesude „penes latam judiciariam deliberationem“, zvalo se na prosto „examen“; jer se na tom izpitivalo i mukami iztraživalo, što se na prvom izpitu pred sudom doznati nije moglo. Na tom izpitu glavno i prvo pitanje glasilo je: kako je okrivljenica ulezla u vještice, i kako, gdje i kada dobila vražju pečat? Ako prem na ovo pitanje odgovarahu koješta; al ipak se svi odgovori u glavnom slažu u tom, da su nagovorom ili silom drugih vješticah u njihovo kolo uvedene bile, i da ih tada vrag zapečatio. Evo nekoliko primjerah: ili je dotična osoba iduć kući nadošla na nekakov vihor, u kojem da su bile ženske t. j. vještice, koje su ju snubile, da ide s njimi, da će joj liepo biti, da imaju svoju kuću, pa je i pošla; ili ju uvela njezina susjeda il prijateljica, kad ju je razgovarajuć se s njom upitala: je li što s otim vražjim kolom bolje, i je li se po tom dobiva? A kad bi joj odgovorila: da nekada što, a nekada ništo, da joj odvratila, da se i ona hoće zapisati, ako bude kakovu korist u tom imala. Kraj ovakova jednostavna primanja u vještice imademo i obširnijih viestih, da se je primanje u „kopernički ceh“ svečano obavljalo, a to najčešće na duhove ili na trojake, kadkada pako o Ivanju i o božiću, i to pred svetim kojim kršćanskim znakom, kao pred križnim drvetom, a osobito pred kipom bogorodičinim, najpače onim, koj je stojao pred mesničkimi vrati u Zagrebu, a obavljalo se il rano u jutro t. j. zorom, il vrlo kasno u noći. Da nam cieli taj obred primanja bude što jasniji spominjem ovdje, što je na muci pripoviedala Bara Duganka (1743), kako je bila uvedena u vještice, te veli: da je na svetak Duhovah izašla u zoru na svoju lesu i ondje već našla nekoliko vješticah, gdje da je bio i vrag pakleni u svečanom crvenom odielu, koga su one „gospodinom“ zvale, pa kad je došla do njih, pozvale su ju na zajutrak; nu ona bojeć se da suprug njezin za to ne dozna, ustručavala se. Ali kad joj rekoše, da će se odmah vratiti, pristade na taj poziv, te ih vrag sve skupa poveo križnomu drvetu k crvenomu kipu, i ondje pripravio crvena nekakova mesa i vina, te su jele i pile; ali ona, jerbo je jošte rano bilo, da nije htjela jesti; al kad joj vrag zaprietio riečmi: „samo mi nejedi!“ da je i ona okusila. Po svršenom zajutrku poveo ih vrag opet k rečenoj lesi, i ondje ju kao iglicom ubo, a tim joj postavio vražju pečat. — Po

Digitized by Google

kazivanju i drugih nekojih okrivljenicah nagovarahu ih većinom kod lese, da stupe u njihovo kolo, pozivajuć ih po prilici ovako: „ajde s nami, mi imamo dosta jesti i piti, nam je liepo, naš muž vozi nas kamo hoćemo; ako i ti hoćeš, imati ćeš svojega foringaša". Pa kad su ih tako liepo nagovorile, rado su se odazvale i pošle s njimi na gostbu, na kojoj, kada bi okusile kruha, koj bijaše sladji od meda, i pile kuhanoga il „žganoga" vina, tim ih premamile u svoje kolo. Kod prvoga primanja u vještice nikada nije manjkao vrag, dà, on kao njihova glava bio je kod svih njihovih gostbah i sastanakah, a kamo li da nebi kod takove svečane prigode bio, gdje je morao primljenomu čeljadetu udariti svoj žig i tim si ga pisati pod svoju zastavu. Ponajviše bi vražju pečat udarao tim, što je dotičnu osobu ubo iglom na kojem mu drago mjestu njezina tiela. Bilo je slučajevah, da za zapečatiti kojega člana nije ga trebao ni ubosti, već bijaše dosta, ako je rukom samo udario, a kamo je udario, odmah se na tom mjestu pojavila vražja pečat. Često putah bi kod pečaćenja skakao vrag, valjda od obiesti, u prilici crnoga mačka po zapečaćenom čeljadetu.

Nije bilo mučno vještícam primati u svoje kolo starije žene; nu s mladjimi, osobito sa snahami, bijaše mučan posao. Po takovu bi nadošle noću, kad je u postelji ležala, te bi ju silom odniele u svoje kolo, gdje ju svakojakim obećivanjem, skloniti nastojale, da se zapiše u njihov ceh; no kad se ona, da se te napasti obrani, ili prekrižila ili majku božju, osobito bistrićku, u pomoć zazvala, to bi vještice ili okrenule lica od takove neprijazne im zvanice, ili bi ju udarile u ledja i tako proćerale. Više putih nisu se ni nasiljem poslužiti htjele, dosta bi im bilo, ako bi na njihovu zapovied donesla takova zvanica na badnju večer na prostrti stol jednu čašu vina, jednu vode i nekakovu mast, koju su joj uručile: tim bi već pristupila u njihovo družtvo; ili bi ju noću u zimno doba dočekale na razkršću i zvale ju, da se ide k njim ogrijat, premda se oganj ni vidio nije, a nije li se odazvala, to načiniše takovu tminu, da je zvanica jedva kući pogodila. Za koju bi se, osobito snahu, zauzele svimi mogućimi načini, da ju predobiju za se, ako nikako nisu uspjele: da joj se osvete, nakazile su ju ili sključile.

Doznavši tako iz izjavah mučenih okrivljenicah o primanju u vještice i o njihovom pečaćenju, da reknemo koju, na podlozi istih izjavah, o zadružnom njihovom životu i o njihovih gostbah. Vještice, ako i bijahu jedna cjelokupna vojska, il kako same veljahu, da ih ima „kakti trave i lišća", ipak bijahu podieljene u više

Digitized by Google

četah ili „kumpanijah“, koje se medjusobno ni lično poznavale nisu, a svakoj takovoj četi poglavicom bijaše vrag, koj je u njihove sastanke ili, kako ih zvahu, „spravišća“ glavom dolazio i to: u svečanom crvenom hrvatskom odielu; jedanput samo pojavio se je u zelenom, a jedanput opet, da je mjesto rukuh i noguh imao pas je šape. No nije on samo dolazio u njihove sborove, već ih je i sam onamo vozio u hintovu podpregnuv podanj po četiri, po šest vranacah-konjah. Obično su ga zvale „gosponom“, ali je imao i posebna imena kao: Filip, Kralj, Luciper, Markaj, Matek, Matiček, Pogan, Premuš i Silnjak. (Nisu li ti vrazi pod kožom krvavi bili)! — On im na gostbah predsjedao, on ih častio kruhom, mesom, kobasicami i t. d., s njimi il pojedince il ukupno plesao, dà on bijaše i njihovim svećenikom, što doznajemo iz izjave Jele Magdalenićke (1657), koju su vještice bivšu u njihovom društvu nagovarale, da dulje ostane: „čakaj! budemo pri meši, hoćemo sada i popa dopeljati“; a ona im na to odvratila: „pri vragu budete, ne pri meši“.

Prvi pod vragom il njegovim namjestnikom, bijaše ako je bio u sastanku mužkarac, vještac, te ih i on vozao u spravišća, donašao im vino i plesao s njimi; nije li bilo u družbi mužkarca, to bijaše glavarom il glavaricom najumnija vještica, a tu su zvale ili: „gospom, ili kapetanicom ili starom majkom“, pa ta je tada svim zapoviedala, a osobito služkinjam ili deklam; jer je bilo i takovih vještcah, koje su posudje prale, drva donašale i druge kod gostbah poslužívale. Glavarica upravljala je družtvom, odredjivala gostbe, miesila kolače ili gibanice i odredjivala dobu i mjesto gostbenih sastanakah, koji bijahu obično u noćno doba i o mlaju (mieni) na razkršću, na tratinah, kod vješalah, kod zaselakah (marofah), ili pod kakovim hrastom, (riedko kada pod lipom), a kadšto i na gori Medvednici. Na tih se gostbah jelo crveno polu krvavo meso, kuhane svinjske podudjene lopatice, pečena teletina, gibanice, pilo se vino priesno i kuhano, koje bijaše sladje od meda. Poslie gostbe uviek se plesalo, i to dugo do pol noći, a kadkad i do zore; napokon pošto su se do sita ugostili i naplesali, odvezao bi ih vrag onamo, odakle ih i dovezao, a to najobičnije k lesi.

Ako i bijaše vještičkih gostbah, al je bilo i gladovanja, pa da si utišaju glad, krale su vještice žito i priesno jele, ili su pobirale u pregaču cviet od strni osobito ražene, te si od njega pogaču izpekle, il bi uzele predju predenu mlade nedjelje prije sunčana iztoka i stavile ju u žeravu, koja se je prometnula kobasicami,

Digitized by Google

te jih pojedoše. Hranile su se jošte i tim, što su krale sisajuću djecu, koju su žene plijuć na polju za sobom u strni ostavile, da prospavaju; ovu bi djecu ukrale, odnesle na razkršće i ondje im izjele srca, mrtvo pako truplo bi položile opet na prvanje mjesto. — Tumarajuć širom po gorah, po polju i po vinogradih uzimale bi kruh, vino i ljetinu, riečju svu hranu, do koje su samo doći mogle; tako uzeše jednomu seljaku u Šestinah iz lagva u podrumu dvanaest vjedarah vina, a drugomu opet četiri vjedra, koje su vino izpile, a prazne sudove potočnom vodom napunile.

Ovoliko o njihovih sastancih i gostbah izvadih iz vlastitih njihovih izjavah; a da nam bude slika podpuna, pripoviedati ću jošte, kako lete zrakom i kako prave tuču i mraz. Da polete u zrak, služi im za to neka crna mast, koju načinja od crnih svinjskih izmetinah njihova kapetanica, govoreć za priugotavljanja: „budi s tebe mast, kad poletimo, da nas pomore"; ili im ju, kad kojoj uztreba, donosi sám vrag, a tom masti da mažu i sebe i svoje družice. Za poletiti nije baš ni mast upravo nuždna, jer je vještici dovoljno, ako si s traga priveže metle, tad bo se može takodjer u vis dići; ali to nije tako sjegurno sredstvo za lećenje, kao što je mast, jer jedna vještica, prozvana „šepava Jelenka", privezavši si metle, istina, poletila, ali jer su metle preslabe bile, slomila je nogu na hrastu preko Save.

Napokon kazivati mi je jošte, gdje se sastaju, kada i oda šta prave tuču i mraz. Nakon pomenutih pitanjah i izjavah na muci sliedilo je jošte i ovo pitanje: Buduć da se dotična sama priznala vješticom, a to je i dokazano, jer se je na njezinom tielu pronašao vražji pečat, „a takove nečiste i hmanj žene" nastoje svakojakoj stvari nauditi: neka kaže, kada je, komu i u čem i koliko putah naškodila? Na ovo su pitanje obično odgovarale, da su pravile tuču i mraz, a mjesto, gdje prave tuču, označiše pripadnice grada Zagreba i njegove okolice ponajviše goru Medvednicu[1], kadkad goru Okićnicu ili Tuškanec; a Bara starija Petruška (1749), iz Vivodine, pripadnica imanja ozaljskoga, rekla je, da je sa Vlaškoga brda htila baciti tuču. — Za čudo nam je, pošto se naš Klek i danas jošte u pučkom pričanju drži shodištem vještica, da mu

[1] Sjevero-zapadni rt zagrebačke gore Medvednice zovu i danas jošte Zagrebčani „Babjim kutom" i po njem nagadjaju vrieme, jer ako se u babjem kutu oblači, to će doista biti oluje, ako je pako vedar, ma bilo obzorje i oblačno, vele, da se nije bojati nepogode.

Digitized by Google

u naših zapisnicih neima nikakova spomena. — Tuču prave u noćno doba i to na rečenih mjestih, kamo ih opet vrag u hintovu vozi, a prave ju iz onoga pepela, kojim su žene na mladi utorak, petak il subotu oparile rublje; ili ju prave od nekakove biele zemlje, il od krtorovine, il od kamenja, il od sniega, koj u zimi sakupljaju i spravljaju u veliku jamu na gori Medvednici, a prave ju o mlaju, pa vrag ju u vodu umače, da otvrdne. Praveći tuču govore: „na tuču se preverzi ter žitak uništi"; mraz pako načinjaju od kiše i to prije nego sunce izadje; i onda govore: „mraz budi, te naudi usjevom i ljudem". Tuće mogu načiniti po jedan, dva il tri badnja; a kad je gotova, tada podignu oblak i vihar, pa ju ponesu s tim oblakom i spuste kamo hoće. Ako li više putih nepadne tuča ondje, kamo bi one htjele: to im je zapriečio il župnik, križajuć svetotajstvom oblake, il zvonovi: i to za zagrebačku okolicu zvonovi župne crkve sv. Marka i kapele sv. duha, a za ozaljsku, zvona crkve sv. Jurja. — Poslie bačene tuče opet ih vrag u hintovu povezao kući.

Kod nijedne iztrage na mukah nije se propustilo okrivljenicu zapitati: „Buduć da se nalazi u takovoj vražjoj meštriji, (jer je bez dvojbe vještica), neka odkrije svoje družice i koliko je vremena s njimi drugovala, i za to doba komu su, kako i koliko putih naudile?" Mnoge su tom sgodom izpripoviedale cielu čitulju svojih družicah, i to imena onih, koje ih uvele u vještice, s kojimi su bile na vještićkih gostbah, ili koje su im pomagale praviti tuču i mraz. Često puta su i slagale, pak su kao družice potvorile one, s kojimi su u zavadi bile.

Posljednje pitanje bijaše: je li okrivljenica s vragom puteno obćila? Na ovo su pitanje nekoje odgovorile, da nisu nikada; druge bi opet priznale, da jesu, i to, il tada, kada ih je prvi put zapečatio, ili da je vrag, kada nebijaše njihovih muževah kod kuće, dolazio noću k njim u slici njihovih suprugah; dapače bilo je slučajevah, da su tom sgodom i od vraga plaću primile i to po forint ili dva.

Pošto se je na taj način od okrivljenice sve doznalo, što se je doznati htjelo, skinuo ju je krvnik s mučila, a sudbeni joj izaslanici pročitali tada sve što je na muci kazivala i upitali ju, priznaje li i izvan muke sve svoje izjave istinitimi? Svaka je dakako od straha pred novimi užasnimi mukami, koje su se po tadanjem zakonu ponoviti mogle, „dobrovoljno" priznala, da je istinu rekla.

Digitized by Google

Kako spomenuh, gradski je pisar ili dijak bilježio potanko svaku i najmanju izjavu, koju je nesretnica na muci izrekla, a osobito imena onih, koje je odala kao svoje družice, i taj zapisnik bijaše podnešen najprije u gradovih gradskomu, a u županijah županijskomu sudu, ponajviše s toga, da pohvatati dade okrivljenicom potvorene družice, pak da ih s njom suoče, da im u lice svaka reče, što je na muci priznala. Kod takvoga suočenja, ako su okrivljenice ostale kod svoje tvrdnje, sud je potvorene osobe odmah pritvorio; ako su pako izjavile kod suočenja, da su koje čeljade krivo potvorile vještcom i to ili radi toga, što nanj mrze, ili što ga je kada opsovalo, il mu kakovu drugu uvredu nanielo, takove su na slobodu pustili.

Iztražni mučionički zapisnik uručio bi za tim sud u gradovih gradskomu, a u županijah županijskomu odvjetniku, da na njegovoj podlozi podnese konačno svoje mnienje.

Ako su bili zločini, koje je okrivljenica na mukah o sebi priznala, tako težki i podpuni (a to bijahu većinom), da se ni malo sumnjati nije moglo: da je ona prava pravcata vještica, vračarica i bajalica, da je načinjala tuču i mraz, da je ljudem nanosila bolesti i istu smrt, da je bila na vještičkih gostbah i da je tjelesno obćila s vragom, to bi onda odvjetnik za kazan a drugim za spasonosan primjer izrekao ovo svoje mnienje: da se na lomači živa spali; a kadšto, da se takova užasna smrt bjednici olakoti, predložio bi, da joj se najprije odsječe glava, a zatim truplo da se spali. — Ako zločini uslied izjavah okrivljenice nisu bili dostatni, ni tako težki, da bi se naprečac izreći mogla smrtna osuda, zahtievao bi odvjetnik, da se radi dalnje i podpunije iztrage udari na nove muke.

U prvom slučaju sudište bi odvjetnikov predlog obično prihvatilo i potvrdilo, te nad okrivljenicom izreklo smrtnu kazan, pak ju ubilježilo u zapisnik, koj su dva sudca podpisala. I u drugom slučaju pristao bi sud uz mnienje odvjetnikovo, te bi okrivljenicu osudio na nove muke; ako li i na tih (što se je vrlo riedko dogadjalo) nije se toliko doznati moglo, što bi zaslužilo smrt, ili što se na njezinom tielu uz najpomnije potraživanje krvnikovo nije pronaći mogla vražja pečat, odriešiše ju od dalnje obtužbe i pustiše na slobodu; ali je prije priseći morala, da tu njoj nanešenu uvredu oprašta i da radi nje nikada nikomu neće kakove štete nanieti. — Ovakova odpuštenica bijaše na ovom svietu najbjedniji stvor, jer radi slomljenih udah na mukah nebijaše ukućanom od

Digitized by Google

nikakove koristi, dapače se je, kao jur mučene i osumnjičene vještice, svatko klonio, baš i isti najbliži rod, što više, nebijaše joj prosto stupiti preko crkvenoga praga. Stojeća pod vječnim nadzorom ljudih punih predsudah i sumnje bojaše se neprestano, jedna bo i najmanja sumnja na nju dostatna bi bila, da se opet povede pred sud i udari na nove muke. Prema takovomu kukavnomu i od svih prezrenomu čeljadetu sretnije bijahu one, koje su, ako i uz groznu smrt, na lomači ovaj život drugim zamienile.

Malo prije spomenusmo dva odvjetnička predloga t. j. za smrt i za udaranje na nove muke i to glede osobah, koje su poslie mučenja u životu ostale; ali imamo slučajevah, da su nekoje izdahnule ili na muci ili odmah poslie muke. Strog odvjetnik i glede ovakovih bjednicah zahtievao bi nemilostivo od suda: pošto su iste zasluženu smrt na lomači prieprečile naravnom smrću, il, što je jošte vjerovatnije, pošto ih je sam vrag udušio htijuć tim preprieči, da neodaju sve svoje zločine: s toga predlaže, da se njihova trupla, jer su vještice u istinu bile, na lomači sažežu, a tim više, jer se nekoje od njih na samrtnom hipu nisu htjele ni izpovjediti, dapače su svećenika, koj bijaše u tom poslu k njim pozvan, odrješito odbile. — Više putih pristao bi sud na ovakov užasan odvjetnikov predlog; no bilo je slučajevah, da ga je odbio i to zato, što se na mrtvom tielu smrtna kazan neizvršuje, a i moguće bi bilo, da bi nesretnica, kad bi po muci živa bila ostala, svoju torturnu izjavu opozvala; toga radi da se njezino truplo neima na lomači spaliti, već pokopati ondje, gdje se spaljene vještice pokapaju.

Smrt na lomači. Osudjenoj na smrt dozvali bi svećenika, da ju izpovjedi, s bogom izmiri, na smrt pripravi i na stratište odprati. Nisam našao nikakovih viestih, da bi u nas, kako je to u Njemačkoj bivalo, da bi, velim, svećenik, kada bi jadnicu izpovjedio ili prateć ju na stratište tješio, i tom prilikom joj se smilio, takodjer potvoren bio ili bar sumnjiv postao, da spada i on u vještičko kolo; akoprem se je i tada (kako u prostom puku žalibože i danas jošte), vjerovalo, da i svećenici umiju praviti tuču.

Iz gradskih tamnicah odveli su osudjenu na stratište: gradski ili županijski sudac (ako je bila županijska pripadnica) ili njihov zamjenik, zatim krvnik i njegove sluge i gradska straža, kojim se pridružila i vidjeti željna svjetinja; ova bo nije nesretnicu ni najmanje žalila, dapače ju proklinjala. Sa Markova trga vodjahu ju, a obično vozahu, Mesničkom ulicom na naročito za paljenje vještah odredjeno mjesto, prozvano „*Zvedišće*“, koje bijaše ne-

Digitized by Google

daleko od mesničkih vratah u početku Tuškanca, gdje je danas gradska streljana. Ovdje bi jadnicu grabanti skinuli s kolah, sudac ili njegov zamjenik, predočiv u kratko sakupljenom občinstvu gadnost zločina i pravedni postupak suda, pročitao bi smrtnu osudu, prelomio nad osudjenom šibku i predao ju krvniku i njegovim slugam. Ovi bi joj svezali ruke naopako, odrezali kiku, i pošto bi poklekla, krvnik bi joj odsjekao glavu, a tad bi truplo s odsječenom glavom položili na bukteću lomaču i spalili. — Ako li je smrtna osuda zapoviedala, da se osudjenica mora živa spaliti, to bi ju privezali za stup i oko njega naslagali drva, tako zvane „oprte“, koje je gradski poreznik nabaviti morao, pa ih zapalili; htjedoše li nesretnici umanjiti boli, t. j. pospješiti smrt, oprte bi namazali smolom ili katranom, da prije i jače uzbukte.

Evo na podlozi autentičnih sudbenih zapisah čitava sudbena postupka proti vješticam, kakov bijaše u XVII. i do polovine XVIII. vieka. Da pako ciela ta slika bude jasnijom, mislim, da će dobro doći, ako li ovdje priložim račun gradskoga poreznika Martina Eberla[1] od g. 1704., koj nam pokazuje, što se je na vještice trošilo za njihova mučenja i spaljivanja. Račun glasi ovako doslovce:

Na examen Ptichkovicze potrossil szam na szvecho 1 gr(oš), henkaru 1. gr., item Exmisusem, porkulabu, dyaku y perceptorom, vszakomu pinth vina i za gr(oš) kruha	den. 36.
Item, grabanthom polagh vina	den. 3.
Die 10. die 11 et 12. Januarii. Vszaki dan potrossil szem na gore rechenih po 39. novacz	for. 1 den. 17.
Item, dal szem za szveche	den. 12.
Item, kupil szem pet operth	den. 25.
Item, zadny dan na meszu	den. 4.
Item, dal szam, da szu sze babe sgale polag vina officialom	den. 20.
Item, henkaru polag vina na kruh i meszo . . .	den. 12.
Item 4. vratarom i dvem grabanthom polag vina .	den. 6.
Od 10. Martiussa do 30. dvem czoperniczam dal szam polag vina vszaki dan dva grosha na kruh . .	for. 1 den. 60

[1] E rationibus Martini Eberle, perceptoris civit. Zagrabiensis pro anno 1703. 1704. In arch. Accademiae Scient. Slavor. merid. II. d. 156. 157.

Digitized by Google

Die 10. Martii. Kada szu czopernicze na mukah bile, potrossil szam na Exmissus polag vina . . . den. 32.
Die 14. Martii. Dal szam henkaru, od dveh czopernicz, kay je dva puta muchil, 4. pintov vina, za dva grossa kruha y dva funta szira . . . . . den. 25.
Die 29. Martii. Da su babe sgali, grabantom y vratarom na kruh . . . . . den. 8.
Item, henkaru, kay je babe muchil y pogubil . . den. 20.
Die 4. Aprilis. Pochel szam hraniti dve czopernicze do 10. Aprilis na dan vszakoj 1 gr(oš) . . . . den. 46.

U ovoj razpravi nacrtah po autentičnih vicstih progon vještica, njihove izjave i njihovu osudu, i to samo onih, koje su u Zagrebu bilo po gradskoj bilo po županijskoj oblasti spaljene bile; al ih je i izvan Zagreba mnogo zaglavilo, bilo radi bjesnila neuka puka, bilo od vlastelinskih (dominalnih) sudovah, koji su, kako se znade, imali pravo mača. Što se prvoga dotiče, znademo samo ono, što je zabilježio slovenski suvremeni historik Valvazor, koga su u obće vještički poslovi zanimali, a taj nam pripovieda, da je god. 1686. silesija vještica u zagrebačkoj okolici spaljena bila, i da su seljaci na te „vražje službkinje" tako pobjesnili, da su svaku, o kojoj se mislilo da je vještica, mimoišav crkveni i svjetovni sud, uhvatili i bez milosrdja spalili. Uzrok tomu seljačkomu bjesnilu, veli, bijaše nerodica god. 1685., koju su po mišljenju puka prouzročile vještice. Za taj neopravdani i nečovječni postupak kažnjeni su bili tim, što su morali mjeseca maja 1686. u stanovite dane više satih u crkvi klečeć pokoru činiti[1].

Da su se osim gradske i županijske oblasti i pojedini plemići služili svojim pravom mača naprama vještica, spominje sam pametar župe belske[2] u Zagorju, gdje je jedne samo godine i to 1742. desetorici vještica uslied osude ondašnje vlastele odsječena glava, a trupla su bila spaljena. Po imenu pogiboše na 29. januara: Kata Ratkaj od 45 god., Jela Negovec od 40 god., Bara Biškup od 22 god., Jaga Pućko od 21 god. Iste godine pogibe na 9. marta: Ana Grudiček od 50 god., Magda Mraz od 60 god., Jana Kolarek od 40 god, Kata Kolar od 70 god, Jana Jugovec od 55 i Jana Drvarić od 60 god.; a sliedeće g. 1743. odsjekoše glavu i spališe truplo Kate Biškup na brdu blizu Seljanacah. — A takovih

[1] Valvasor. Ehre des Herzogthums Krains. l. c.
[2] Liber memorabilium parochiae Belensis, seu sub Bela.

Digitized by Google

žrtvah bilo je i drugdje, kao što n. pr. kod sv. Jelene preko Save (1750.) itd.

Nemojmo se čuditi seljakom, kad su u ono doba progonstva vještcah vjerovali i obrazovani ljudi, dà, upravo oni, u čijih rukuh bijaše sav postupak proti vještcam, u njihove vještičke čine. Da to dokažem i u ovu moju razpravu više svjetla unesem, evo doslovce ručnog pisma podžupana i velikoga sudca županije zagrebačke Janka Sajća, kojim sa svoga plemićkoga posjeda Sv. Jelene preko Save na 10 prosinca 1751. izvješćuje podžupana zagrebačkoga Sigismunda Bušića o vještici Mariji Vugrinec, koja da je snahu Marijanu Frait, zato što medju vještice pristupiti nije htjela, svojimi čini sključila: „Spectabilis ac generose domine vicecomes! frater mihi colendissime! Sznehu, koju szu czopernicze iz zroka toga, kaiti in consortium illarum podati sze nije hotela, vuzele bile, salyem ad figuram iuris, da ona, kak ie y od koga mamlyena y vu czeh nyihov nagovariana, povedati bude mogla y da iu goszpon brath Petkovich in judiciis Zagrabiae indubie futurus videti more vu kakovem ie sztalissu szada, poklam Maricza iey odchinila znahaia sze, y vu kakovom sztalissu bila ie onda, kada ie examen pred goszponom brattom Petkovichem pri sz. Hellene instituerán bil. Stimal bi vendar cum pluribus rationibus et circumstantiis, da bi sze szneha in judicio ante confrontationem examenuvala, potlam pako s nyimi confronterati bi sze mogla. Kak pako casus pripetil sze ie pro informatione goszpona bratta speciem facti deducuiem, naimre: ta szirota szneha od czopernicz na toliko vuzeta, da z desznum nogum y rukum pomochi niti haszniti niszi mogla, ar noga i ruka szkerchena na toliko ie ie bila, da, da bi joi otecz nebil z drusinum persztov od dlani tak rasztegnul, da joi ie falat dreva nuter posztavil, bili bi perszti y z dlanum szkupa zegnili; recuruval ie k meni proszechi pomochi y povedajuch, da the hmanye sene zmirom iu infesteraiu y med sze zovu, kai poklamkam bi bil goszponu brattu Petkovichu povedal y proszil, da bi Njih miloszti dosztoial k meni k sz. Helleni doiti y kmetom szvoiem zapovedal sze posztaviti, da in praesentia utriusque examen sze instituera; vuchinjeno ie onda, y goszpon brath Petkovich ie dossel y sztranke sze szpravile kadi y kada li confrontatia bila, szneha zachela ie povedati kak ie s nyum hogyeno y kai Maricza baba szvekerva y mus rechene sznehe na bosichnu noch, kada sze k polnochki isslo y od polnochke domom dohagyalo, hoteli szu imati, da nai vuchini; Marica baba prisztupi k sznehi na sztolczu szedechoi,

Digitized by Google

zachela ie zubmi nekai koszati y ostro ter fixe sznehu v ochi gledati, govorechi: „ter jesz li ia tho govorila“, szneha confirmera da ie; na dalye pitam sznehu, da nai vsze pove kai zna, pochela ie szneha plaho gledat z rukum massuch, da vech govoriti nemore, kad ni rechi prerechi ni mogla, nego plahujuch y vu sztrahu buduch pred nami opala je zamertva nakla. Videchi casum goszpon brath Petkovich zachel ie szuprot meni diachki govoriti, da vidi y szam szpoznava czopriu, ali kaiti onde neimaiuch vuze niti liudih szvoieh Mariczu prieti nemore, proszechi mene, da iu nai primem y vu vuzu posztaviti vuchinim, et sic factum, ona prieta y vu temniczu devena, po koie odpelyanyu szveker rechene sznehe, szinom y senum szvoium osztavssi pred nami vu hisi zachel ie govoriti: da vidi y szpoznava nad szvoium sznehum czopriu, y da boi sze, da mu Maricza nebi bila szina natepla y vu mesterszku czopriu szpravila, poklamkam szin njegov z rechenum Mariczum visse dva meszecza szpaval ie. Za them po poldan acceduval szem Mariczu vu temnicze buduchu y zachel iu diversis examenuvati, koia odgovorila mi ie: da iu nai iz temnicze pusztim, da do treitega dneva sznehi hoche odchiniti; na dalie nagovarial szem iu, da nai buducha vu temniczi odchini, hochu y ladichku nyeinu y vszu mestriu koiu ima vchiniti dopelyati; odgovorila ie Maricza: da odchiniti nemore drugdi, nego onde, kade ie vuchinila, y da doma na kominu sznehi ie vuchinyeno, consequenter da sze y onde odchiniti more. Vuzel szem kola y Mariczu sznehum szkupa na kola posztaviti vuchinil, y tak domom odpravil; alli kaiti rechena szneha povedala mi ie, da szveker, szvekerva y druga vu hisi buducha drusina vszaki ima szvoi *venerabile,* hotejuchi y tote praecautiu vuchiniti, poszlal szem po goszpona viceszucza Piszachicha y dal mu instructiu, da Mariczu ima anteceduvati y szvekra, szvekervu y szina kod takaisse vsze ladicze vu sztanu buduche visitovati; koi viceszudecz y vuchinil ie y seszt reliquiralov z dvemi chrepczi maszti nassel, chrepcze ie onde poterl y zahitil, reliquiare pako meni poszlal, koie ia ad judicium hac occasione possilyam; et sic Maricza y sznehum zapelyana ie domom, kade, kak ie sznehe odchinila, tho szneha povedati a Maricza kod authoricza za naibolye zexplicuvati bude mogla; sznehe vendar pomogla ie y vu ov sztalis, vu koiem ie szad, doiti vuchinila, et quia tota quanta illa domus videtur esse infecta, nai goszpon brath dosztoiaiu in ipso examine laboruvati, ut complices huius maledictae artis resciantur, et si aliqua mearum complex adinventa fuerit, talem mihi quo

Digitized by Google

ocyus representari peto, ut et illa condignam suorum meritorum poenam consequi veleat. Sztem mene na dalye izruchujuch osztaiem. Pri sv. Hellene 10. decembris 1751. goszpona bratta szluga ponizen: Zaych Janus. m. p.

P. S. Poklamkam bi bil goszponu brattu liszt napiszal u zapechatil, occuruvalo mi ie, da onda, kada Maricza baba bila bi sznehom domom odpravlyena, naideni szu pri rechenoj Mariczi dva lonchichka maszti, koy meni y donesseni szu; nimajuch drugoga za nye prilichnessega meszta, chinil szem je na ganyku pod persztnicze obesziti, kamo hodechi stakori iz iednoga lonchichka maszt vszu szu poieli, a vu drugom malo ostavili, salyem vendar obadva vu Zagreb".

Što ćemo? — U to doba ne samo u Hrvatskoj, kao tobož manje prosvietljenoj zemlji, već i u istom Beču, u carskom dvoru nebijahu jošte na čistom, ima li u istinu pravih vještica. To nam svjedoči pismo tadanjega ministra grofa Karla Baćana, u kom na 8. novembra g. 1752. piše tadanjemu podbanu i velikomu županu zagrebačke i križevačke županije Ivanu Rauchu: da pošto se Nj. Veličanstvo jednom već želi točno uputiti o vještica, da mu na to ne samo točno odgovori, već da i koju uhvaćenu ali neosudjenu vješticu pod sjegurnom stražom u Beč dopratiti dade. Scieni li pako, da tom sgodom nuždan bude i koj vještak u izpitivanju vještica, da i njega ovamo pošalje, a bude li potrieban i iztraživalac vražjih pečatah, da na svaki način i njega odpremi, da uzmogu vješticu točno izpitati; koju, pronadje li se krivom, povratit će se dotičnoj oblasti, da ju kazni; trošak pako toga odašiljanja nositi će državna blagajna[1].

Ako i neimamo viestih, je li podban Rauch udovoljio ovomu nalogu, mislimo ipak, da jest; jer je do skora za tim s temelja uzdrmana bila vjera u vještice, i to uslied carske odredbe, kako zaključujemo iz saborskoga čl. VI. od g. 1756., u kojem se veli: da na naročitu zapovied Nj. c. kr. Veličanstva izdanu na 26. marta u vještičkih parnicah i čarobiji proti onim osobam, koje su

[1] Ovo važno pismo glasi: Spectabilis ac generose domine Vicebane! Amice mihi observantissime! — Quandoquidem Sua Maiestas Sacratissima circa realem sagarum existentiam semel in claris esse velit, dignabatur me iterato ultra id, quod iteratis jam vicibus mihi disponere clementer demandarit, et ego Excellentissimo D. comiti Locumtenenti eatenus jam perscripsi, ac ad quem me provoco, alloqui, ut talismodi saga, quae quidem qualificata esset, nondum tamen sententionata, huc

Digitized by Google

nalježne oblasti zakonito uhvatile, mogu sudbeno postupati i osudu izreći; ali prije izvršenja osude moraju sve iztražne spise podastrieti banu, a taj će ih poslati Nj. Veličanstvu, koje će shodna o tom odrediti[1].

Ako je i poslie ovoga saborskoga članka u nas bilo kakovih parnicah proti vještícam, smrtna osuda za stalno na carskom dvoru potvrdjena nije bila; jer nakon dvih godinah iza toga t. j. g. 1758. bio je kraljevskim odpisom zabranjen svaki progon vještícah[2], i tim učinjen svršetak onomu ogavnomu bjesnilu, uslied kojega su hiljade i hiljade a mnogo i nevine čeljadi razne dobe i staleža žrtvom lomače postale.

Progonstvo vještícah historijski je pojav, unešen u Hrvatsku sa sjevero-zapada Evrope, pojav tako gadne naravi, da, kad bi moguće bilo, rado bismo ga izbrisali iz poviesti čovječanstva u obće, a iz ljetopisah Hrvatske na pose. Da je u to doba, „gdje su sretniji bili umrli od živih, a najsretniji, koji se ni rodili nisu, nisu

---

plane deferatur; hinc volui Spectabili Dominationi Vestrae benignam eiusmodi Caes.-regiam voluntatem hisce insinuare, quatenus disponeret, ut una talis, sicuti praemisi, hucce sub debita comitiva deducatur. Et sifors unus aut alter necessarius esset, qui examen similium sagarum calerent, consultum omnino erit, ut eadem fidelia etiam exmittatur, imo, si ad investiganda stigmata ipse minister justitiae requireretur, etiam talis mittatur, ut sic solito et debito modo talismodi saga examinari valeat; quae dein, si rea inventa fuerit, ad suam competentiam iterato pro executione remittetur. Quod autem irrogandas eatenus expensas concernit, fiet dispositio intuitu earum refusionis. Quod dum Spectabili D. Vestrae pro directione et respective effectuatione ultronee recommendo, una constantissime persevero Spectabilis. D. Vestrae: Viennae 8. Novembris 1752. Amicus ad servitia paratissimus: Carolus comes Batthyany m. p.

[1] Artic. VI. „De processu magiae". Erga benignissimum sub dato 26. Martii emanatum Caes. reg. mandatum concluditur: ut in causis Magistratualibus ex crimine magiae et veneficii motis, Magistratus legittimi contra eiusmodi malefactores in gremio jurisdictionis suae comprehensos, suo modo et ordine quidem procedant, sententiamque ferant, hanc tamen in executionem nullatenus deducant, verum ante publicationem cum tota Processus serie Suae Excellentiae Banali et eius medio Suae Sacratissimae Caes. Regiae Maiestati submittant; ab ulteriori tandem benigna resolutione regia praestolaturi. Pro cuius notitia et observatione idem benignissimum Caesareo-regium mandatum publice dictatum fuit. — Acta regni Congregationum An. 1756.

[2] Acta banalia An. 1758. Nr. 14.

*

Digitized by Google

bo morali svjedoci biti onakovih nedjelah, kakova su se pod ovim suncem tada sgadjala"; da je, kako rekoh, u to doba pravedniji i čovječniji bio sudbeni postupak, pa da su to zakučasto i neriešeno pitanje o čarobiji propustili svećenstvu, liečničtvu i prirodoslovcem — ovi bi ga doista spram čovječanstvu dostojnije i častnije bili riešili, nego što su ga riešili pravnici, držeći se samo strogo nikakovim znanjem neopravdanoga mrtvoga slova zakona!

Što sam u ovoj razpravi napisao, nacrtah, ne po pučkih pričah, ne po maštanju neobrazovane svjetine, već na podlozi autentičnih sudbenih spisah[1], kojim je vjerodostojnost izvan svake sumnje. Tim sam nastojao glede naše domovine u takovom, nikim jošte nerazpravljenom pitanju, odkriti samo jednu povjestnu stranicu tadanjega njezinoga kulturnoga stanja. Nelaskam si, da sam sve izcrpio, ima bo silesija jošte takovih u nas kojekuda raztresenih sudbenih vještičkih postupakah, al ipak mislim, kad i budu objelodanjeni, neće u veliko ovu moju razpravu popuniti, i tu će valjati što no se veli: „opet to, ali malo drugačije".

[1] Veleuč. g. Dru. Janku Kiseljaku i g. akademiku Radoslavu Lopašiću, koji su mi, da bude ova razprava podpunija, nekoliko parnicah proti vješticam za porabu ustupili, srdačna hvala!

Digitized by Google

Sadanje stanje gospodarske nauke.

Čitao u sjednici filosofičko-juridičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 5. studenoga 1890.

DR. BL. LORKOVIĆ:

Od ovo sto i nekoliko godina, odkada sviet poznaje političku ekonomiju kao znanost, jedva da je bilo žešće borbe interesa, nego li u našem vremenu. Gospodarstvo baš naprednih naroda podrhtaje od zamašnih i dubokih kriza, koje se često vraćaju; gospodarska politika vlada kao da ne ima stalnih načela, zapliće se u protuslovja, a pozoran motrioc mogao je zamietiti merkantilističnih tendencija, koje držahu mnogi za pokopane i zaboravljene. Država poteže u svoju upravnu sferu zadataka, koji bi se mogli prepustiti brigi i djelatnosti državljana; uzimlje ravnati poslovima, kojim su privatnici posvema dorasli. Tim si naprćuje i odgovornost za uspjeh, koji ipak često nije u njenoj vlasti; a njena premoć postaje što dalje to osjetljivijom i težom. Množina raznolikih zadataka namiće joj velikih troškova, kojih sumu nerazmjerno povisuju izdatci za uredjenje i uzdržavanje vojske, koja uz to, oduzimljuć produktivnomu radu na duže ili kraće vrieme mnogobrojne kriepke i zdrave radne sile, uzrokuje deficit u narodnoj produkciji. Tendencija većih i jačih država, da manje privežu pod ekonomska kola svojih interesa, radja zapletaje, nezadovoljstvo i ekonomičke ratove. A k svemu tomu dolazi socijalno pitanje, taj gorostas medju neriešenimi problemi našega vremena, od kojega zebu vlade i posjedujući razredi družtva tražeći načina, kako da umaknu prietećoj nedoglednoj poplavi.

Ali ne gomilaju se oprieke, ne sukobljuju interesi samo u oblasti (području) ekonomije; i u nauci gospodarskoj nove škole rade da uzdrmaju temeljnimi načeli, te žestoko navaljuju na staru ili klasičnu doktrinu. Jedni poriču ovoj osnovanost njenih načela, drugi dokazuju, da ne može nikako zadovoljiti iztraživaoca. „Na mjesto stare

Digitized by Google

treba, vele, postaviti novu auku, koja bi se razlikovala od stare temeljnimi načeli, obsegom, svrhom i methodom“ (Sax); premda — a se mora odmah reći — i medju onimi, koji dižu juriš na staru to nauku, vlada pravo obilje nesuglasja i diferencija ne samo o pojedinih područjih, o pitanjih detailnih, nego i o zadaći te methodi nauke.

Stara ta doktrina, na koju najžešće navaljuju u Njemačkoj, jest ona gospodarska teorija, koja se je razvila koncem prošloga stoljeća. Zovu ju takodjer klasičnom nacionalnom ekonomijom i to ne samo oni, koji vide u njoj uzor nauke, nego i protivnici njeni, a zovu ju tako sbog nekih osobitosti, koje su zajedničke ovoj teoriji i klasičkomu pravcu u drugih područjih ljudskoga rada i nastojanjâ.

Sadanji pokret u gospodarskoj teoriji ne može se razumieti; ne da se dokučiti smisao borbe načela, ako se ne poznaju ideje, načela i methoda onih, koji su osnovali znanost gospodarsku.

I.

Poviest gospodarskih nazora novoga vieka sve do četvrtoga decenija našega stoljeća, dieli se, strogo uzev, u dva diela. Prvi dio izpunjuje sustav *merkantilni* (trgovački)[1]; to je više praktična

[1] Ukupnost gospodarskih i gospodarsko-političkih načela pisaca 16. i 17. stoljeća, koji su se trudili postaviti neka *obćenita kriterija* za gospod. politiku države, a napose za trgov. politiku, zove se sustav *merkantilni*. Nazvao ga prvi ovako Adam Smith; zove se takodjer sustav „trgov. bilance“; a neki ga zovu Colbertismom, po francezkom ministru Colbertu, koji je udešavao gospod. politiku Francezke po zasadah ovoga sustava. Načela i misli ovih pisaca, često bez medjusobna saveza, pače ne riedko protusloveć si, ne bijahu toliko rezultat filosofičkoga iztraživanja i razmišljanja, nego više neki duševni odraz ekonomičkih uredaba i mnenja, koja vladahu u onom vremenu.

Merkantilistična nauka uči, da bogatstvo države stoji u razmjeru prema kolicini kolajućega novca, držaše dakle, da su nekako bogatstvo i novac isto; važna je zadaća države, da iz prometa sa drugimi na rodi izvadi i namakne za sebe što više novca. Svaka dakle zemlja mora ići za tim, da što više izvozi svojih produkta obrtnih, a koliko moguće da manje uvozi isto takovih proizvoda iz drugih zemalja; razlika medju uvozom i izvozom stvari pokazuje se u zlatu i srebru, koje dopada onoga, koji više izvozi nego li uvozi. Razliku ovu medju izvozom i uvozom zovu trgovačkom bilancom. Trgovačka-bilanca je povoljna, ako se više izvozi nego li uvozi, jer se onda i više novca prima nego li izdaje; a nepovoljna je, ako uvoz nadmašuje izvoz, jer onda novca

Digitized by Google

politika nego li spekulativna teorija. U drugom dielu povjesti prikazuje se postanak i konačno gospodstvo drugoga sustava, koji se upire na pravo pojedinca, da mu se prizna i zajamči sloboda, da radi prema vlastitoj uvidjavnosti oko gospodarskih interesa svojih. U ovoj drugoj periodi politička ekonomija obrazuje se u znanost, a zasluga za to ide *francezke physiokrate* i *Adama Smitha.*

1. Gospodarske teorije francezkih physiokrata mogu se pravo razumieti u savezu s idejami, što no su gospodovale u njihovom vremenu u filosofiji, pravu i gospodarstvu. U drugoj polovici 18. stoljeća pojavljaju se physiokrate. Ta doba zove se rado dobom slobode i jednakosti, dobom rationalisma, dobom prosvjete; stare tradicije prekidaju se; samo ono smatra se valjanim, što se može umom opravdati. Pravne forme, postojeće od vjekova, činjahu se pretiesnimi za pravne, socijalne i gospodarske odnošaje. Tražila se nova temeljna pravna načela kao podloga ovih odnošaja. Kojim putem treba ići da se ta načela nadju, pokazivahu: Hugo *Grotius, Hobbes, Montesquieu* i osobito *Rousseau*, koji je u svom „Contract social" dotjerao na vršak rationalističku teoriju. Iz Francezke razširi se ta nauka cielom Europom; jer je Europa, veli Robert *Mohl,* vikla bila u 18. stoljeću primati iz Francezke duševnu direktivu;

---

više odlazi iz zemlje nego li ga dolazi. Svaka država mora gledati, da bude njena trgov. bilanca povoljna; poslužiti će se svimi sredstvi, da se toga dovine: zabraniti će uvoz strane robe ili udariti na nj visoke carine, davati izvozne premije domaćim producentom, otežčavati izvoz dragih kovina, raditi da si osvoji i uredi naselbina, itd.

U ostalom ne može se reći, da su svi pristalice merkantilnoga pravca ispovjedali i odobravali svaku ovih zasada; jer se može predpostaviti, da je bilo medju njimi i takovih, koji nisu nazrievali bogatstvo naroda jedino u zlatu i srebru; može se reći, da nisu svi vjerovali u shodnost državnih odredaba, koje su priečile izvažanje dragih kovina, itd. U obće je vrlo mučno korektno karakterizovati ovu teoriju, možda bi se to laglje dalo, da se naglasi, u čem se pretjerivalo. Najznamenitiji zastupnici ovoga pravca bijahu: Englez *Mun,* Talijani *Serra, Belloni, Genovesi;* Francezi *Forbonnais* i *Mélon*; medju Niemci *Klock, Becher, Seckendorf,* a spada ovamo i Hrvat Gjuro *Križanić-Nebljuški.*

Da su se u obće mogle formulirati ovake zasade, tumače i razjasnjuju tadanje gospodarske i pometne prilike. Vidilo se naime, da novac ima u prometu važnu rolu, da su one države gospodarski dobro postavljene, koje imadu više dragocienih kovina, nego li druge n. p. Španjolska, talijanski trgovački gradovi, itd. Tako se rodila i razširila misao, da gospodarska dobrobit naroda zavisi o kolicini kovanoga novca.

Digitized by Google

francezki pisci čitali se svagdje; tko se ne bi s njimi slagao, smatrao se neznalicom. Ta umno-pravna teorija razlagaše, da je družtvo ljudsko sastavljeno od ravnopravnih individua; protivno uredjenje da se osniva na zabludi i nepravdi. Kod pojedinaca, koji tvore družtvo, može se toliko predpostaviti razuma, mudrosti i poštenja, da će svatko najbolje sam razabrati svoje dobro, te oko svojih interesa nastojati, a da ne povredi tudjega dobra; socijalni život je odnošaj ugovorni, sastavljen od jednako snažnih individua. Posvema slobodna samoodluka čovjeka jest idealom, „prirodna" sloboda volje i misli ima se ograničiti, u koliko to nuždno išće zajednički život. Država je malum necessarium, a djelovanje vlade neka se ograniči na to, da se štiti sigurnost osobe i vlastnosti. — Ove ideje prenesene su i u područje gospodarstva, i to radom physiokrata, koji su prvi uzeli iztraživati zakone gospodarskih pojava te sustavno shvaćati gospodarski život.

Imenom physiokrata označuju si svi oni teoretici i praktični muževi, koji su polazeć od naravno-pravnoga stanovišta proučavali pojave gospodarskoga života i tražili uzroke njihove. Ime physiokrat potiče od φύσις i κρατεῖν, što znači vlast ili moć prirode, te dosta sgodno izrazuje temeljnu misao: da i za materijalni razvoj vriede prirodni zakoni, koje treba izpitivati. Sami pristalice ovoga ekonomskoga pravca zvaše se, a i njihovi suvremenici zvahu ih „ekonomiste", ovaj se je naziv u početku najviše rabio; ime „physiokrate", „physiokratisam" uzet je iz spisa „Physiocratie" Duponta de Nemoursa, te svakako korektnije označuje ovaj pravac gospodarske nauke i narav njenu, nego li ime „ekonomista". U novijem vremenu ovo potonje ime gotovo je izčeznulo.

Ideje i načela, koje čitamo u spisih physiokrata, nisu sve izvorno njihove; čitajuć spise *Fénelona, Boisguilleberta,* a napose maršala *Vaubana* i *Cantillona* (Essais sur la nature du commerce en général) naći će se načela i misli, koje izpoviedaju i physiokrate, ali ne ima sumnje, da su tek u rukuh Quesnaya, Gournaya i Turgota nazori oni dobili sustavnu formu. Ta u nauci napokon i ne ide drugačije, nego da se pridrže rezultati prijašnjih iztraživanja, u koliko se nadju osnovanimi. Tako je radio i Adam Smith.

Gospodarske prilike Francezke bijahu u 18. stoljeću vrlo kritične. Za vladanja Ljudevita XIV., dok je financijami i gospod. politikom ravnao *Colbert*, Francezka je ekonomički liepo napredovala. Dizale se tvornice, pomorsko brodarstvo procvalo kao nikada prije, državni dohodci se množali, Francezka se dovinula velikoga ugleda u Europi

Digitized by Google

Nu Colbert i njegov kralj doživiše i gospodarsko razsulo: bezprimjerna razsipnost dvora, česti veliki ratovi, izseljenje mnogo tisuća radinih protestantskih obitelji usljed dokinuća edikta Nanteskoga: nanesoše težkih udaraca blagostanju naroda. Kad je Ljudevit XIV. umro, državni je dug iznosio dvie milijarde livra, kamate godišnjih 89 mil., a državni dohodci opadoše na 68 mil. Ovu biedu postostručiše vratolomni projekti Skoćanina *Johna Lawa*[1].

Kad se razprsnu četiri milijarde, mora da zadrhtne i najbogatija zemlja. A to bijaše posljedica Lawovih spekulacija i financijalnih operacija. Ciela Francuzka našla se u strašnoj trzavici; čovjek nije znao komu da vjeruje, gdje počimlju načela, a gdje prevrtljivost i šarlatanstvo. Sve se rušilo: banke, tvornice, trgovačka i industrijalna poduzeća. Medju timi ruševinami ekonomičkimi samo jedno još stojaše doduše pognuto, ali neslomljeno, a to jedno bijaše — *zemljištni posjed.* Ljudi legali kao milijunaši, a ustajali kao prosjaci; samo zemlja daje tvrdu podlogu gospodarskomu životu, njezin dohodak je siguran. Koje čudo, što se uplašeni dusi obraćahu ovoj grani gospodarskoj kao jedinomu pravomu izvoru dohodka i dobrostanja sjećajuć se one prorokove „qui operatur terram suam, satiabitur". Ali i poljodjelstvo je težke dane živilo; Sully, ministar Henrika IV., znao je cieniti njegovu važnost; poslje je stradalo što uslied jednostranosti merkantilističnih gospodarsko-političkih odredaba, a još više, jer su veliki posjednici malo marili

[1] Čemu kovani novac, a može ga vladar u prometu zamieniti papirom, tako svjetuje Law regenta Filipa Orleanskoga. Neka vlada ustroji banku, koja će izdavati note, tim će oživiti trgovinu, a država riešiti se svih neprilika; samo treba da si pridrži monopol izdavanja nota. U savezu sa bankom valja osnovati veliku trgovačku compagniju, ravnu englezkoj iztočno-indijskoj, koja će exploatirati zemlje na Mississipu, što ih je La Salle našao te u ime kralja francezkoga zaposjeo (Louisiana), te po malo monopolisovati cielu francezku pomorsku trgovinu. Dvie trećine dionica, koje će se izdati za osnovanje trgovačke compagnije, neka država pridrži za sebe, a bajni dobitak, koji nesmije pofaliti, bit će dovoljan da se uzdrže note bankine u punoj vriednosti. Obćinstvo pohlepno za mukte-dobitkom pomami se; a kad je prvi put izplaćena dividenda od 40%, sve se jagmilo za dionicami, za koje se plaćalo i 20 puta više od nominalne vriednosti; razvila se burzovna igra, kakovoj je malo pametara. Ali strašno razočaranje sliedilo do skora: trgovačka compagnija nije uspjela, dionice izgubile vriednost, a s njimi pala i banka. U ožujku 1722., kad se banka proglasila insolventnom, bijahu 2 milijarde nota i 2 milijarde dionica kup papira bez svake vriednosti.

Digitized by Google

za nj te se jedino brinuli, da zakupnici i upravitelji šalju što više i točnije dohodka, koji su oni tratili na dvoru u Parizu, dočim je jadni kmet izdisao pod težinom državnih i feudalnih tereta.

Francuzka se može preporoditi — ovako se mislilo — ekonomički i moralno, ako se vrati *naravi* kao pravomu izvoru bogatstva; ako prione uz poljodjelstvo, koje jedino daje dobara vrednih, te ako se ovo digne i razvije.

Ovim idejam dadoše najživljega izražaja spisi physiokrata, koji nas u ovom pravcu sjećaju rimskih „scriptores de re rustica", koji su takodjer očekivali preporod i spas rimske države od toga, da oživi ljubav prema poljodjelstvu i da se prilike ovoga poboljšaju.

Pod uplivom ovakova stanja, mišljenja i ideja rodila se i razvijala nova teorija gospodarska, što će potvrditi kratka analiza sustava physiokratičkoga[1].

Socijalni red mora se temeljiti — vele physiokrate — na prirodnom od Boga propisanom redu. Državni zakoni treba da su izraz prirodnih, pak nesme da vriedjaju prirodni red, nego imadu biti s njim u skladu. Socijalnim životom ima da vladaju prirodni zakoni, a gospodarska nauka izpituje i proučava te zakone. Prirodno pravo čovjeka je pravo da uživa stvari za to prikladne. U prirodnom stanju uživaju se ljudi prirodnoga prava svoga na stvari samo *radom*. Uživanje prirodnoga prava mora da je za ljude u naravnom stanju veoma ograničeno. Nu čim stupe u stanje družtveno te sklapaju pogodbe na medjusobnu korist, razširiti će uživanje prirodnoga prava i ovo si osigurati, ako je ustrojstvo družtva suglasno sa temeljnimi načeli naravnoga prava.

Bogatstvo ne stoji u novcu, kako uče merkantiliste, jer novac je tek sredstvo, da se lasnje zamiene produkti u prometu; bogatstvo je sve, čim se mogu podmiriti potrebe čovjeka. Takovo bogatstvo, take vriedne stvari, daje najprije poljodjelstvo, koje jedino može da ta dobra i umnoži. Istina, obrti i zanati preradjivanjem povisuju vriednost ratarskih produkta, ali da mogu obrtnici povisiti vriedvost dobara, potroše isto toliko vriednih produkta poljodjelstva u obliku hrane, odiela itd. Sve što toliko pogodovane i odlikovane tvornice i manufakture čine, nije drugo nego adicija već postojećih ratarskih vriednosti, ali nije povišenje te vriednosti. Vriednost može

[1] Podpunu sbirku djela physiokrata priredi Eug. *Daire*, te ju izda u 15 svezaka u Parizu g. 1840—1848. pod naslovom „Collection des principaux économistes". U talijanskom jeziku priredi to izdanje Ferrara.

Digitized by Google

povećati samo poljodjelstvo, jer ovo ne samo da donosi toliko, da se namire troškovi, nego ostane još neki višak, koji se baš ne mora obratiti u samo poduzeće; taj višak može se nazvati družtveni *čisti prihod* (produit net).

Gledeć na čisti dohodak, što ga jedno zanimanje gospodarsko nosi, a drugo ne, physiokrate diele cielo družtvo ljudsko u tri razreda: u *prvi* razred meću producirajuće poljodjelce (la classe productive), koji težaju zemlju te proizvode dobra i tvari, kojimi se hrani ostali sviet; u *drugi* razred spadaju vlastnici zemlje (zemaljska gospoda, propriétaires), koji beru ukupni društveni čisti prihod, ali su dužni taj dohodak abraćati na obće koristne svrhe; u *treći* razred idu svi ostali: trgovci, obrtnici, industrijalci, radnici na polju duševnom, to je razred neproduktivnih (classe stérile). I ovo su koristni članovi družtva ljudskoga, jer rukovode toli nuždni proces preradjenja sirovina, ali bogatstvu naroda ne prinose ništa, ne imaju i ne mogu imati čistoga dohodka. Pošto ovim ljudem daju posla i uzdržavanje ona dva prva razreda, zovu ih takodjer „plaćeni razred" (la classe stipendiée, salariée).

Zadatak države prama gospodarstvu ovako označuje Quesnay u spisu: „Maximes générales du gouvernement économique d' un royaume agricole". Vladar i narod ne bi nikada smieli zaboraviti, da je tlo jedini izvor bogatstva i da poljodjelstvo diže bogatstvo naroda Množanje imovine zajamčuje i množanje žiteljstva; ljudi i blagostanje čine da poljodjelstvo napreduje, proširuju promet, oživljuju industriju, množe i ovjekovječuju bogatstvo. Porez ne smije da upropašćuje, ne smije da bude, uzporediv ga sa masom dohodka naroda, nerazmjeran; porez neka raste kad raste i dohodak; porez neka se udari neposredno na čisti prihod zemljišta, a ne na plaću ljudi; ali ne smije da se udari na proizvode zemljištne, jer će povećati trošak pobiranja, oštećivati trgovinu i svake godine jedan dio bogatstva narodnjega uništiti. Porez neka se u buduće ne traži od imovine zakupnika zemljišta, jer troškovi težitbe (avances) zemlje treba da se drže za nepokretno dobro, koje valja pomno čuvati i štediti, ako hoćemo da se proizvodi porez, dohodak i uzdržavanje svih razreda državljana; inače prometnut će se porez u pljenitbu, te će upropašćivati državu.

Tlo, na kojem se žito producira, treba da se spoji po mogućnosti u velika imanja, koja obradjuju bogati posjednici, jer su kod velikih imanja troškovi težitbeni mnogo manji, nego li kod malenih ratarskih poduzeća. Množina malenih zakupnika štetna je po

Digitized by Google

žiteljstvo. Što se može uštediti kod rada, koji obavljaju životinje, strojevi, orudje, rieke itd., koristi narodu i državi.

Treba olahkotiti prevažanje sirovina i obrtne robe uredjenjem i uzdržanjem puteva, cesta, brodivih kanala, rieka i jezera; što se više uštedi pri trgovini, to je veći dohodak. Ne valja krnjiti blagostanja najnižih razreda državljana, jer bi tada manje trošili onih sirovina, koje se samo u tuzemstvu dadu upotrebiti, čim bi se umanjila reprodukcija i dohodak naroda. Vlastnici zemlje i svi, koji vrše zanimanje noseće dobitak, neka se kane neplodne štednje, koja oduzimlje prometu i distribuciji dio njihovih prihoda. — Neka nas ne smućuje prividna korist trgovine s inozemstvom, gdje se jedino sudi po bilanci novčane sume, a da se ne izpituje višak ili manjak dobitka, koji nastaje iz same robe, koja je kupljena i one, koja je prodana; jer često je narod na gubitku, ma da je primio više novca nego li izdao. — Trgovina neka je slobodna; jer najsjegurnija, najtočnija, narodu i državi najkoristnija policija (uprava) nutarnje i vanjske trgovine stoji u podpunoj slobodi natjecanja (konkurenciji). Vlada neka se manje brine za štednju, a više za dobrobit naroda; jer i veliki izdatci državni ne mogu se označiti pretjeranimi, ako se njimi množa imovina naroda. Ali nije jedno te isto zla poraba i izdatak, jer zle porabe kadre su uništiti sve bogatstvo naroda i vladaoca. U izvanrednih potrebah nuždnu pomoć daje blagostanje naroda, a ne vjeresija novčara; jer imovina sastojeća od novca jest sakriveno bogatstvo, kojega ne poznaju ni kralj ni narod.

Sloboda natjecanja traži, da se maknu sve zaprieke, što su tečajem vremena u formi povlastica, monopola, cehova itd. nastale te kojimi se spriečava ne samo saobraštaj trgovački, nego baš agrikultura, to vrelo družtvenoga čistoga dohodka. Zato valja da se razkinu neprirodni ti okovi, koji sapinju rad i gibanje ratara; da se ovaj rieši nesnosnih državnih i feudalnih tereta, da se dokinu zabrane izvažanja žita. — Ovu veliku misao o slobodi za sve grane gospodarstva izrazuju glasovite rieči: „Laissez-faire, laissez-passer“, što ih je rekao V. *Gournay* pred kraljem, Ljudevitom XV., koje su rieči dugo vremena cienili kao neku dogmu gospodarske nauke, te ih mnogo komentirali, razlagali i — izopačivali.

Quesnay poznavajuć dobro sve jade porezovnika francezkih ište, a njegovi pristalice prihvaćaju, da država sama pobire porez; da se porez ima plaćati od rente zemljištne, kao jedinoga čistoga dohodka družtvenoga, da taj porez od zemljištnoga prihoda kao

Digitized by Google

„*impôt unique*[1]“ stupi namjesto tadanje povorke raznih izravnih i neizravnih poreza.

Ovakim uredjenjem poreza ne bi se nikomu krivica činila, jer kakogod se inače porez uredio i od česa god se plaćao, napokon će uslied prevale doći na one, koji primaju družtveni čisti prihod t. j. na posjednike zemlje. — Istina je, da bi se tim znatno umanjili dohodci državni; ali provedenjem načela ob upravi u obće, a napose i o gospodarskoj upravi, što ih zagovaraju Quesnay i njegovi drugovi, u velike bi se poslovi državni stegnuli i uprava postala jednostavnijom. Država neka se ne pača u poslove državljana, neka miče s puta zaprieke gospodarskomu radu i slobodi, neka se brine za javnu sigurnost, pravni red i prosvjetu naroda: pak je učinila sve što se od nje može i mora iskati. Stegnuv ovako poslove državne doticao bi porez od prihoda zemljištnoga, da se podmire potrebe; eventualno moglo bi se, kako Viktor *Mirabeau* dokazivaše, još pridržati porez od soli i duhana.

Ovo su glavne misli gospodarsko-naučnoga sustava, kojemu bijaše glava i osnovač Franjo *Quesnay* (1694—1774) tjelesni liečnik francezkoga kralja Ljudevita XV., muž učen i vrlo plemenita srdca.

Quesnay je pomno proučavao prirodne pojave prije nego li je pošao medju socijalno-političke teoretike, što dokazuje njegov „Essai physique sur l'economie animale“. Glavno ekonomičko djelo njegovo je: „Tableau économique avec son explication, ou extrait des économies royales de Sully“, sa glasovitom rečenicom, napisanom —

[1] Misao, da se sustav porezâ zamieni jednim porezom, nije izvorno physiokratska, to predloži petdeset godina prije maršal *Vauban* u djelu „Projet d'un dixme royal“. (1707). Doduše oblast je zabranila razpačavanje ovoga spisa; Vauban izgubio milost svoga kralja, ali to je samo još više proslavilo ime njegovo kod potomstva. V. veoma žali jadno stanje radećih klasa u Francezkoj. Opetovano naglasuje, da dobrostanje svih stališa ima da je cilj rada i nastojanja vlade. Svi imadu pravo da im se naklanjaju jednake pogodnosti i jednako radi oko njihova dobra. Radom osniva se sve bogatstvo, a poljodjelstvo je najvažnija vrst toga rada. Sloboda je glavna predpostava svake uspješne gospodarske djelatnosti. — Napose obara se Vauban na nejednakosti poreza i na imunitete viših staleža. Izuzev neke vrsti potrošarine valjalo bi dokinuti sve ostale poreze, pa urediti jedan jedini porez i to dohodarinu — zemljarinu, koju bi morali svi razredi naroda plaćati. On zove taj porez „kraljeva desetina“ (dixime royale) to će reći: daća u naravi, iznoseća deseti dio ukupnoga zemljištnoga prinosa i deseti dio prihoda novčanoga, što ga primaju trgovci i obrtnici.

Digitized by Google

kako vele — vlastoručno po kralju Ljudevitu XV.: „Pauvres payans, pauvre royame; pauvre royame, pauvre Roi". Predteče većih njegovih spisa jesu dva članka, napisana za enciklopediju Diderot i d'Alembertovu: „Fermiers" i „Grains"; u onom prvom hvali sustav velikih imanja i zakupničtvo; u drugom dokazuje, da je sreća naroda najtjesnije svezana s obradjivanjem zemlje; da je sloboda trgovine uslov uspješne kulture, da su trgovina i obrti tek česti agrikulture, itd. Napisao je nadalje razpravu o naravnom pravu (droit naturelle), štampanu u „Physiocratie" Duponta de Nemours-a; „Maximes générales de gouvernement économique d'un royame agricole", gdje svodi fundamentalne zasade svoje nauke na neke glavne točke; „Dialogue sur le commerce et les travaux des artisans". Tableau économique drži se za prvo i najvažnije djelo; tu su, rekao bih, nanizane sve glavne ideje sustava; ali ipak baš ovo djelo nije probudilo velike pozornosti, valjda radi toga, jer je više nego triezno — suho i abstraktno pisano. Nu to nije priečilo njegove prijatelje, te ga uvrstiše medju najodličnije radove ljudske mudrosti[1].

Uz Quesnay-a ističu se medju njegovimi pristalicami i učenici najviše Jean Vinc. *Gournay* i J. *Turgot*, koji pače bi se mogli nazvati suosnivačima sustava. Gournay je malo pisao, najviše spomenica za vladu, koje nisu publicirane. Turgot se pobrinuo, da sviet upozna s idejami svoga prijatelja, napisav i izdav: „Éloge de Gournay". Poznavajuć riedkom točnošću gospodarstvo, upućen dobro u suvremenu literaturu, Gournay je živo propagirao ideje Quesnayove, mnogo se trudio, da se načelo gospodarske slobode uvaži i prizna; u oprieci sa Quesnayom držaše obrt i trgovinu za produktivna zanimanja.

Anne Robert Jacques *Turgot* (rodj. 1727., umro 1781.), medju physiokrati možda najumnnija glava[2], razlaže u spisu „Reflexions sur la formation et la distribution des richesses" u kratko ali veoma jasno i sustavno načela gospodarske nauke, uklanjajuć iz nje sastavine ethike i politike, koje u nju ne spadaju, a nastojeć

[1] Od kako je sviet stvoren, tri su velika izuma nastala, koja daju političkomu družtvu stalnost; prvi je: pismo, drugi novac, a treći „Tableau économique" — reče marquis Mirabeau, kako pripovjeda Adam Smith (Inquiry intho the itd., knjiga 4, poglavje 9).

[2] *Scheel* „Turgot als Nationalökonom" (Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Svez. 24., str. 243 i sl.) daje Turgotu prednost i pred Ad. Smithom.

Digitized by Google

podati joj pouzdani filosofički temelj. Ova radnja daleko pretiče sve, što je do njega pisano o gospodarskoj nauci; „ona će“, veli Ingramm, „uviek zadržati svoje mjesto medju klasicima znanosti“. Osim ovoga djela važna su Turgotova pisma, pisana pojedinim ličnostim, zatim naredbe, što ih je izdavao kao upravitelj (intendant) pokrajine Limoges; napose pako znameniti su edikti, izdani dok bijaše ministrom financija za kralja Ljudevita XVI.[1]

Osim ove trojice još je ciela povorka teoretičara tumačila i razlagala načela sustava, kao: Vic. *Mirabeau*[2], Dupont de *Nemours*[3], Mercier de la *Rivière*[4], abbé Nic *Beaudeau, Condorcet, Condillac,* a spada ovamo i J. J. *Rousseau,* koji je napisao članak u duhu physiokratičkom za enciklopediju Diderot-de l' Ambertovu.

Physiokratizam nadje u Francezkoj mnogo gorljivih prijatelja od kojih neki velikim uzhićenjem, ali nedostatnim znanjem razpravljahu o njegovih načelih, te su njegovom ugledu više škodili nego koristili, davajuć tako i nehotice protivnikom oružje u borbi proti načelom i tendencijam nove nauke. Dakako, kao što su prijatelji prećerivali hvaleć ga, tako i protivnici kudeć ga: ovi tvrde, da je to sustav smušenjačtva, pa se rugaju pojedinim teorijam; tako se n. pr. naruga *Voltaire* u spisu: „L' homme aux quarante écus“ teoriji o jednom porezu. Istina, u nauci njihovoj ima bludnja i pogrešaka, a medju teže ubraja se krivo pojimanje vriednosti — o kojoj mišljahu da stoji u tvari a ne uporabljivosti ove; dielenje žiteljstva

[1] Medju edikti, koje nedvojbeno napisa Turgot kao ministar, napose znamenit je onaj od mjeseca veljače 1776., koji je prava magna charta libertatum za obrt. Kao drugi tako ima i ovaj edikt uvod, koji izrazuje motive i cilj odredbe. „Kad je Bog dao čovjeku potreba — tako počimlje taj edikt — kad je odredio, da čovjek mora raditi, učinio je pravo na rad vlastnošću svakoga čovjeka; ta je vlastnost prva i najsvetija, koja nikada ne zastaruje. Mi ćemo dakle da dokinemo uredbe, koje oskudnomu ne daju da od svoga rada živi, koje uništuju natjecanje, revnost itd.“, — misli cehove i slične tadanje uredbe. Tri mjeseca kasnije dokinuše taj edikt.

[2] Napisa: Ami des hommes, ou traité sur la population 1756.; Theorie de l 'impot 1760.; Philosophie rurale, ou économie générale et politique de l 'agriculture, 1763.

[3] De l' exportation et de l' importation des grains 1764; De l' origine et des progrès d' une science nouvelle, 1767; Physiocratie ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain 1768.

[4] Najvažnije i mnogo citirano djelo: L 'ordre naturel et essentie des sociétés politiques 1767.

Digitized by Google

u produktivnu i neproduktivnu klasu, premda je ovu pogrešku Quesnayovu izpravio Gournay; pogriešna je i nauka, da je zemljarina jedino opravdani porez izravni; može se prigovoriti, da se teorija njihova premalo obazire na razlike naroda, na stepene kulture, da njihove socijalno-političke osnove premalo uvažuju postojeće odnošaje, predsude itd.

Nu pored svih tih nedostataka nepristrana poviest političke ekonomije konstatuje, da su physiokrati postavili temelj *znanosti* gospodarskoj; da njihov sustav prikazuje jedinstveni organizam znanstvenih ideja; da su oni prvi uzeli izpitivati metodični zakone gospodarskih pojava, iztičuć elemente socijalne i etične. Njihova gospodarska politika, ograničujuć uticaj vlade na gospodarstvo naroda hoće da odstrani pogibeljnu omnipotenciju države; učeć da se porez ima plaćati od *čistoga* prihoda postavlja načelo, koje do malo predje u porezne zakone europskih država; zagovarajuć slobodu obrta, trgovine i agrikulture, dokinuće tlake i drugih tereta, uvedenih feudalnimi uredbami; cehova, privilegija i imuniteta physiokrate pomažu izvoditi u području gospodarstva ono, o čem su drugi umnici radili u području života političkoga i socijalnoga, a to je: sloboda individua, sloboda pojedinca kao subjekta gospodarstva.

Uz sve ove liepe strane physiokratizam kao naučni sustav bijaše kratkoga života; tomu su uzrok ne samo teoretične bludnje njegove, navale protivnika, koji su u tadanjem stanju nazrievali sigurnu podlogu pravnoga i gospodarskoga reda, nego i mnogo oni francezki pisci, koji nisu rad svojih zemljaka dovoljno proučili, pa su tako i sami nazivali teoriju Adama Smitha novom stečevinom, ma da se ona u mnogom osniva na nauci physiokrata.

Physiokratizam ušao je bio u volju i nekim vladarom n. pr. ruskoj carici Katarini, koja je pomno čitala spise njegove; caru Josipu II., pruskomu kralju Frideriku Velikomu, ali najviše Karlu Frideriku, vojvodi badenskomu, koji ne samo da je napisao razpravu o načelih physiokratisma[1], nego je kušao uvesti porezni sustav njihov i to najprije u dvie općine, a poslje bio bi ga uveo u cieloj svojoj državi, da je onaj pokus uspio. Nije uspio.

Neuspjeh ovaj sam po sebi ne bi mogao dokazati neizpravnost načela teorije, ali svakako je doprineo, kao što je doprineo neuspjeh Turgotov, da se je slabila vjera u načela njezina.

---

[1] Abrégé des principes de l'économie politique. Karlsruhe 1772.

Digitized by Google

Medju učenim i praktičnim svietom izvan Francezke slaba nadje odziva physiokratizam, jamačno uz ine još i s toga razloga, jer se još manje trudio temeljito proučiti njegova načela, nego li Francezi. Tako je ovaj sustav, pojaviv se kao sjajni meteor na obzorju nauke i politike, u razmjerno kratkom vremenu potamnio, ali nije izginuo, jer prokušani i osnovani elementi teorije njegove nadjoše mjesta ne samo u nauci Adama Smitha, nego u obće postadoše sastavnim dielom gosp. nauke, a tako i dobrom zajedničkim cieloga ljudskoga roda.

2. Kao što je u Francezkoj u drugoj polovini prošloga stoljeća povodom raznih uzroka sve kipilo te se instinktivno osjećalo predvečerje velikih bura: tako se je i u susjednoj Englezkoj u istom stoljeću, mirnim putem razplitao gospodarski prevrat silna domašaja i svjetskoga značenja. Taj prevrat potiče od izuma i obreta u području industrije te od porabe strojeva, koje u početku kreće ruka čovjeka, kasnije ih tjera mekanička sila vode ili životinje, dok nije g. 1769. veliki *Watt* zamienio prirodne mekaničke sile parom. Ovim izumom industrija se upravo preobrazila i Englezka, ukriepiv se pod sustavom merkantilnim, razvije svoju obrtnost znamenito, a tada, u dobi physiokrata, vinula se na čelo industrijalnih zemalja; narod je englezki vidio i upoznao, da njegov udes zavisi o *vlastitoj moralnoj energiji, marljivosti i kulturi;* da pojedinac i narodi najljepšimi se uspjesi mogu podičiti, kad se, slobodni u svojih odlukah, ravnaju prema svojim interesom. Sred ovoga velikoga pokreta pojavlja se — *Adam Smith*[1], kojim se narod njegov pravom diči pred cielim svietom, pa se ne mora zamjeriti i po nešto neobična hvala na Smithovo djelo, koju čitamo kod Buklea: „da je Smithovo ekono-

[1] Adam Smith rodio se 5. lipnja 1723. u mjestu Kirkaldy u Škotskoj, gdje je njegov otac bio carinarski činovnik, al je prije umro nego li se Adam rodio. Teologiju učio je na sveučilištu u Glasgowu, gdje mu bijaše učiteljem *Hutcheson*, profesor moralne filosofije; a filozofiju i pravo u Oxfordu. Imenovan g. 1748. za docenta u Edinburghu, početkom g. 1751. bijaše imenovan profesorom logike na sveučilištu u Glasgowu, a sliedeće godine zamieni tu stolicu s onom moralne filozofije. Već u Edinburghu upozna se sa Davidom *Hume-om*, a kasnije i to napose u Glasgowu i sprijatelji. Ovo prijateljstvo bijaše po naučni rad Smitha blagoslovno. Smith zove Hume-a „daleko najčuvenijim filosofom i historikom sadanjega stoljeća", visoko je cienio njegov karakter veleć, da se je Hume „tako približio idealu posvema mudroga i krepostnoga muža, koliko je to ikada možda dopustila ljudska slaboća". Smith je mnogo obćio sa trgovci u Edinburghu i Glasgowu, koji su odlučno pristajali uz slobodu trgovine. U Glasgowu napisa (g. 1759.) „Theory of moral

Digitized by Google

mičko djelo najvažnija knjiga, koja je ikada napisana; da je njezin pisac više pomogao sreći ljudskoga roda, nego državno umjeće političara i zakonodavaca svih vremena". Ali istina ipak ostaje, da Adam Smith nije otac ni tvorac ni posve nove, ni posve čvrsto fundamentirane i razvijene nauke. „Tema o socijalnom gospodarstvu uviek je u nekom stepenu — a u novijem vremenu u sve to većem — zanimala filozofe; studij o njem uzeo je pače s vremenom sustavni karakter; iz sbirke fragmentarnih iztraživanja o posebnih pitanjih, tičućih se narodnih interesa, sastavila se organizovana cjelina nauka, kako to napose pokazuje radnja Turgotova: „Reflexion sur la formation itd.[1]". Smith stoji u *bitnosti* na temelju fiziokratske škole; medju njim i ovom ima razlikâ, koje se tiču nekih važnih točaka nauke, ali „njihova naličnost je više načelna nego li različitost; ako se oba drže za historijske potencije, istina je i to, da oba idu za istim ciljem; oba dokazivahu, da se tadanja gospodarska politika europskih vlada mora napustiti i dokazi njihova, da ta politika ne valja, temelje se na istih razlozih". Nauka gospodarska, kako ju nalazimo kod Smitha, svakako znači napredak; prisvojiv bitna načela physiokratska, a odbaciv njihove bludnje, Smith je potisnuo physiokrate u zaborav, a sebe učinio središtem ekonomičke znanosti, čemu su ne malo pomogli sami Francezi dotično francezki teoretici.

Evo kratke analize ideja Smithovih, povadjenih iz djela njegovoga „Inquiry intho the nature and the causes of the Wealth of Nations[2]. (Iztraživanje naravi i uzrocih bogatstva naroda).

---

sentiments," koje sadržaje obris moralne nauke, ali gledeć na neke psychologične nazore stoji u savezu sa njegovim ekonomičkim djelom. Smith je već ovdje pozorno pratio veliki pokret ideja, što su ga u Francezkoj izazvali enciklopediste i physiokrate, napose pako zanimahu ga veliki problemi o državi i družtvu. God. 1764. zaputi se sa vojvodom Buccleughom u Francezku; zaustavi se duže vrieme u Parizu, gdje se upozna sa predstavnici physiokratisma: Quesnayom, Gournayom i dr., i sa enciklopedisti Diderotom, Helvetiusom itd. Vrativ se kući g. 1766. odreče se profesure te se dade na izučavanje gospodarske teorije. Rezultat toga izučavanja i dugotrajnoga rada jest — djelo „Inquiry intho the nature and the causes of the Wealth of Nations", koje izadje štampom god. 1776. Umre god. 1790. u Edinburghu kao ravnatelj carinskoga ureda.

[1] *Ingram* Kells John dr.: History of Political Economy. god. 1888.

[2] Prvo izdanje g. 1776., drugo 1779., treće 1784., četvrto 1786., itd. imade ih do 16. Novija izdanja priredio je M. Culloch n. p. ono od g. 1828., 1846. itd., pa nose dodatke i bilježke.

Digitized by Google

Smithu je rad (industry, odatle: industrijalni sustav) čovjekov vrelo imovine narodne. „Što narod u jednoj godini zaradi, to je vrelo, iz kojega crpi nuždna sredstva za potrebe i užitke života, koje mora svake godine namirivati; a namiruju se te potrebe ili neposredno proizvodom rada, ili onimi predmeti, koje narod kupi za prinos svoga rada od drugih naroda", — ovimi riečmi počimlje uvod u Smithovo djelo[1]. Proizvodnu snagu rada u veliko diže *dioba* rada, koja ima svoj izvor u naravi ljudskoj, jer ova teži da stvar jednu zamieni za drugu. Nu dioba rada predpostavlja neku kolicinu kapitala; a razvoj i uporava diobe zavisi opet o prodji robe. Kad se dioba rada ustali i razvije, svaki član družtva, da podmiri svoje potrebe, treba sudjelovanja i pomoći ostalih članova, a to sudjelovanje biva tako, da jedan zamieni produkte svoga rada za one, kojih sam ne ima a treba. Da bude miena ova lahka i brža, dodje u porabu novac kao sredstvo miene. Iz zamienjivanja stvari za stvar ili stvari za novac nastaje pojam vriednosti; ovom riečju izrazuje se korist stvari i sposobnost njezina, da se zamieni za drugu stvar; ona se može nazvati vriednost porabna, ova vriednost miene Vriednosti miene daje Smith veću važnost, te ju potanje izpituje. Vriednost stvari mjeri se radom. „Rad je pravo mjerilo vriednosti miene svih stvari". Jednake kolicine rada imadu na svakom mjestu i u svakom vremenu za radnika jednaku vrednost. Pošto se vriednost rada nikada ne mienja to je jedini rad konačno pravo mjerilo, po kojem se cieni i sravnjuje vriednost svih ostalih stvari na svakom mjestu i u svakom vremenu; novac je tek nominalna ciena. Ali u poslovnom prometu novcem mjeri se vriednost stvari i njegovom pomoćju obavlja zamjena. Za ovu svrhu najprikladnije su dragociene kovine, jer se u kraćem razmaku vremena vrednost njihova neznatno mienja", te se za

---

Na *francezki* jezik prevede Smithovo djelo prvi *Blavet* god. 1781., zatim *Roucher* 1790., a kasnije još *Germain Garnier* i *Blanqui;* na *ruski* jezik *Politkovski* god. 1802.; na *poljski I. Znosko* god. 1811.; na *njemački* prevede ga najprije Fr. Schiller, zatim v. *Garve*, *Dörrien*, dr. C. W. *Asher*, St. M. *Stirner*, *Stöpel;* a na *španjolski* pl. *Ortiz* god. 1794.; *danski* pl. *Drebye* itd. — Dieli se u 5 knjiga: u prvoj i drugoj razložena je teorija gospodarska, treća je više sadržaja historičkoga, četvrta govori o sustavu gospodarstva narodâ, a peta o državnih financijah

[1] „Svaki čovjek ima od prirode pravo da živi, ali uz nuždni uvjet da *radi; ljudi mogu živiti jedino od plodova svoga rada*" — tako piše physiokrat Dupont de Nemours.

*

Digitized by Google

jednaku količinu srebra u tom vremenu prije nabavlja jednaka količina rada"; za dugo vrieme n. p. od jednog stoljeća do drugoga žito je prikladnije mjerilo sravnivanja nego li srebro, „jer se u takovom razdobju izvjestna količina žita, dana za izvjestnu količinu rada, u cielom manje mienja, nego li srebro". Kad se hoće opredieliti vriednost miene, koju je neko dobro imalo u najranijem stadiju razvoja družtvenoga, treba u račun uzeti jedino količinu rada, koji bijaše potreban da se dobro izradi; u kasnijem vremenu postaje ciena sastavljenom, te sastoji obično od plaće, rente i dobitka kapitala. Kad vlastnik kapital svoj upotrebi tako, da dade drugim posla, da ih obskrbi tvarju i živežem u namjeri, da iz produkta njihova rada namakne dobitak, nastaje dobitak kapitala. Renta pako radja se, čim zemljište postane privatnom svojinom. Vlastnici zemlje hoće, kao i ostali ljudi, da ondje žanju, gdje nisu nikada sijali, pače traže rentu i za proizvod, što nastaje djelovanjem prirode. Plaća je nagrada za rad. U svakom naprednom družtvu tvore dakle ova tri elementa, različito sastavljena, cienu najvećega diela robe. U svakom družtvu ili kraju postoji obična ili promjerna stavka (iznos) plaće i dobitka kapitala za svaku vrst rada i kapitala, koja se ravna po načelih niže razloženih; a tako isto postoji i obična ili promjerna stavka (iznos) rente. Ove stavke mogu se nazvati „naravnimi" za vrieme i mjesto, u kojem vladaju; a naravna ciena robe jest ona, što dotiče, da se naplati renta zemljištna, plaća rada i dobitak kapitala, ovo je bo troje nuždno, da se roba proizvede i na trg dopremi. Vašarska ili tržištna ciena može tako ustanovljeni iznos ili stavku naravne ciene prekoračiti, ili pako biti manja od nje; jer tržištnu cienu opredieljuje razmjer medju robom na tržište dopremljenom i tražnjom, dolazećom od onih, koji su voljni platit naravsku cienu. Tržištna ciena, ravnana natjecanjem (konkurencijom), gravitira neprestano k naravskoj cieni kao svomu težištu. Iznimka od ove ciene jeste ona ciena robe, štono se proizvodi pod zaklonom monopola, koje tvore zakoni ili osebnosti mjesta kojega; ciena takovih dobara jest najviša što se može postići, dočim naravna ciena ostale robe jest najniža, koja se u stanovitom dužem razmaku vremena dade polučiti.

Kad se promjene družtvene prilike, mienjaju se i ova tri elementa ciene. Iznos plaće opredieljuje se borbom opriečnih interesa medju poduzetnici i radnici. Najniža plaća mora da dotiče za uzdržavanje radnika i njegove žene te u obće za odgoj djece. Prilike zemlje i odatle nastajuća tražnja rada čine, da se plaća od onoga

Digitized by Google

iznosa udalji, pak će biti ona velika, kada se bogatstvo naroda umnoža, a nizka, kad ovo nazaduje. Iste ovake prilike uzrokuju i promjenu u dobitku kapitala; samo što ovdje te promjene baš protivni učinak radjaju: množanje kapitala, koje povisuje plaću, usljed natjecanja kapitalistâ, smanjuje dobitak njegov. U ostalom novčani iznos ili suma plaće i dobitka kapitala u različitih vrstih posala vrlo je različit. Razlog tomu nalazi se bud u izviestnih okolnostih, usljed kojih ljudi ovu ili onu granu djelatnosti više ciene, bud u narodnoj politici, koja nigdje ne daje stvarim podpune slobode"; tu sada Smith spominje uzroke, s kojih su plaća i dobit kapitala nejednake. — Renta zemljištna je ciena monopolna, koja je ravna ne onomu, što bi napokon vlastnik zemlje bio voljan primiti, nego je ravna onomu, što zakupnik može platiti. Pravilno samo se onaj dio produkta zemljištnih prodaje (na tržište donosi), kojega obična ciena dotiče, da se nadoknadi kapital, potreban da se produkti na tržište dovezu, i povrh toga koji odbacuje slučajni dobitak. Ako ciena nadilazi onaj iznos, višak ide na račun zemljištne rente. Viša ili niža ciena zavisi o tražnji. Renta je sastavni dio ciene robe, ali drugčije nego li plaća i dobitak kapitala: visoka ili nizka plaća, dotično dobit kapitala jesu uzrok visoke ili nizke ciene; a visoka ili nizka renta jest posljedica visoke ili nizke ciene produkta zemljištnih.

Renta, plaća i dobitak kapitala, ti elementi ciene, jesu takodjer sastavine dohodka. Svako civilizirano družtvo sastoji se od triuh velikih stališa: vlastnika zemlje, radnika i kapitalista; iz njihovoga prihoda izvodi se prihod svih ostalih. Interesi vlastnika zemlje uvjek se podudaraju s interesi družtva; što one prieči ili unapredjuje, prieči ili unapredjuje i ove, i obratno. To isto vriedi i ob interesih radnika: plaća je velika, kad se množa bogatstvo, a malena, kad bogatstvo stagnira ili kad nazaduje. Interesi trećega stališa nisu u ovakovoj svezi s obćimi družtvenimi interesi, kao što interesi onih prvih dvajuh stališa; u nekom pogledu uvjek su različiti od javnih interesa i ovim opriečni.

U *drugoj* knjizi govori Smith o naravi i sastavljanju *kapitala*. Kapital, što ga čovjek posjeduje, sastoji se od dvajuh dielova: jedan dio čovjek troši neposredno, a drugi se tako uloži, da vlastniku nosi dohodka. Ovaj potonji kapital u užem smislu je sredstvo produkcije, te se opet dieli u „stojeći (stalni)" i „kolajući ili kretni" kapital. Razloživ oba ova diela kapitala veli Smith, da se i kapital družtva cieloga dieli u stalni i kolajući, pak nabraja, koja dobra

Digitized by Google

jesu stojeći, a koja kolajući kapital, n. pr. strojevi, sgrade noseće dohodak, poljodjeljske uredbe i nared, stečene i koristne sposobnosti svih članova družtva čine stojeći; novac pako, živež, sirovine i orudje, gotova roba kod obrtnika ili trgovca — jesu kapitali kolajući. — Spominjuć razliku medju sirovim i čistim dohodkom naroda veli, da sirovi prihod čine svi proizvodi zemlje i rada, a čisti dohodak je ono, što ostane odbiv od prvoga sve izdatke potrebite za uzdržavanje stojećega kapitala i odbiv u novcu izraženi dio kolajućega. Novac se posve razlikuje od dobara, koja njegovim posredovanjem dolaze u promet. Novac je dragocjeno orudje, njegovom pomoćju može si pojedinac pribaviti svega što treba. Ono što se je moralo izdati najprije za nabavu a kasnije za uzdržanje novca (dotične kovine), odbija se od ukupnoga dohodka družtva i za toliko taj dohodak umanjuje. Zato je družtvu veoma koristno, da mjesto kovanoga novca rabi — papirni u prometu; Smith uzporedjuje porabu zlatna i srebrna novca cesti, a papirna novca putu u zraku.

Govoreći o sakupljanju kapitala ističe razliku medju produktivnim i neproduktivnim radom; onaj prvi sadržan ili utjelovljen je u posebnom predmetu ili u robi, koja se može prodati; ovaj potonji ne ostvaruje se tako. Rad n. pr. obrtnika je produktivan, služinčeta nije. Rad, koji proizvodi robu ili povisuje vriednost njenu, je produktivan; a neproduktivan je rad, koji izvršuje službe ili čini usluge. „Produktivan" nije isto što i „koristan": rad činovnika, vojnika, svećenika, pravnika i lječnika nije produktivan — veli Smith; samo produktivnim radnikom daje (produktivan) kapital posla; neproduktivni radnici i svi oni, koji ništa ne rade, uzdržavaju se prihodom onih. U napredujućem gospodarskom družtvu raste onaj dio godišnjega produkta, koji se kao produktivni kapital upotrebljuje, naprama onomu dielu godišnjega produkta, koji imade da donese rentu ili dobitak kapitala. — *Štednjom* se množe kapitali. Množanjem (štednjom) zalihe dobara, namienjenih uzdržavanju produktivnih ruku, diže se i gospodarska djelatnost, kojom se opet množa godišnja produkcija. Uštedjena svake godine dobra isto se onako redovito troše, kao što i dobra izdana, tek je razlika, da ona troše produktivni radnici, a ova badavadjije i neproduktivni radnici. Oni prvi reproduciraju uz dobitak i vriednost onoga što su potrošili; razsipnik, koji troši od svoga kapitala, umanjuje sumu produktivna rada a tim i bogatstvo zemlje; ovaj rezultat ne mienja se ni malo tim, što on za svoj novac kupuje u tuzemstvu napravljenu robu.

Digitized by Google

Svaki razsipnik je dakle neprijatelj općega dobra, a svaki štedljivac javni dobrotvorac. Godišnji produkt zemljišta ili rada dade se samo tako umnožati, ako se množaju produktivni radnici ili produktivne sile radnika. — Pri t. z zajmovih u novcu (novčanih) zajmoprimac u istinu ne treba novca, nego vriednost njegovu; faktično predaje mu zajmodavac pravo na dio godišnjega prihoda zemljišta i rada. Ako se množa ukupni produktivni kapital zemlje, množa se i onaj posebni dio njegov, iz kojega posjednici hoće da namaknu dohodak, a da ne moraju na se uzeti one muke i onaj trud, kojim se ne može oteti nitko, kad se neposredno i osobno lati poduzeća. A pošto se ovako množa kolicina kapitala, koji se daje u zajam, postaju kamate nižimi — ne samo s općih razloga, koji redovito obaljuju tržištnu cienu stvari, kad ih bude više, nego i s toga, što je rastući kapital u zemlji tim mučnije plodonosno uložiti unutar granica zemlje, čim se većma množa; odatle radja se natjecanje medju kapitali pojedinaca, tim se pako umanjuje dobitak kapitala, što opet mora da obali kamate t. j. smanji kamatnu mjeru. Prije se mislilo, da je pravi uzrok trajno nizkih kamata to, što je vriednost dragocjenih kovina, poslje nadjenih američkih ruda, znatno bila pala. Ovoj bludnji ne utekoše ni *Locke,* ni *Montesquieu.* Nije težko dokazati, da je to u isto krivo mnienje, koje već *Hume* pobijaše. U nekih zemljah bijaše plaćanje kamata u novcu zabranjeno; a pošto se svagdje može novcem štogod nabaviti ili korist kakova namaknuti, to se je jamačno svagdje nešto plaćalo za porabu novca, pa će se jamačno plaćati i unapried. Zabrana primati kamate čini zlo, što ga radja lihvarstvo, još većim, jer povisuje risiko zajmodavca. Zakonska kamatna mjera smije biti samo nešto većom nego li je najniža stavka (iznos) tržišta; tada će triezni i razboriti zajmoprimac imat preduost pred razsipnici i vjetrogonjami, jer inače uz višu zakonsku kamatnu mjeru ovi bi lahko pretekli one, jer su ovi (razpikuće i td.) vazda spremni platit i onu višu mjeru kamatnu.

Kapitali se mogu različito uložiti. U poljodjelstvu „radi priroda zajedno sa čovjekom", tu ne samo da se reproducira kapital zakupnika i dobitak njegov, nego i renta vlastnika zemlje. Ovo je dakle najkoristniji način ulaganja kapitala. Za ovim idu obrti, a poslje velika trgovina (velika trgovačka poduzeća) — i to najprije nutarnja, zatim vanjska trgovina i napokon brodarstvo. Svi ovi načini ulaganja kapitala jesu koristni dapače nuždni, pa će se

Digitized by Google

i koliko treba preduzimati, samo neka se to prepusti slobodnoj prosudi pojedinih poduzetnika.

Ovo je sadržaj prvih dviuh knjiga Smithovoga djela; tu je sadržana njegova teorija gospodarska ili gospodarsko-znanstveni sustav.

U *trećoj* knjizi razlaže Smith puteve i načine, kojimi su narodi moderne Europe pošli, razvijajuć polagano razne forme gospodarske djelatnosti. Smith opisuje vrlo liepo evropski gospodarski pokret, koji da nastaje iz odgovarajućih družtvenih uzroka, ali ujedno izjavljuje, da taj pokret posve izvraća „naravni red" stvari. Najprije se pojavilo poljodjelstvo, poslje obrti, najzad vanjska trgovina; svaki drugi red je nenaravan, jest nazadak.

U *četvrtoj* knjizi pobija obširno i izcrpivo sustav merkantilni, i razvija svoje gospod.-političke nazore, koji moćno djelovahu na gospodarsko zakonodavstvo. Smitha drže neki za otca manchesteranizma, premda je rekao, da je nada, da će se ikada uzpostaviti sloboda vanjske trgovine u Englezkoj, prava utopija. A ipak je to postignuto, što se ne malo pripisuje u zaslugu njegovomu djelu. On je zagovarao slobodu trgovine, gdje se radi o raznih vrstih posala zamjenbenih, u kojih odlučuju čisto gospodarski motivi. Ali on uvažuje i državne interese kao god i gospodarske, ta njemu je Cromwelov zakon o brodarenju „možda najmudrija od svih uredaba u Englezkoj, koje se tiču prometa i trgovine". Pače on će dati i koncesija javnomu mnenju, jer dok se protivi zabrani izvoza vune, predlaže, neka se na izvoz udari porez, jer da bi takav porez manje oštećivao interese onih, koji ovce timare, nego li zabrana, a ujedno bi domaći fabrikanti imali dovoljnu prednost pred stranimi. Je li mudro slieditи politiku odmazde, da se tako strane vlade prisile, te dokinu visoke carine ili zabrane, zavisi o tom — veli Smith — je li vjerojatno, da će njom postići što se hoće; ali on prezire takova sredstva. Ako je koja grana obrta pod zaštitnom carinom znatno se digla, to već s razloga *čovječnosti* treba da se lagano i oprezno dozvoljuje slobodna konkurencija, ma da se i pretjeruje predočujuć zle posljedice naprečac dokinute carine. Smith protivi se i tomu, da se uvede zaštitna carina na korist onih grana industrije, koje bi bile prema potrebam i prilikam zemlje, ali je tišti jača sila stranih producenta. — U ovoj četvrtoj knjizi ocjenjuje Smith i sustav physiokratski. I njemu je poljodjelsko gospodarstvo najvažnija i najglavnija grana rada narodnoga; pobija physiokratsku nauku, da je rad poljodjelca jedini produktivan. Kritika Smithova

Digitized by Google

ovdje nije dosta temeljita, a niti ne dolikuje ovaj ton: „jedva bi vriedno bilo na široko razlagati bludnje sustava, koji nigdje u svietu nije još nanio nikakove štete, pak je i ne će nanieti“ (knj. 4, pogl. 9), jer je Smith od physiokrata naučio mnogo, a priznaje u istom poglavju, da je taj sustav „medju svimi, što se je do tada o gospodarstvu naroda učilo, najbliže istini“. Neke njegove primjetbe opravdane su; u nekih pitanjih usvaja zasade physiokrata, koje su kasnijim razvojem nauke pokazale se pogriešnimi.

U *petoj* knjizi govori „o vladarskih ili državnih financijah“. Država ili vladar ima: a) braniti državu od navala susjednih samostalnih država; b) štititi svakoga člana zajednice od nepravda i nasilja drugoga člana iste zajednice; c) podizati i uzdržavati javne zavode i uredbe, koje su veoma koristne zajednici, ali pojedincu ili manjemu broju privatnika ne obećavaju tolikoga dobitka, da bi je ovi htjeli osnovati i uzdržavati. Ovamo broji Smith javne zavode za olahkoćenje prometa, za obuku i prosvjetu naroda. Za sve ovo ima da se stara država, te zadatke treba da njena uprava izvršuje; u drugo da se ne pača. Trošak, koji nalaže vršenje ovih zadataka, država će namaknuti *porezom*, koji treba da svatko plaća razmjerno prema dohodku, koji uživa pod zaštitom države; pošto pako dohodak pojedinca teče iz jednoga od ovih izvora: renta zemlje, dobitak kapitala i plaća rada, to se mora porez uzeti iz jednoga, drugoga ili trećega, ili iz više ovih izvora, pa prema tomu razlaže: porez udaren na rentu zemljištnu, na dobitak kapitala i na plaću rada. Za porez postavlja glasovita četiri pravila, od kojih tri još danas vriede posvema, nu prvo je moderna financijalna nauka zabacila — da se porez plaća razmjerno prema koristi, koju ima čovjek od zaštite države; — svršuje sa razlaganjem načela o državnih dugovih.

Djelo „o bogatstvu naroda“, kojega su glavne misli ovdje izložene, doživi mnogo izdanja na jeziku englezkom; a budući prevedeno u glavnije jezike evropske, postade „priručnom knjigom cieloga svieta“, kako veli jedan gorljivi pristalica njegov. Pisano je jasno i jednostavno; odlikuje se bogatstvom detaila, množinom konkretnih opažanja, koja su vadjena neposredno iz života kao i iz povjesti prošlih vremena. Sadržaje tako obću teoriju gospodarstva, kao i načela o postupku vlade naprama gospodarstvu naroda, i načela o gospodarstvu državnom. Temeljna načela njegova su umnopravne škole, na kojih bijaše sazdana teorija physiokrata, koju je A. Smith ponekle izpravio, sustavnije obradio te izlučio ele-

Digitized by Google

mente, koji u nju ne spadaju. Zato njegovo djelo znači u istinu napredak u nauci gospodarskoj. *Buckle* tvrdi, da je A. Smith kao Škoćanin izključivo rabio deduktivnu methodu, jer da induktivna filozofija nije ma baš nikako uticala na učene ljude u Škotskoj, premda on sam tvrdi, da je induktivna methoda jedina prikladna za iztraživanja gospodarska, i premda priznaje, da je Smith živio u Englezkoj, gdje vladaše induktivna methoda. Pomno proučavanje Smithovoga djela ne opravdava, što tvrdi Buckle, jer se vidi, da je Smith pozorno motrio družtvene činjenice, da rado kod njih sustaje, te se trudi njihovu važnost jasno predočiti. Ali nedvojbena je istina, da je u velikoj mjeri rabio deduktivnu methodu, pak da se tu nije umio otresti onih mana, koje se vide kod physiokrata: naime da premise njegove nisu činjenice utvrdjene opažanjem, nego na po teologičke na po metaphisičke supozicije, odnoseće se na umišljeni, harmonični prirodni red. (Ingram.)

Ali nedostatna methoda nije jedina pogrieška Smithove teorije; ako se i ne gleda na to, da mu manjka oštro opredieljivanje pojmova i sustavno poredanje materije, da česte i obsežne historijske, statističke i političke ekskurzije poremećuju harmoniju djela; iztiču se druge teže bludnje, i to: a) da je njegovo pojimanje ekonomije družtvene bitno individualistično; b) da sebičnosti i koristoljublju otvara širom vrata učeći, da svatko sam najbolje je kadar razabrati svoje interese i raditi oko svoga dobra, pa zato da ne valja koristoljubju i sebičnosti stavljati zaprieka, tek ne smije se dopustiti, da se jedan pača u poslove drugoga; c) da posve zanemaruje vriednost porabe, a svu važnost meće na vriednost miene; d) da odsudjujuć tadanju gospodarsku politiku vladâ, pada u protivnu pogriešku, odviše ograničujući uticaj socijalne vlasti na gospodarski život; e) da posve nedostatno iztiče ćudoredno opredieljenje ljudskoga roda, a bogatstvo ne smatra kao sredstvo da se dokuče viši ciljevi; f) da je njegov sustav odviše kosmopolitičan, da se ne osvrće na razlike kulturne, povjestne i socijalne naroda; g) da odričuć duševnomu radu svojstvo produktivnosti, potiskuje ga unazad i tim nekako omalovažuje brojnu i znamenitu klasu naroda.

I više toga se Smithu u grieh piše. Nego pravedna kritika će najprije skinuti s rovaša Smithova, što nije on sagriešio nego njegovi učenici i pretjerani prijatelji, pak će prosudjivajuć i mahne njegove nauke priznati: da je Smith živio i radio pod uticajem duha, misli i težnja svoga vremena; da nijedan učenjak u fizičnoj ili moralnoj nauci nije izradio teorije tako svestrano dotjerane,

Digitized by Google

savršene i zaokružene, da joj poznija koljena ne bi našla nikakih nedostataka. Nedostatke te daleko nadkriljuju očite prednosti i vrline nauke.

Djelo Smithovo pronielo je ime njegovo na sve strane svieta, te su njegov život[1], znanstveni rad i pregnuće mnogi napose proučavali.

3. Kad je izašlo „Inquiry intho the etc." strukovnjaci pozdraviše ga u prvi mah ponešto hladno, nekom reservom i sitnimi prigovori. Ta Smith kao narodni ekonom bijaše novajlija u ovom području znanosti. Tako mu se godilo u Englezkoj, a još više na evropskom kontinentu. Ali do brza promieni se to mišljenje i sud o vriednosti njegovoga djela; najprije opet u Englezkoj, jer to djelo bijaše najviše prema geniju englezkoga naroda, gdje su odlični muževi prije Smitha kao: Locke, Pethy, North, Hume svojim radom utrli stazu novoj nauci, i tako olahkotili razumjevanje Smithovih spisa. Od godine 1783. sve češće se govornici parlamenta pozivlju na autoritet Smitha; poslje njegove smrti pako reče Pitt u parlamentu u slavu Smitha govor, koji dokazuje posvemašnju pobjedu njegovih načela.

Nu i na evropskom kontinentu do skora zavladaše načela nauke o bogatstvu naroda: u Francezkoj brže i laglje nego li u Njemačkoj; u *Rusiji* širio je poznavanje nove nauke prevod *Politkovskoga,* ali više i bolje predavanja i naučni rad profesora sveučilištnih, kao što su Christian v. *Schlözer* (Anfangsgründe der Staatswirtschaft, oder die Lehre vom Nationalreichthume, 1805—1807), dr. v. *Jacob* (Die Grundsätze der Nationalökonomie, 1805), još više Henrik *Storch*, predsjednik akademije znanosti u Petrogradu, odgojitelj velikih knezova Nikole i Mihajla Pavlovića. Medju njego-

[1] Najobširniji i najpouzdaniji životopis Adam Smitha napisa Dugal *Stewart.* U biografiji, napisanoj po M' Cullochu ima i novih podataka, što je sve štampano u novom izdanju Smithovoga djela, koje priredi ovaj pisac. O A. Smithu i njegovom radu ima sijaset monografija koje napisaše: Blanqui, Cousin, Du Puynode, Chevalier, Luzatti, Ricca-Salerno (u časopisu „Archivio Giuridico", god. 1876.), Oncken (Adam Smith und Imanuel Kant, Leipzig 1877), Helferich, Inama, Sternegg, W. Skarzinsky, Stöpel i dr. Jednako predočuju sliku o životu, o trudu i vriednosti Smithovoga rada djela o povjesti ekonomije političke n. pr. *Kautz:* Die geschichtliche Entwickelung der National-Oekonomie und ihrer Literatur: *Dühring:* Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus, 1879; *Cosa* L.: Guida allo studio del economia politica; *Blanqui:* Histoire de l' économie politique en Europe etc. Paris 1837.

Digitized by Google

vimi djeli prvo je: Cours d' économie politique, ou exposition des principes qui determinent la prosperité des Nations. Petrograd 1815.; drugo izdanje izadje god. 1823., te je providjeno kritičkimi i tumačećimi primjetbami samoga J. B. Saya[1].

Medju velikimi kulturnimi narodi dosta kasno opaža se upliv Smithovih ideja u Italiji. Vlastita starija i vrlo znamenita ekonomička literatura talijanska, koja je svojim razvitkom pretekla sve ostale zemlje, a ne bijaše onako jednostrana kao n. pr. merkantilistična teorija njemačka ili francezka; literarna osamljenost kao i politička situacija naroda talijanskoga: sve je to učinilo, da je veliko duševno djelo Skoćanina Smitha kasnije prispjelo u Italiju nego li u druge zemlje; pa i onda nije onako preobrazujuć djelovalo kao na pr. u Njemačkoj, u Francezkoj i dr.

II.

Ovako su ideje Smithove obašle cielu Europu, odavlje predjoše u Ameriku, te utisnuše našemu stoljeću neizbrisivih tragova. Od početka ovoga stoljeća ovamo ustaju naime neprekidno učitelji ekonomije političke, koji nauku učenjaka iz Kirkaldy-a tumače, popunjuju te izpravljaju; methodu iztraživanja usavršuju, a gradju naučnu sustavnije redaju; nu ima i takovih, koji naprosto usvajaju nauku kakova je, ne dirajuć u nijedno pravilo njeno, držeć ju za neku dogmu, u koju treba vjerovati, koju smiješ tumačiti, ali ništa mienjati. U Englezkoj Robert Malthus, David Ricardo, J. R. M' Culloch, John Stuart Mill; u Francezkoj *J. B. Say,* Rossi, Bastiat; u Njemačkoj Hufeland, H. B. Hermann, a poglavito prof. dr. *K. H. Rau:* to su stupovi mlade znanosti gospod. u rečenih zemljah[2].

---

[1] *Roscher* (Geschichte der Nationalökonomie in Deutschland) govori o rusko-njemačkoj školi gospodarstva naroda, koju da *tvore* izim drugih i ova tri: Christian Schlözer, dr. Jacob i Storch, me*dju* njimi opet da je ovaj potonji najvrstnija glava i pravi predstavn*ik te* škole.

[2] Robert *Malthus* u svom „An essay on the principle of population" dokazuje proti komunisti Godwinu, da su mnoge postojeće nevolje učinak poremećene ravnoteže medju pučanstvom i živežem, da ono prvo ima tendenciju jače se množati nego li živež, pa odatle da se radjaju biede i stradanja, dočim Godwin baš protivno dokazuje, da ima sredstva za život dovoljno, ali da nisu jednako i pravedno razdieljena. Uz ovo druga je važna radnja Malthusova „iztraživanje o biću i razvoju zemljištne rente" (Inquiry into the nature and progress of rent, 1815); ostali spisi kao: Principles of political economy, 1820;

Digitized by Google

1. Doktrina Smithova, ma da je našla množinu toplih prijatelja, nije ipak bez prigovora i protivština zasjela na stolicu vladajuće. Pisci sa stanovišta religioznoga ustaju proti njoj, jer da posvema ignoruje religiju kao faktor, koji je uviek na cieli život ljudski, pa i na gospodarski, silno utjecao pa i danas upliva; *socijaliste* i *komuniste* biediše ju, da služi interesom bogataša, da žrtvuje sveta prava nižih, razbaštinjenih klasa naroda probitkom viših; da je ona nauka ad usum imućnih i moćnih napisana. Na ovake tužbe i prikore odgovaralo se iz tabora Smithovih sliedbenika nikako ili samo onako uzgredno: da iz onih prikora probija srdce, sama čuvstva, a ne triezno i objektivno proučavanje pitanja.

Ali onim protivnikom pridružuju se drugi. Jedan od tih je Jean Charles L. *Simonde de Sismondi* (1773.—1842.) pisac povjesti talijanskih republika srednjega vieka, muž učen, koji u prvom svom sustavnom dielu: „De la richesse commerciale, ou principes de l' économie politique appliques a la legislation du commerce" (2 sv., god. 1803.) posve još pristaje uz nauku Smithovu. Nu kašnje

---

Definitions in political economy, 1827 itd. ne imaju veće znanstvene vriednosti. D. *Ricardo* u „Principles of political economy and taxation, 1817". razvija, oslanjajuć se na radnje Andersona, Westa i Malthusa znamenitu teoriju o zemljištnoj renti, koju nauka još i danas veoma cieni; teoriju o plaći rada, kojom se socijaliste i komuniste služe kao argumentom proti sadanjemu sustavu plaćanja radnika; John P. *Mill* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy, 1848; — (načela političke ekonomije sa nekimi uporavami na socijalnu filozofiju), stoji na temelju načela Smithovih, ma da u nekih pitanjih „čini nevinih koncesija socijalismu" (Cossa); Francez J. B. *Say* (Traité d' économie politique, 1803) prvi sustavno izlaže teoriju dieleć ju u nauku o produkciji, razdiobi ili distribuciji i trošnji (konsumciji), te duhovitim, lahko razumljivim načinom, kako to već Francezi umiju, razlaže najmučnije ekon. probleme; „on je više učinio nego li svi ostali kontinentalni pisci zajedno, da ovaj prosvjetljeni sustav preporuči narodom Evrope" (Ricardo); napose smije se reći, da je istom Say kako treba protumačio Smitha Francezom; da je on neke znatne pogrieške njegove izpravio; njegovi zemljaci prozvaše ga francezkim Adamom Smithom. Niemac dr. K. H. *Rau* sliedeć poredanje Sayovo, a stojeć na načelih Smithovih, napisa djelo bogato na statističkih opažanjih, koje razjašnjuje i gospodarske posljedice geografskih uvjeta. Izvrstna je to knjiga za državne činovnike, koji po svojoj službi treba da poznavaju gospod. teoriju; ona bijaše izvorom, odakle su njemački činovnici sve do najnovijega vremena crpali gospod. znanje svoje. Ima medju ovimi spomenutimi i nespomenutimi učenjaci nuanca, ali u glavnih načelih stoje svi uz Smitha, oni su „Smithovci".

Digitized by Google

se uvjeri, da načela one nauke nisu dostatna, i da ih treba promjeniti; nazore o tom sadržaje njegovo glavno djelo, „Nouveaux principes de l' économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population“ (1819.). Znanost gospodarska, kako se obično pojimlje — veli S —, previše je kremastična, motri izključivo sredstva za umnožanje bogatstva, a premalo se bavi pitanjem, kako da se imovina upotriebi na dobro *svih;* praktični sustav, koji se na njoj gradi, hoće, da bogati budu još bogatiji, a ubozi još ubožniji i odvisniji; treba s toga, da se pažnja obraća ne samo produkciji i množanju nego i podieli (distribuciji) imovine; da niže, siromašnije klase žiteljstva svagdje i bez zaprieke participiraju na rezultatima narodnoga rada. — Prieki egoizam, široki jaz medju imućnimi i sirotinjom; ogromni nerazmjer medju radom i kapitalom: to su izvori gospodarskih i socijalnih nevolja, sve većega osiromašenja velikih masa, opriekâ medju bogatimi i siromasi. Spas i napredak ljudskoga roda ima se tražiti u tom, da država kao ćudoredno-etična zaštitnica svih uzme pod svoje okrilje unapredjivanje ekonomičkih interesa; da u njenom radu bude dobro pojedinca i cielosti glavni momenat, a moral, umjerenost, radinost i štedljivost da se shvaćaju kao glavni uvjeti svake individualne i socijalne sreće. — Sismondi vrlo žali jadno stanje stradajućih članova družtva; on je blizu socijalizmu, ali po svom mišljenju nije socijalista niti predlaže kakovih socijalističkih osnova.

Sa drugoga stanovišta oponuju Smithovoj gospodarskoj teoriji u Njemačkoj pisci, koje inače vode različiti osjećaji, koji zagovaraju različite praktične sustave, ali gledeć na kritiku dolaze do jednakih rezultata, a to su Adam *Müller, Gentz,* Friderik *List* i dr.

Adam *Müller* (1779.—1829.) zastupa u svom glavnom djelu „Elemente der Staatskunst“ (1809.) i u ostalih svojih spisih pokret gospodarskih misli, sličan tadanjemu romanticizmu, koji se imenito u pjesničtvu za vrieme t. zv. ratova za oslobodjenje proti Napoleonu I. ukorjenio, te preko mjere i pravde slavio sredovječni život. Müller, Friderik *Gentz* i Karlo Ljudevit *Haller* poglaviti su zagovornici načela i gospodarskog sustava srednjega vieka a protivnici Smithove doktrine, kojoj su sredovječne uredbe gospodarske i družtvene posve tudje. Roscher nazva ovaj pravac „romantičkom školom“, a glava njezina je Müller.

Što Müller prigovara Smithovoj doktrini, to je posljedica teoretičke i praktičke reakcije, koja se pojavlja u njegovoj dobi tako u politici kao i pravnoj filozofiji. Smithova nauka je zatornik reda,

Digitized by Google

nepravedna je, pomućuje religiju, uništuje osjećaje zajedinstva; pretvara trgovinu u vratolomnu lutriju; ta nauka mogaše vrieditи jedino za Englezku u vremenu i u onom položaju, u kojem se ona država nalazila u vremenu Smitha; na evropski kontinent ne bi se smjela uporaviti, jer tu vladaju druge prilike. Bogatstvo naroda stoji u pučanstvu i stvari, a ne u velikoj količini produkta; izvori produkcije jesu: priroda, rad materijalni i nematerijalni kapitali; gospodarstvo novčano je neshodno; država nije samo pravni zavod, nego je ona zajednica, koja obuhvaća sve ljudske poslove, „te koja je sama sebi svrhom". Te misli čitaju se urečenom Müllerovom spisu.

Dalje od Gentza i Müllera ide K. L. *Haller,* koji se posvema postavi na tlo srednjega vieka, te ne će ni da čuje o modernoj državi; on je najdosljedniji i najodlučniji pristaša reakcionarne škole, koja energično naglasuje potrebu, da se uvažuju u gospodarstvu etični momenat te interesi ciele zajednice.

Friderik *List* (1789.—1846.) razlikuje se bitno od pisaca romantične škole, ali je ova potonja, osudjujući Smithovu nauku jamačno i na nj uplivala; jer List navaljuje na „kosmopolitičko načelo modernoga gospodarstva" kao i na absolutnu teoriju slobode trgovine, koja je u skladu s onim načelom. List bijaše muž odličnih duševnih sposobnosti i energična karaktera, vrlo je mnogo svojim radom pomogao ostvarenju njemačkoga *carinskoga saveza.* Ideje i teorije svoje razlaže u djelu . „Das nationale System der politischen Oekonomie. Stuttgart, godine 1841.", kojemu već naslov „nationale" pokazuje osobiti pravac. Kosmopolitizam, materijalizam, partikularizam — to su tri velika grieha doktrine Smithove, na koje List svom snagom udara; glavna točka, da tako reknem, od koje polazi njegova teorija i na koju se toliko puta vraća jest: *narod i narodnost.* Medju pojedincem, veli List, i čovječanstvom stoji narod, imajući svoj poseban jezik i literaturu, svoje posebno porietlo (Abstammung) i svoju povjest, svoje posebne običaje i navade, zakone i institucije; narod, koji hoće da živi, da bude samostalan, da napreduje i usavršava se kao organizam, što ga tisuće vezova duha i interesa u jednu duševnu cjelinu vežu. Vladi dakle mora da je prva zadaća to: da se razvija narodnost i cieli ekonomski život naroda ; svi ekonomički privatni interesi moraju se pokoriti političkoj narodnoj svrsi. Medju ekonomijom te duševnom i političkom civilizacijom treba da vladaju harmonički zamieniti odnošaji. Što je naprednija ekonomija naroda, to je prosvjetljeniji i mogućniji

Digitized by Google

narod; a što naprednija civilizacija i snaga naroda, to više može da napreduje i razvija se ekonomija njegova. Ne čini *množina* dobara bogatstvo naroda, nego mnogostručnost *produktivnih sila*, snaga i ravnoteža njihova. Napose treba da se jednako razvijaju tri glavne produktivne sile naroda: *sila agrikulturna, manufakturna i sila trgovine.* Manufakturna (rukotvorna) sila najmoćnije djeluje na cieli razvitak naroda; jer ona ne samo da diže ostale produktivne sile agrikulture i trgovine, nego i najjače unapredjuje znanost, slobodu i prosvjetu, te čini narod ekonomički i politički nezavisnim od drugih država. Država lih agrikulturna nikada ne može moralno i intelektualno znatnije napredovati; ovisna je od drugih naroda; nikada ne može sama odlučiti, koliko će producirati nego mora čekati, koliko će htjeti drugi od nje kupiti.

Svi narodi živući pod umjerenim podnebjem prolaze kroz četiri stepena ekonomičkoga razvoja: u početku diže se *ratarstvo* uvažanjem stranih rukotvorina (manufakturnih proizvoda), a izvažanjem domaćih surovina; kasnije razvija se domaće rukotvorstvo, a uz to uvoze se strani fabrikati; poslje domaći fabrikati obskrbljuju sami domaće tržište, a napokon u četvrtoj periodi *izvoze* se domaći fabrikati, a uvoze strane sirovine. Svaki prelaz ili napredak od jednoga stepena drugomu vezan je na izvjestne uslove i predpostave, a *država* ima da realizira te predpostave i da narod ekonomički tako odgaja, kako će se dovinuti najvišega stepena, te bude mogao stati u universalno družtvo. Što dalje napreduje ekonomija naroda, to se više mora izticati zakonodavna vlast i uprava države. Nauka gospodarska mora naznačiti sredstva, kako da se uzgoj naroda dovrši; to je narodno-gospodarska pedagogika. Ona uči iz poviesti i uma, da *svaki narod mora biti u početku za slobodu trgovine*; s ovom dakle on počimlje, jer tako će, obćeć sa narodi bogatimi, prosvjetljenimi i obrtnimi napredovati dotle dok se ukorjeni i učvrsti domaće rukotvorstvo. Kad dospije do toga, da može sam fabricirati, valja uvesti sustav *zaštitni*, da se rukotvorna snaga posvema razvije. A kad se je ova tako ojačala, da nadkriljuje sile drugih naroda, valja se vratiti na načelo slobodne trgovine. Istina je, da zaštitna carina poskupljuje na neko vrieme robu domaćega rukotvorstva; nu ta će kasnije usljed domaće konkurencije tim jeftinija biti. Zaštitna carina ne smije da *isolira* narod, da ga odieli od ostalih naroda, te da naprečac izključi stranu konkurenciju, nego treba da postepeno raste. — Za svoju domovinu Njemačku tražio je List dosljedno provedeni sustav zaštitni, da se

Digitized by Google

carinski savez protegne do morskih obala, da se digne njemačka mornarica i t. d. Njemačkoj obrtnosti mnogo je pomogao opoziv edikta Nanteskoga po Ljudevitu XIV., jer su se tisuće radinih i vještih obitelji doselile u Njemačku; ali da se razvije treba joj izdašne zaštite.

Listove ideje vjerno izražavahu težnje i zahtjeve, koji su u onom vremenu u Njemačkoj vladali; pa su znamenito uplivali na gospodarsku politiku.

Ali i njemački teoretici hvale ga u velike; Bruno *Hildebrand* veli, da je List, premda „pretjeran, jednostran i površan" bio „ein Wohlthäter des deutschen Volkes", da je cieloj njemačkoj industriji pokazao za čim mora da ide, ako želi postići veliku svrhu narodnu. *Knies* priznaje, da su Listove ideje odlučno uplivale na industrijalni razvoj njemačkoga naroda; njegovo djelovanje razdvojilo je treći stališ, jer je stvorilo oprieku medju obrtom i interesi trgovine, pošto da ovim potonjim više prija načelo slobodne trgovine; oprieku to, koja se izrazuje lozinkom: *zaštitna carina — slobodna trgovina;* ona prva stoji u pomoć narodnomu industrijalnomu radu, ova druga odgovara kosmopolitičnomu karakteru prometa. Oba ta sustava po svojoj nutarnjoj sadržini jesu nepomirljive oprieke.

Tako je List postao nosiocem sustava *protekcionističkoga* u Njemačkoj, neumorni i neustrašivi agitator i propagator njegov; ali ujedno i predstavnik velikih teoretičkih i praktičkih bludnja. List je silno „grmio" na „školu" Smithovu, ali njegova teorija ne samo da pada u iste nego još i veće i teže pogrieške. Narodna država njegova, pravo uzev, jest neka utilinarna uredba, koja bi imala teoretički sve usrećiti, ali praktički usrećuje samo fabrikante. Za teoriju gospodarsku njegov je rad manje vriednosti, svodi se na to, što je historičku metodu iztraživanja potisnuo nešto napred; s toga razloga i misle neki, da bi se mogao uvrstiti medju predteče historijske škole.

Izvan Njemačke jedva je tko tolikom hvalom obsipao rad Listov, kao Amerikanac Henry Ch. *Carey* (1793.—1879.). U sjevernoameričkoj republici protekcionistički je sustav vazda imao najodlučnijih zagovornika, počam od Aleksandra *Hamiltona*, ministra financija, koji je god. 1791. izviestio kuću zastupnika o tom, što bi trebalo činiti, da se digne domaći obrt, pak sve do najnovijega vremena. Kao što je Hamilton vjerovao, da se ne može razviti amerikanska industrija, ako ju ne bude zaklanjala umjerena zaštitna

Digitized by Google

carina; tako i danas mnogi u onoj moćnoj republici vjeruju, da im domovina ne može postati ekonomički samostalnom i neodvisnom, ako ne bude dovoljno zaštićena domaća produkcija od strane, imenito evropske konkurencije; a govoreć ob Evropi misle ponajviše na Englezku, koju tamo nimalo ne vole.

Ovakim uvjerenjem proniknut je i H. Ch. Carey, nedvojbeno najznamenitiji teoretik gospodarski u novom svietu. Pristajući uz Smithovu individualističku teoriju gospodarsku, trudi se, da ju digne i osovi na čvršći temelj, te utvrdi proti navalam socijalista. On i umni Fr. *Bastiat* iztakoše zajedno načelo *harmonije* u ekonomskom životu. Nauka Malthusova ob oprieci medju potrebami rastućega žiteljstva i množanjem sredstava života, pa Ricardova dokazivanja, da množanjem žiteljstva i bogatstva posjednikâ zemalja, biva život radnika sve tegotniji i mučniji, — radjaju pesimizam, kadre su uzgojiti očajanje i mržnju nižih razreda naroda proti višim i imućnijim, te dovesti do težkih sukoba. Carey dokazuje, da takih opreka u istinu ne ima; da neovisno o volji ljudskoj postoji prirodni sustav gospodarskih zakona, koji je po svom biću dobrotvoran, i kojega spontani posljedak pokazuje se u rastućoj dobrobiti ciele zajednice, a napose radeće klase, — sustav, koji može čovjek samo nagrditi svojim neznanjem i opakošću, ako se djelovanju njegovu uzprotivi. Osudjujuć teoriju Malthusovu o populaciji, tvrdi, da se broj pučanstva u svakom dobro uredjenom družtvu sam kako treba regulira; ako taj broj naroda čini, da se žiteljstvo teže prehranjuje, to je očevidni dokaz nižega stepena civilizacije, jer na višem to se ne osjeća. — Carey uči, da sva vriednost stvari zavisi o trošku, to je obćenito pravilo, dočim Ricardo dopušta, da to pravilo vriedi jedino za produkciju dobara koja možeš umnožati, koliko te je volja; a medju takva dobra ne spadaju produkti tla. Teorija Ricardova o renti zemljišta, koju Carey takodjer pobija, veli u bitnosti ovo: Produktivne sile tla jesu dar prirode, koji je postao vlastnošću izvjestne količine ljudi; što više treba hrane to više vriedi onaj dar prirode. Renta tla ili zemljišta je naknada, koja ide vlastnika njegovoga za djelovanje neizcrpivih prirodnih sila u tlu, a stoji u diferenciji medju prihodom plodnijega i manje plodnoga tla. Ljudi su u početku obradjivali plodnije tlo, a kad se narod tako umnožao, da nisu više doticali plodovi uzgojeni na plodnijem tlu, moralo se težati i zemlju manje plodnu, u kojoj sile prirodne ne djeluju onako obilno, pak s toga išće više truda i kapitala, dakle više troška. A pošto se

Digitized by Google

ciena plodina ravna po trošku vlastnika manje plodnoga tla: to će vlastnik plodnijega tla, jer sa manjim troškom radi, imat rentu, dočim onaj drugi, jer ima veći trošak, pošto je njegova zemlja manje plodna, morat će se zadovoljiti tim, da u cieni plodina dobije naknadjeni trošak proizvodnje. I tako dalje: kad se počme težati zemlja još neplodnija, dakle zemlja trećega razreda, vlastnici tla prvoga i drugoga razreda imati će rentu, a vlastnici zemalja trećega razreda ne će imati nikakove. — Carey pako dokazuje, da je tlo, u koliko ima vriednost za gospodarski život, čovjekovom rukom priredjeno sredstvo produkcije, i da mu vriednost daje rad, što no bijaše u prijašnjem vremenu nanj potrošen, — premda se vriednost njegova ne mjeri ovim nego onim radom, koji je potreban, da novo tlo uz postojeće odnošaje postane isto tako plodonosnim. A pošto je taj rad zaista vrlo tegotan i naporan, to, po Carey-ovom sudu, baš on tvori ili utemeljuje pravo vlastnosti za onoga, koji prvi uzme zemlju u posjed, te ju počme težati. Vlastnost zemlje jest dakle forma trajno uložena kapitala — neka količina rada ili plodova rada, koji je trajno sa zemljom spojen, za koji prima vlastnik kao i drugi kapitalista, u ime naknade, dio produkta. Za ono što priroda daje, ne dobiva vlastnik zemlje nikakve naknade. Ricardova teorija o renti zemljištnoj je teoretička utvara, proti kojoj govori svekoliko izkustvo. Nije istina, da je čovjek najprije uzeo težati najplodnije, nego je najprije obradjivao tlo prhko, laglje, na obroncih i briežuljcih ležeće; a tek kasnije, kad se umnožalo pučanstvo i kapitali, usavršilo orudje, mogao se dati na težanje u nizini ležećih zemljišta, koja su doduše plodnija, ali se i mučnije rade, jer je zemlja težka, debela; i često treba prije bare osušiti, nasipom ih braniti od poplava, prokopati kanale itd., da se produkcija osigura. Renta, kao razmjerni dio produkta, tečajem vremena umanjuje se, kao što bivaju manjimi kamate drugih kapitala, premda kao absolutna olina raste. Dio radnikov pako biva kao takov i sam po sebi sve većim. Dakle interesi raznih razreda pučanstva harmoniraju. — Da se zajamči ovaj harmonički napredak, valja tlu sve povratiti, što mu se je oduzelo Sve požete plodine jesu u istinu njegove, od njega rastavljene česti, koje treba naknaditi tlu, inače će se izcrpsti. Zato treba da proizvoditelj i trošac stanuju jedan do drugoga; plodine tla ne smiju se izvoziti u strane zemlje i tu ih zamieniti za obrtne produkte, jer se tim bogati strana zemlja, baš kao da si ju nadjubrio. Moguće da će vlastnik pri takovu izvozu dobiti više stvari nego li njegove vriede, ali

*

Digitized by Google

stradat će produktivne sile tla. — Ovako postaje Carey zagovornikom zaštitne carine, a za ovu veli da se je odlučio motreć posljedice, što su nastajale za blagostanje naroda iz liberalne i zaštitne tarife. Kad je vladao sustav zaštitni, pučanstvo se dobro nalazilo; uz slobodu trgovine i prometa je stradalo. Njemu je njemački carinski savez presjajna točka u povjesti gospodarstva njemačkoga naroda; a List, koji je toliko radio, agitirao i stradao za svoja načela, najumniji čovjek u Njemačkoj, pravi dobrotvor svoga naroda. Vrlo je vjerojatno, da su se ideje Listove znatno dojmile Careya, a možda je mržnja na Englezku štogod pomogla, da je Carey u ovom pitanju pošao drugim, svojim pravcem, dočim u inih važnih načelih pristaje uz Smitha; zato ga niti ne uvršćujem medju načelne protivnike njegove. Careyove sam misli ovdje nešto obširnije razložio, jer su u savezu sa Listovimi, a u oprieci sa Ricardovom, a po nješto i Smithovom teorijom o renti zemljištnoj. Nu isto je tako nedvojbeno, da ovo njegovo razlaganje o potrebi zaštitne carine nije u skladu sa njegovim načelom o harmoniji ljudskih interesa. U ostalom tim on nije došao u oprieku sa teorijom da ima prirodnih gospodarskih zakona.

Carey računa se medju najplodnije pisce amerikanske; glavno je djelo njegovo: Principles of social science 1859, koje je prevedeno medju ostalim na ruski i poljski jezik[1].

2. Opozicija romantikâ i Fr. Lista nije naniela Smithovoj doktrini znatnije štete, jer oni i ovaj podjoše *krivim* putem, i jer htjedoše, služeć jednostrano novim potrebam, oboriti onu doktrinu oživljujući već pokopane i odbačene nazore.

Daleko većega zamašaja po teoriju jest pojav *historijske škole* njemačke, koja do brza sakupi pod svojom zastavom znamenitih učitelja političke ekonomije u Njemačkoj, a kasnije i izvan ove. Osnivači ove škole jesu: prof. Vilim *Roscher*, Bruno *Hildebrand* i Karlo *Knies*. Bit će istine nešto u tom, da su spisi Fr. Lista uticali na razvoj ovoga pravca, ali više i odlučnije spisi *Augusta Comta* (1798.—1857).

I. S. Mill priznaje u svojoj autobiografiji, da je velikom slasti i koristi proučavao Comte-ov „Cours de Philosophie positive", da Comte spada „i po sudu protivnika medju prve filosofe našega

[1] Osim ovoga glavnoga napisa Carey i drugih djela: Essay on the rate of wages, 1835. (razprava o plaći); Principles of political economy, (1830.—40.); Unity of law, 1872. (jedinstvo zakona).

Digitized by Google

stoljeća". Učeni je Belgijanac radio oko podignuća znanstvene sociologije, pa je posve naravski, da je kritički prosudjivao djela onih, koji izučavahu razne grane socijalnoga života, pa tako i djela gospodarskih teoretika[1].

Knies u svom djelu: Politische Oekonomie von Standpunkte der geschichtlichen Methode (2. izdanje) hoće da se obrani, kao da je ideje Comtove usvojio pa tvrdi, da je njemu, kad je pisao ovo svoje djelo g. 1852., bio Comte-ov „cours de philosophie positive" posve nepoznat, a tako valjda i svim ostalim njemačkim nacionalnim ekonomom; nu da se je veoma začudio čitajuć kasnije Comte-ovu knjigu, jer da je našao toliko paralelizma medju svojimi i njegovimi zaključci. Ova nespretna obrana zaslužila je onu dosta zlobnu opazku Ingrammovu: „A to ne mogaše inače ni biti, jer sve što Kniesova nauka o methodi ima vredna, nalazi se i kod Comta, samo da se u većoj mjeri uporavlja i da je nacrtana onim obsežnim i mogućim znanjem, kojim se odlikuju dii majores filosofije".

Medju osnivači histor. škole njemačke ide prvo mjesto *Vilhelma Roschera,* profesora na sveučilištu u Leipzigu, kojega sliedbenici i poštovatelji zovu sbog toga retormatorom gospodarske nauke. Roscher je sliedio pravac nauke, koja se izvinula zagrljaju rationalizma, što no se bio posvema razstavio od empirije; u Njemačkoj širilo se uvjerenje, da za studij gospodarskih odnošaja treba historijskoga duha; da gospodarstvo nije nikakov nepomični, svagdje jednaki pojav; da ni zanj ne može valjati svagdje isti sustav; da se dotadanjom metodom ne može nauci ulijati života. Za ovo nalazi dokaza i u drugih disciplinah. Pravnu nauku povede *Savigny* na nove staze, da ju preporodi. Sliedeć Schellinga, da pravo nije umjetni produkt subjektivno-ljudske zakonodavne samovolje, nego organički produkt duha narodnjega, dokazuje potrebu histo-

[1] Glavni momenti socijalne znanosti, kako ju Comte pojimlje, bili bi sliedeći: a) ova (socijalna znanost) po svom *biću* je jedna, koja izpituje sve elemente socijalnoga stanja, njihove odnošaje i zamieniti učinke; b) sadržaje u sebi tako dinamičku kao i statičku teoriju družtva; c) tim izključuje sve absolutno, a na mjesto umišljene stalnosti postavlja misao redovite *miene*; d) služi se poglavito methodom historijskoga iztraživanja; e) proniknuta je ćudorednimi idejami, pojmom družtvene dužnosti, koja suprotstoji individualnom pravu, što no se vadi iz jus naturae; f) po svom duhu i praktičnih posljedicah naginje na ostvarenje svih onih velikih ciljeva, koji tvore „stvar naroda"; g) sve to ima se postići mirnim putem, na mjesto revolucije postavlja on evoluciju.

Digitized by Google

rijsko-kritičkog izpitivanja postojećega positivnoga prava, da se upozna njegov život i duh, da se odbaci što nevalja, a pridrži što je živo i zdravo te dalje u vlastitom duhu razvija. Ovaj primjer sliediše Eichhorn, Grimm, Gervinus i Dahlmann u pravu, jezikoslovju i politici. Ovi dogodjaji morali su se dojmiti i Roschera, a to tim više, što je osobno mnogo obćio s onimi pokretači nove znanstvene ere, pa tako on, koji je počeo raditi kao filolog i historičar, nametne si zadaću, da presadi abstraktnu narodnu ekonomiju na historijsko tlo; da kameralistične i naravno-pravne teorije gospod. pretvori u historijske.

Glavna načela škole histor. sadržaje djelce njegovo „Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode" (1843). U predgovoru veli Roscher: Histor. methoda ne ogleda se samo s polja u kronološkom poredanju predmeta, nego, gdje je ikako moguće, napose i poglavito u ovih načelih: 1. Naš je cilj da predočimo, što su narodi u gospodarstvu mislili, htjeli, a i osjećali; za čim su išli, što su postigli i zašto su postigli 2. Naroda netvori samo masa sada živućih individua. Tko dakle hoće da prouči gospodarstvo naroda, nije moguće da se zadovolji jedino opažanjem (motrenjem) sadanjih odnošaja gospodarskih. 3. Pošto je veoma mučno u ogromnoj masi pojava naći ono što je bitno i redovito (zakonito, što biva prema zakonom): to nas upravo pozivlje, da sve narode, do kojih samo možemo doći, gledeć na gospodarstvo, medju sobom uzporedjujemo. Napose poučno je ovo sporedjivanje kod starih naroda, pošto njihov razvoj posvema završeni i zaključeni pred nami leži. Ako se dakle gdjegod u novom gospodarstvu naroda može dokazati, da je pravac njegov sličan pravcu starih naroda, to bi bilo dragocjeno ravnalo u prosudjivanju takih odnošaja. 4. Histor. methoda ne će naprosto ovaj ili onaj gospodarski zavod hvaliti ili kuditi; ta i onako jamačno je bilo malo instituta, koji bi svim narodom donosili blagoslova, ili propasti. Pače nauka ima veliku zadaću, da dokaže, kako i zašto je polagano od razuma postao nesmisao (ludost), od dobročinstva patnja. — Glavno djelo R-ovo je: System der Volkswirtschaft (I. sv.: Grundlagen der Nationalökonomie; II. Nationalökonomik des Ackerbaues; III. Nationalökonomik des Handels und Gewerbfleisses; IV. System der Finanzwissenschaft"); obuhvaća dakle četiri diela, od kojih je prvi: Grundlagen der Nationalökonomie izašao g. 1854., a četvrti financ. znanost istom g. 1886.; prvi dio razlaže obćenite teorije; u drugom i trećem predočuje se uporava teorije na poljodjelstvo

Digitized by Google

obrt i trgovinu, dočim četvrti dio sadržaje teorije o državnom gospodarstvu.

Od drugih radnja Roscherovih veoma je znamenita „Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland“ (1877), pravi spomenik učenosti i velike marljivosti piščeve, djelo koje se pravom vrsta medju najvriednije plodove ove ruke u obće; nu izvan Njemačke manje će se proučavati, jer je u njem previše pojedinosti naslagano, koje ne njemački sviet manje zanimaju. — U ovih i drugih[1] djelih nagomilan je ogroman materijal, povadjen iz klasične literature, historijskih, geografskih i statističkih djela, iz putopisa, kulturnopovjestnih crtica, pa njihovom pomoćju ilustrira Roscher raznolike forme pojava i gospodarskih tvorba naroda te dokazuje, da zakonodavac ima da uvaži i različiti stepen kulture naroda. Roscher gleda da se odviše ne udalji od A. Smitha, Malthusa itd., ali zaniekav eksistenciju obćih ekonomskih zakona došao je u očiti subob sa Smithovom školom.

Bruno *Hildebrand* u djelu „Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft“ (1877) ocjenjuje na široko i temeljitim znanjem gospod. sustave prijašnjih i njegovoga vremena; za tim hoće da u gospodarstvu prokrči i utre put valjanomu histor. pravcu i methodi, te da gospod. nauku pretvori u teoriju zakona o gospod. razvoju naroda; uzor pako za tu reformu gospod. nauke ne traži on u povjestnoj pravnoj znanosti, nego u jezikoslovju, kako se je ono razvilo u našem stoljeću. — Karlo *Knies* u „Die politische Oekonomie vom Stadpunkte der geschichtlichen Methode“ (I. izdanje 1853., 2. izdanje 1883.) obširno razlaže i opravdava histor. methodu i uporavu njenu na gospod. znanost. Gospodarski ustroj družtva, postojeći u izvjestnom vremenu s jedne strane, i tomu odgovarajuće teoretičko shvaćanje gospod. znanosti s druge strane, jesu posljedci izvjestnoga razvoja. Oboje je u živoj suvislosti s ukupnim socijalnim organizmom dotične periode, jer je zajedno s ovim raslo pod istimi mjestnimi temporalnimi i narodnimi uvjeti. Uvjek valja dakle misliti na to, da gospod. sustav prolazi kroz više phasa, koje su opet u zamienitom odnošaju sa mienjajućimi se stepeni civilizacije, pa da taj sustav nigdje nije primio podpuno završujuće

[1] Osim gore rečenih napisa još Roscher: Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre (1851—52); Ansichten der Volkswirtschaft vom geschichtlichten Standpunkte (3. izdanje 1878); Ueber Kornhandel und Theuerungs Politik, 1852; Colonien, Colonial-Politik und Auswanderung 1856.

Digitized by Google

forme. Niti je sadanja, niti bijaše ikoja od prijašnjih gospod. organizacija družtva absolutno valjana i izpravna, nego svaka se prikazuje kao jedna faza u nastavljenom histor. razvoju. Jednako ne da se reći o sada vladajućoj teoriji gospodarskoj, da je s njom završen i zaključen dalnji razvoj; ta sadanja teorija nije drugo nego predstavnica izvjestnih istina, koje se na izvjestnom stepenu očituju[1].

Uz pravac, kojim historijska škola navraća gospod. nauku, pristanu u Njemačkoj imenito učitelji polit. ekonomije, koji ondje u obće velikim marom obradjuju ovu granu nauke, dočim n. pr. u Francezkoj i Englezkoj i ne profesori: publiciste, članovi parlamenta itd. liepim uspjehom proučavaju probleme gospodarskoga i socijalnoga života. Pokojni profesor Lovro *Stein,* jamačno jedan od prvih učitelja državoslovnih nauka u Njemačkoj, premda se nebroji medju sliedbenike histor. škole, svojimi djeli, imenito: Comunismus und Socialismus des heutigen Frankreichs (1842—44), zatim svojim Handbuch der Volkswirtschaftslehre, a osobito monumentalnim djelom Verwaltungslehre, utire put novomu pravcu, osobito naglasivajuć tiesnu svezu medju gospod. naukom i pravnom znanošću. „Misle neki, veli Schmoller, da je Stein antipod Roscherov; a ipak nije tako. Istina, Roscher je historičar, Stein filosof; Roscher oprezan pridržaje staru sistematiku, Stein ju ruši; onaj traži kausalno, ovaj teleologično razjasjenje; ali su si ipak oba bliže nego li mnogi misle. Oba zajedno dovode teleologiju i causalnost, te dvie znanstvene metode, u ravnotežu".

Obrazovanju i dalnjemu razvitku histor. škole pomogne uz filosofe mnogo napredak moderne statistike, za koju imadu odličnih zasluga Quetelet, Dufau, Guerry, Engel, Wappäus i dr., te koja navrnuta Queteletom u novi pravac, donosi krasnih plodova.

3. Izrazitiji oblik i odlučniji pravac dade histor. methodi povorka mladjih pisaca i profesora njemačkih, koji ipak u nekih načelih i u rješavanju nekih pitanja gospod. politike idu preko granica, koje postavljaju Roscher i njegovi stariji drugovi. Ovaj novi pravac zovu *socijalna* škola, jer sliedbenici njegovi osobito naglasuju socijalni momenat u gospodarstvu, te nuždu da se poboljša gospodarsko stanje nižih razreda družtva ljudskoga.

Povod, da se je pokrenula ova donekle nova škola, traže i nalaze u obrazovanju stranke u Njemačkoj, nazvane Manchestermän-

[1] U velike se hvali i drugo djelo Kniesovo: „Geld und Credit" (dva diela, 1873, 1879.); napisa još „Der Telegraph" (1858).

Digitized by Google

neri". Ovako prozvaše naime muževe, koji su za cilj svomu radu postavili: osobnu slobodu, usavršenje samouprave, provedenje slobodoumnih institucija, te odvažno provedenje načela slobodnog prometa. Za ovaj pravac pristanu poglavito praktični narodni gospodari; teoretički upiru se na Ricarda i Bastiata, a u praktičnom radu sliede R. Cobdena. Prvi put sastadoše se kao narod.-gospod. kongres pod predsjedanjem John *Prince-Smitha* god. 1858., a počam od g. 1863. imadu u svoj organ „Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft und Culturgeschichte". Znamenitiji pristaše su: K. *Braun*, *Soetbeer*, *Michaelis*, Al. *Meyer;* u knjizi i nauci zastupaju te ideje Makso *Wirth* (Grundzüge der Nationalökonomie. Köln 1874., 3 svezka), kojemu se štošta i temeljito prigovara; spomenuti već Prince-Smith (John Prince-Smiths gesammelte Schriften; herausgegeben von P. Karl Braun-Wiesbaden. Berlin 1877—79., 2), bivši vodja te stranke; *Soetbeer* temeljiti poznavalac nauke o novcu i valuti te zagovornik zlatne valute; V. *Böhmert*, kojega djelo „Gewinnbetheiligung (1878) strukovnjaci veoma ciene. Misli i težnje ovih muževa bitno su uplivale na njemačko gospod. zakonodavstvo od god. 1867. do 1874. te je pod uticajem njihovim stvoreno više liberalnih inštitucija; u parlamentu stoje većinom u redovih liberalne stranke[1].

Ovomu liberalnomu pravcu u gospod. oprieše se ponajprije profesori polit. ekonomije na njemačkih sveučilištih, koja je oprieka utemeljena već i u načelih histor. škole, kojoj ti profesori pripadaju. Suzbijajuć manchesterijance ne sustavljaju se tu, nego navaljuju u obće na ortodoksnu doktrinu; a naravski kad se iz

[1] Stranka „manchesterska" pojavila se u Englezkoj, gdje je god. 1839. tvorničar u Manchestru Rikard *Cobden* pokrenuo stranku „Anticorn-law-league", koja je radila i agitirala, da se dokinu zakoni o carini na žito, koja je veoma smetala velikoj industriji te u obće otegoćivala obskrbljivanje naroda živežem; ali je dašto vrlo pogodovala vlastnike zemlje. Sjedište družtva nalazilo se u spomenutom gradu Manchestru. Uz Cobdena, koji je radio i agitirao da se dokine i zakon o plovitbi (navigations-acte), najznamenitiji vodja league bijaše John *Bright*. Kad je zakonom od 26. lipnja 1846. carina na žito obaljena na 1 shilling od quartera žita, razvrgne se ova stranka; ali muževi, koji su joj pripadali, nastaviše kao gosp. politička stranka borbu za dokinuće svake zaštitne carine i za podpunu slobodu gospodarsku pojedinca. Nazvaše ih naprosto manchesterijancima, pa se tim imenom u obće zovu svi, koji načelno zagovaraju podpunu slobodu (laissez-faire, laissez-passer), pobijaju svaku zaštitnu carinu, te svagdje ističu na prvom mjestu gospodarske interese većma nego li narodne ili političke.

Digitized by Google

jednoga tabora puca, ni u drugom nevjese pušku o klin. Kao što su oni nazvali članove narod. gosp. kongresa da su manchesterijanci, tako ovi prozvaše svoje protivnike Kathedersocialisten, jer da usvajaju socialističke ideje te ih sa učiteljske stolice propovjedaju. God. 1872. nadjoše se prijatelji novoga pravca ili Kathedersocialisti u Eisenachu na kongresu, da razpravljaju „o socijalnom pitanju", i da se organiziraju. Došlo tu mnogo profesora sveučilištnih, vodja političkih stranaka, vodja radnika itd.

Tu su formulirana glavna načela, koja ćemo kasnije potanje razložiti; prosvjedovano proti objedi, da šuruju sa socijalisti, ali je izrečeno, da ovaki opadaji ne će ih odvratiti, da ne idu u gospod. nauci pravcem, o kom su uvjereni, da je družtvu ljudskomu koristan. Počam od god. 1873. zove se ovaj pravac „družtvo za socijalnu politiku", to je njegov, da rečemo, službeni naslov; ali ono na pô posprdno na pô prikorno ime „Kathedersocialisten", kojim ih prvi okrstiše *Oppenheim* pa *Eras*, još se i danas rabi više nego li koje drugo; a čini se, da ih to baš jako ne ljuti.

Najveći dio njemačkih pisaca i profesora narod. gospodarstva stoji u ovom taboru: L. Brentano, Schaeffle, Scheel, Schönberg, Schmoller, Sammter, Adolf Wagner, Adolf Held jesu najvidjenije glave ovoga pravca; njihov rad literarni poznaje se i preko granica Njemačke.

III.

Skupiv sve do sada razloženo u jedno, predočiti ćemo evo u ovoj slici stanje gospodarske nauke današnjih dneva; da se to stanje može razumjeti, moralo se — nacrtati historički tečaj dogodjaja i pojava u nauci, koji su doveli do ovoga stanja. Nu one fluktuacije u gospodar. znanosti, koje prikazuje povjest njena u prošlih vremenih i koje danas gledamo pred sobom, ne valja identifikovati sa strankami, kako se ove na temelju gospodarskih interesa pojavljaju u štampi, grupiraju saborih i drugih skupštinah, ili kako se ističu u občinstvu. Istina je, da se i ove stranke pozivlju na načela i nazore nauke, ali to biva ne riedko sa razloga, koji su veoma daleko od onih ciljeva, kojim nauka služi t. j. od istine; stranke ne riedko u borbi interesa izvraćaju, krivo tumače ili zlorabe istine nauke. Zastupnici znanosti treba da motre rad stranaka, misli i težnje, što ih borba na površinu iznese, nu od njih usvojit će samo one, koje imadu životne snage te su sposobne za dalnji razvoj.

Digitized by Google

Prema histor. razvoju polit. ekonomije od prošloga stoljeća pa do danas, i prema pokretom, koji nastadoše u ovo sto godina u znanosti, može se preduzeti neka klasifikacija pravaca, ma da jedan često prelazi u drugi i obratno, te se ne može reći, da je jedan posvema odieljen od drugoga.

U toj klasifikaciji teorija i škola postavljamo na prvo mjesto nauku ili sustav Adama Smitha, jer s ovom mora računati, pa zaista i računa svaki novi pravac; svaka nova škola mora da definira svoj položaj prema Smithovoj doktrini.

Prema gore razloženom dade se sadanje stanje gosodarske nauke, gledeći na razne pravce i struje, ovako predočiti:

A. *Liberalna, orthodoksna politička ekonomija ili nauka Adama Smitha* (abstraktno-individualistična, klasička ekonomija, Smithianisam). Ovimi nazivi, a nisu ovdje ni svi nabrojeni, označuje se ipak samo jedno: naime znanost, koja u bitnosti stoji na temelju, postavljenom po Adamu Smithu u njegovom „Inquiry into the Nature itd.“, kako su ju poslje njega sustavnije obradili, neke nedostatke izpravili pisci i sliedbenici Smithovi. Ovdje se visoko cieni načelo individualne slobode te uči, da se gospodarski odnošaji medju pojedinci u glavnom formalno slobodnim ugovorom uredjuju; tako isto je općenitim postulatom sloboda pojedinaca, da se po volji udružuvaju u razne svrhe; da se zajamči sloboda birati zvanje i mjesto izvršivanja zvanja; sloboda vlastnosti, porabe kapitala, nastojanja oko što izdašnije produkcije, kako bi se što manjimi sredstvi dokučili što podpuniji ciljevi. Tako se dade osigurati i gospodarska harmonija; jer ma i bilo u pojedinosti konflikta, u velikom i cielom je ipak pokrećuća snaga vlastite koristi, konkurencije i ravnajuća sila ponude i tražnje u prometu dobara i rada posve spretna, da uzpostavi redovito funkcionirajući gospodarski mekanizam. Svako „umjetno“ pačanje vlade u poslove gospodarske je štetno; država neka svojom upravom i upravnimi zavodi pazi i brani osobnu slobodu, sigurnost osobe i imetka, neka brani čovjeka od nepoštenja, prevare i nasilja drugih, pa je dosta učinila; svaki pokus, da se prirodni tečaj gospodarstva naroda navrati na druge pute, može biti samo zapriekom produkcije; treba se uzdati u prirodne zakone gospodarstva, koji vladaju ekonomijom naroda, a koje treba da izpituje i upoznaje gospod. znanost. — Bude li se napredovalo u ovom pravcu, dobrobit naroda liepo će se učvrstiti i osigurati.

Vriedne stvari proizvode se radom, kapitalom i prirodnimi silami, koje troje ujedinjuju pojedinci ili više njih, a uspjeh produkcije u

Digitized by Google

velike se diže diobom rada, porabom strojeva, znanjem i vještinom čovjeka, priznanjem i zaštitom vlastnosti, nasljednoga prava i obiteljskoga života. U *promet* dolaze dobra usljed potreba i organizacije gospodarske, a promet olahkoćuju novac, vjeresija i njezini zavodi, sredstva prevoza i obćenja, te mjera i vaga. Učestnici u produkciji participiraju na razdiobi imovine, koja razdioba treba da je po mogućnosti pravedna, a trošnja ljudi da bude razumna te ravnana obzirom na štednju i opreznošću, jer znatniji deficit ili višak u produkciji poremećuje ravnotežu medju produkcijom i trošnjom, i radja težkimi gospod. nevoljami.

Pristalice ovako shvaćane doktrine priznavaju, da ima medju ljudmi stradanja i nevolje; ali ove se mogu odstraniti takimi sredstvi i načini, koji ne će vredjati načela slobode gospodarske i slobodne inicijative. Imenito razlažu, da valjano i sustavno organizovana nastava, ponapose nastava gospodarska, može mnogu ranu zacieliti; a razvitak i populariziranje udruživanja, u kojem si ljudi, ujedinivši svoje umne, radne ili kapitalne sile, sami pomažu, djeluje zaista blagotvorno.

U *Francezkoj* vlada gotovo izključivo ova doktrina; nove škole i novi pravci, izuzev socijalističkoga, ne mogahu do sada ondje uhvatiti korjena; napose one škole narod. gospodarske, koje se pojaviše u Njemačkoj, nigdje nisu tako slaba odziva našle kao u Francezkoj, jamačno i s toga, što su francezki teoretici pomno se uklanjali pretjeranostim manchesterijanaca, te je čuveni englezki učitelj ekonomije *Jevons* očitovao, „da se istina nalazi u francezkoj školi".

Počam od J. B. *Saya*, koji je Smitha u pravom smislu rieči u Francezku presadio te jasno dokazao bludnju Smithovu, kao da duševnomu radu ne pripada svojstvo produktivnosti, ustaju u neprekidnoj povorci znameniti muževi, koji su učenimi djeli obogatili nauku te njezin razvoj bitno pomaknuli. Izmedju množine neka su spomenuti: J. *Droz* (économie politique, 1829.), koji tu zastupa moralno i kršćansko-filosofičko stanovište; Pellegrino *Rossi* (Cours d' économie politique, 1838—54.); Michel *Chevalier* (Cours d' économie politique, 1842–50.) s početka pristalica socialiste St. Simona, kasnije prione posve uz orthodoksnu ekonomiju; napisa i liepu monografiju o novcu; H. *Baudrillart* (Les rapports de la morale et de l' économie politique, 1860.; manuel de l' économie politique 1872.); Josip *Garnier* (Traité de l' économie politique, 1860. Traité des finances, 1872.); J. G. *Courcelle-Seneuil* napisa liepo djelo o

Digitized by Google

bankah i gospod. poduzećih (Traité theorique et pratique des operations de banque et théorie des entreprises industrielles, 1856.; zatim „Traité d' économie politique 1858.); Artur E. *Cherbuliez* napisa (Précis de la science économique, 1862.), spada medju najbolje pisce u novijoj francezkoj književnosti; L. *Walras* (Élements d' économie politique pure, 1874.).

Medju znamenitije narodne ekonome spada nadalje Karlo *Dunoyer* († 1862.), koji u djelu „De la liberté du travail", (1845.) razmatra uvjete, što no produkcionalnu sposobnost čovječjega rada najuspješnije unapredjuju; — Friderik *Bastiat* († 1850.), koji je umio kao riedko koji drugi gospodarska pitanja popularno, okretno i u sjajnom obliku razpravljati. Oduševljen uspjehom borbe Cobdenove u Englezkoj proti carini na žito, nastojaše, da načela slobodne trgovine presadi u Francezku; prevede na francezki jezik povjest one borbe pod naslovom „Cobden et la ligue, 1845"; za to ga prozvaše najvidjenijim pristalicom manchesterske stranke u Francezkoj; u djelu „Sophismes économiques, 1846—1848. pobija svom snagom logike ništavilo protekcionističkih razloga; njegovo „Harmonies économiques" (1850.) napereni su proti socijalistom na obranu ortodoksne nauke; izašao je samo prvi svezak. Pavao *Leroy-Beaulieu* (Essai sur la repartition des richesses, 1882.; Traité de la science des finances, 1877.); Mavro *Block:* (Petit manuel d' économie pratique, prevedeno na 13 jezika, i na hrvatski; Traité theorique et pratique de la statique, 1878.; pa onda krasno djelo: Les progrès de la science économique depuis Adam Smith" itd., 1890., 2 svezka; Dictionnaire de l' administration française, 3. izdanje, 1890., Dictionnaire général de la politique, 2. izdanje, 1874); Belžanin de *Molinari* (Cours d' économie politique, 1855.—63.; questions d' économie politique 1861., izdaje časopis „Économiste Belge"); Rus *Volkov* (Lectures d' économie politique rationelle, 1861.); Poljak Ljudevit *Volowski* († 1876.) izvrstni pisac monografija o renti zemljištnoj, slobodi trgovine, o novcu, ceduljnih bankah; L. de *Lavergne, Levasseur, H. Passy* i dr. Počam od g.1842. izlazi u Parizu „Journal des Économistes", oko kojega se sabiru ponajbolji francezki pisci; u novijem vremenu pokrenuše drugi časopis „Economiste français", kojim ravna Leroy-Beaulieu; Dictionnaire de l' économie politique" od Coquelina i Guillaumina, alfabetični uredjena enciklopedija gospod. nauke, već je prilično zastarjela, pa ju liepo zamienjuje „Nouveau dictionnaire de l' économie politique, što no je izašao pod redakcijom *Leona Saya* i *Jos. Chailleya* u 2 debela svezka.

Digitized by Google

Učeni sviet u *Italiji* dosta je rano dobio sgodu, da na svom jeziku čita Smithovu knjigu o bogatstvu naroda, jer je već g. 1780. prevedena bila na talijanski; ali prvi znameniti talijanski pisac poslje njega, Melkior *Gioja* ne spada medju sliedbenike Smithove; njegovo veoma obsežno djelo „Nuovo prospetto delle scienze economiche, 6 vol. 1815—17. imadjaše svrhu, da u formi enciklopedičkoj sabere i predoči sve, što su do onda teoretici o javnom i privatnom gospodarstvu učili, vlade naredjivale, a narodi učinili. U nekih pitanjih najodlučnije pobija Smitha. Nu kasnije nadje ovaj umnih i revnih pristaša u Italiji, medju kojimi su: Antonij *Scialoja* (principii d' economia sociale, 1840.); Luigi *Cibrario*, poznat daleko preko granica Italije po djelu „economia politica del medioevo 1839., koje prikazuje sliku ukupnoga družtvenoga sustava one periode; Girolamo *Boccardo* (Tratto teorico-pratico di economia politica, 1853.); Franjo *Ferrara*, profesor, muž vrlo oštrouman, obsežna i temeljita znanja, točni poznavalac francezke i englezke literature; ravnaše izdavanjem „Biblioteca dell' economista", sbirka obćenitih i posebnih gosp. djela, o kojoj veli Cossa, da se nijedna literatura ne može podičiti ovakim literarnim podhvatom. Ferrara je svojim znanjem i neumornim radom osnovao baš školu narodno-gospodarsku, u kojoj se je tako rekav većina sadanjih namještenih učitelja gosp. nauke neposredno ili posredno naobrazila; Ljudevit *Bianchini* (Principii della scienza del bene vivere sociale, 1845.—1855.), o kojem bi se moglo reći, da naginje historijskom pravcu; ističe odnošaj gospod. nauke prama moralu, moment to, koji osobitim načinom karakterizuje taljansku narodnu ekonomiju, koja uvidja važnost moralnoga i etičnoga načela, dok drugdje nisu ni pomišljali na nj; Emilio *Nazzani* (Sunto d' economia politica, 1875.) ide posve pravcem ortodoksne ekonomije; Luigi *Cossa* profesor u Paviji, stekao je dosadanjim radom svojim europejsko ime. Cossa nije prijatelj debelih knjiga; njegovi „Primi elementi di economia politica", obsižu jedva nešto preko 100 stranica, ali su doživili već osam ili deset izdanja; to isto valja o „Primi elementi di scienza della finanze"; oba su djela prevedena na razne jezike, kao i njegov „Saggi di economia politica", 1878. Cossa sa zahvalnošću priznaje, da je slušajuć Steina i Roschera mnogo koristna naučio, ali ipak ne pristaje uz historijsku školu, jer da ona zaniekav obstojnost stalnih zakona gospodarskih degradira nauku na puko nabrajanje činjenica Angelo *Messedaglia*, prof. u Padovi (Dei prestiti pubblici e del miglior sistema di consolidazione, 1850) napisa još teoriju o žiteljstvu; Cossa veli, da je Messedaglia prvak medju sadanjimi taljanskimi narod. ekonomi.

Digitized by Google

U novijem vremenu, napose od god. 1860. ovamo u Italiji radi se mnogo i velikim uspjehom u području socialnih nauka, čemu je po sudu Cosse doprinielo: ujedinjenje Italije, obsežna sloboda štampe i govora, množina gospodarskih i financijalnih problema, koje treba riešiti. Nu znatan dio pisaca pripada drugomu taboru, a ne doktrini Smithovoj, pa ćemo neke spomenuti malo kašnje.

U *Englezkoj,* majci Smitha, Malthusa, Ricarda i A. J. St. *Milla,* vladaše nauka i duh ovih znamenitih muževa gotovo sto godina bezuvjetno; ali od kojih deset godina dižu se i tamo stari proti mladim; neke pisce oživljuje duh Aug. Comte-a, a drugi se ugrijavaju za historičku školu i novu methodu izpitivanja gospodarskih istina. Nu još uviek znatni dio obradjuje nauku u pravcu Smithom odsječenim. Od starijih ne smije se zaboraviti na Tomu *Tooke-a,* pisca čuvenoga djela o povjesti ciene (history of prices); obrstar Toma *Torrens,* napisa razpravu o produkciji; sa lordom Overstone-om, M. Cullochom i Normanom brani on currency principle kod izdavanja nota bankinih, naproti banking principle, koji brane Wilson, Tooke, Mill i Wiliam Senior; od pisaca pako našega vremena stekoše uvaženje i ugleda *Cairnes* († 1875.) napisav: Essays on political economy, Political essays, pa onda znamenitu studiju o karakteru i metodi polit. ekonomije; Stanley *Jevons* napisa osim liepih monografija o novcu, o prometu, krizah i teoriju polit. ekonomije (Theory of political economy), gdje preporuča matematičku analizu kod gospod. iztraživanja; H. *Fawcett:* priručna knjiga o polit. ekonomiji (Manuel of political economy, 1863.) liepo i temeljito pisano djelce; a važna su njegova studija o slobodi trgovine, o pauperizmu itd.; *Thornton* dovine se liepa glasa kao učenjak djelom: On labour, 1869; dočim *Macleod* temeljito razlaže pitanja o vjeresiji i bankah.

U francezkih i njemačkih strukovnih organih čitaju se kadšto kratki izvještaji o literarnom radu u oblasti ekonomije u *Holandiji, Danskoj, Španjolskoj i Portugalu,* odakle se može razabrati, da se ondje imenito u novijem vremenu veća posvećuje pažnja ovoj grani nauke; na jeziku holandezkom — u Holandiji vazda su kako treba cienili gospodarstvo — i danskom napisano je djela, koja kritika njemačka i francezka hvalom spominju.

U *Rusiji* opaža se življi pokret naučni u području pravo- i državoslovnih disciplina u obće, a napose i narodne ekonomije u trećem i četvrtom deceniju našega stoljeća, i to na podlozi *narodnoj;* jer Schlötzeri, Cancrini, Bernhardi i dr., premda su napisali vrlo

Digitized by Google

dobrih stvari, pisahu na tudjem jeziku, njemačkom ili francezkom; dočim T. *Stepanov* (zapiski polit. ekon., 1844.), *Gorlov* (načela polit. ekonomije), *Bunge* (osnovi polit. ekonom., 1865.), *Boutovsky* (kurs polit. ekonomije, 1847.) razlažu načela nauke na ruskom jeziku. Od pisaca našega vremena liepim uspjehom obradjuju nauku: *Vl. Bezobrazov* jedan od najvrstnijih teoretika, pisao je na ruskom i francezkom jeziku o kolanju novca, renti, socialnoj physiologiji, a napose o pitanjih ruskoga gospodarstva narodnoga; *Antonović,* profesor u Kievu (kurs polit. ekonom., 1886.), *Ivanjukov* (osnovna načela teorije pol. ekon. od Adama Smitha do današnjega vremena, 1881.), Leonida *Hodskii* (kurs političke ekonomije u savezu sa financijami, 1887.), kojih rad posvjedočava njihovu temeljitu naučnu spremnost. Još jednu posebnost ruskih teoretičara treba naglasiti: razlažuć gospod teorije rado i obširnije se osvrću na gospodarske i socijalne uredbe domaće, te tako olahkoćuju sravnjivanje teorije sa faktičnim stanjem; da je ovo kadšto na štetu harmoničkoga razlaganja teorije, ne da se poreći. Tako rade, da ne spominjemo drugih, Antonović i Hodskii. Ove literarne bilježke o ruskoj narodnoj gospodarskoj knjizi nisu ni s daleka podpune, jer nije tako lahko uhvatiti cjelovitu sliku o tom; ta Hodskii u spomenutom dielu izpričava se, da nije dospio predočiti kritički pregled literarnih pojava ruskih u gospod. nauci, nego da će to u drugom izdanju učiniti, ako bude zgode.

Uz prevode najboljih francezkih i englezkih pisaca ima na *poljskom* jeziku i originalnih radnja o našoj nauci; pak se smije reći, da su Fr. *Skarbek* (Gospodarstwo narodowe. 1820./21.); *Stroynovski* H. (Nauka prawa przyrodzonego, ekonomii polit. i prawa narodow, 1805), *Skorupka* L. (Ekonom. polit., 1852.) stojeć na temelju teorije Smithove stekli zasluga za razvoj nauke. — Ovo smije se reći i ob umnom i neumornom dru. J. *Kaizlu,* profesoru na českom sveučilištu, koji napisa na *českom* jeziku priručnu knjigu (Národní hospodářstvi. 1883.), na njemačkom monogografiju ob prevali poreza (Lehre von der Steuerüberwälzung, 1882.), a u njemačkih strukovnih organih piše literarne obznane i ocjene djela, izdanih na slavenskih jezicih. — Od hrvatskih i srbskih teoretičara nesumnjivo su pristalice Smithovi: dr. P. *Muhić,* bivši profesor polit. ekonomije kroz dugo vremena na zagrebačkoj pravoslovnoj akademiji; pokojni *Cukić* (narod. ekonomija), pa i oštroumni *Mijatović.*

Svi sliedbenici Smithianisma hoće da se uzdrži nauka postojeća u svojih temeljnih načelih već preko 100 godinah; oni postadoše dakle u pravom smislu rieči konservativci, a pravac taj konservativni

Digitized by Google

baš kao što u politici liberalizam kadšto postaje konservatizam, a liberalci po tom konservativci.

Skrajnju ljevicu medju Smithovci tvori stranka manchesterska, o kojoj je bilo govora na drugom mjestu.

B. Naprama liberalnoj ili orthodoksnoj doktrini Smithovoj sve ostale teorije i škole, koje se u literaturi polit ekonomije prosvjetljenih naroda pojaviše, stoje više ili manje u izrazitoj *oprieci* te bi se sve mogle metnuti u kategoriju općenitu: antismithovci, protivnici Smithianisma. Ali povodi, domašaj i cilj ove protivštine nisu jednaki, ti se protivnici opet medju sobom razlikuju, sliede razne pravce, te ih prema tim osebujnostim njihova pravca i cilja treba razvrstati. Mogli bi se svi ujedno — izuzev možda socijaliste i komuniste — nazvati reformatornom strujom, jer hoće da reformiraju nauku gospodarsku.

Zvali ih ovako ili onako, medju njimi razlikuju se sliedeći pravci:

a) *Religiozno-crkveni.* Prilično rano — to je jur iztaknuto — ustadoše proti Smithovoj doktrini crkveni pisci, imenito katolički, u Francezkoj n. pr. Alban de *Villeneuve-Bargemont* (économie politique chretienne, 1837), a kasnije i u drugih zemljah. — Družtvu ljudskomu — to je smisao ideja ovoga pravca — priete velike opasnosti od neriešenoga socijalnoga pitanja; to se uvidja na sve strane, pa smišljaju načine, kako da mu se na kraj dodje. Jedni hoće, da se dobrobit i blagostanje naroda razvija pod absolutnim gospodstvom volje čovjeka, koji se otresao svih zakona božjih. To je velika bludnja. Ovo pitanje dade se riešiti jedino onako, kako se je riešavalo u prošlosti, pod gospodstvom nauke, koja gleda prvi uvjet svakoga reda, slobode i napredka u tom, da se služi Bogu. Znanost gospodarstva narodâ datira se iz druge polovice 18. stoljeća, dakle iz epoke, kada je ideja emancipacije i absolutnoga gospodstva ljudskoga uma veliku snagu razvijala. Ta nauka svadja sav rad i trud na to, da se zadovolji tjelesnim potrebam; ona hoće da čovjeka otme vlasti i uticaju svakoga zakona moralnoga. Tako se zanemario faktor, koji je uvjek u cielom životu ljudskom, pa i u gospodarskom, moćno djelovao, djeluje sada pa će i u buduće. Taj faktor je vjera (zakon). Crkva, imenito katolička, jest civilizatorna moć, koje upliv niti bi se smio ignorirati niti omalovažavati, ako se želi popraviti ili odstraniti štete, koje radja borba interesâ. Pristalice utilitarne škole postaviv na mjesto zakona o pregaranju i žrtvah načelo neograničenoga razvoja potreba, razkrstiše se idejami, na kojih se

Digitized by Google

temelji ciela kršćanska civilizacija; družtvo ljudsko preporodit će se, kad opet bude svietom vladala čista nauka kršćanska.

Vrlo odlučno brani religiozno-crkveni pravac *Charles* de *Périn* (De la richesse dans les sociétés chretiennes, 1861.; Les lois de la société chretienne, 1875.; Les doctrines économiques depuis un siècle 1881.) On veli, da je nauka gospodarska dosta mlada; uz istinite sadržaje i neistinitih zaključaka. Nije nikakovo zlo htjeti poboljšati svoje materijalno stanje, pače to je jedan od ciljeva našega života na zemlji. Ako to nastojanje stišava i ograničuje načelo pregaranja i požrtvovnosti, dade se posve dobro spojiti sa ćudorednim usavršenjem čovjeka. Ali nije dovoljno da se reče u obće, da je poboljšanje materijalnoga stanja naroda podvrženo njihovomu moralnomu napredku; napredak dobrobiti podvržen je posebnim zakonom, koji se izvode iz naravi čovjeka i iz vrsti predmeta, na koje se proteže njegova djelatnost. Zadaća je narodne ekonomije, da *methodom opažanja* one zakone izpita; studijom upravo tih zakona prava spiritualistična narod. ekonomija pokazat će protuslovja i nezgrapne sanjarije, na kojih boluju sustavi novih ekonomista.

Narod. ekonomija mora da prizna i usvoji načelo, da je moralni red nad materijalnimi interesi; materijalna dobra jesu *sredstvo*, da se dodje do višega opredieljenja. — Dr. Gjuro *Ratzinger* (Die Volkswirtschaft in ihren sittlichen Grundlagen etc. Freiburg I B. 1881), komu je Karlo Marlo (Winkelblech, umjerereni socijalista) „ein tiefer Denker und scharfer Beobachter", vidi u konkurenciji faktor, koji je u istinu porušio sve stare sgrade i ograde. Borba, izazvana slobodnom konkurencijom, doniela je već do sada žalostnih posljedica, pa ako pesimizam nije razrovao već cieli narodni život, hvala budi na tom ogromnoj zalihi kršćanskoga pojimanja i kršćanskim krepostim. Većina ekonoma prigrli materijalistična načela englezke škole, čim su zaveli u bludnju misli naroda, i prouzročili težkih pogriešaka u državnih zakonih. Sebičnosti otvarala se širom vrata, sve su moralne ograde odstranjene samo da bude slobodnije grabiti blago i bogatstvo. Kod mnogih već se i ne pita, kako je došao do imetka, dovoljno da ga imaš, pa ćeš biti ugledan; pecunia non olet; prvo je da stečeš novca i budeš bogat, ostalo dolazi sámo; quaerenda pecunia primum, virtus post nummos, to je lozinka množine ljudi. — Narod. ekonomija ne shvaća dviuh glavnih strana čovjekovih: a) ljubavi prema bogu, b) ljubavi prema iskrnjemu; usvojiv načelo egoistične slobodne konkurencije postavila se na krivi temelj, prepire se već preko 100 god. ob obstojnosti obće-

Digitized by Google

nitih zakona; Rikardova teorija o zemljištnoj renti jest rezultat krive definicije vrednosti; teorija o novcu stoji ondje gdje stajaše u srednjem vieku; ona o cieni, vriednosti, vjeresiji itd. manjkava je. — Histor. škola u Njemačkoj naprosto preniela je već gotovi francezko-englezki sustav u poviest; nizanje histor. činjenica, izbrajanje množine sličnih pojava, još nije — histor. razlaganje. — Za gospod. život valja zakon, koji vredi i za ćudoredni život a to je: *ljubav i sloboda.* — *Corbière* Abbé (Economie politique etc.) jest umjereni Smithovac; priznaje, da je ekonomija polit. došla u opreku s idejami kršćanskimi, ali da se to po malo popravlja; želi, da se opreke postojeće medju ovom i onimi poravnaju, što će se prije i lasnje sbiti, ako budu svjetovni pisci proučavali zasade i načela katoličke crkve a politički bogoslovi gospodarsku teoriju[1]. U srednjem vieku bogoslovi su najtemeljitije sudili o gospodarskih pitanjih; nije koristno da se tomu studiju uklanjaju sada, kada valja riešavati velika pitanja života naroda, koja se ne mogu nikako sretno i trajno riešiti bez sudjelovanja vjere i one moći, koju je vazda religija vršila medju ljudima[2]. — Gledeć na teoret. stanovište Périn i Ratzinger bliže su socijalnoj školi. — Biskup Em. *Ketteler* (Die grossen socialen Fragen der Gegenwart, 1868.) u živih bojah predočuje nevoljno stanje niže imenito radničke klase, pak dokazuje, da se socijalno pitanje može riešiti, ako se kršćanskoj ljubavi (charitas) dade sloboda i zajamči slobodno djelovanje; pozivlje se na velike dobrotvorne zavode srednjega vieka da utvrdi svoje mnjenje. Poti-

[1] Dr. J. J. Döllinger predloži 29. rujna 1863. u skupštini katoličkih učenjaka u Münchenu, da se svećenstvo što pomnjivije bavi narodnom ekonomijom i socijalnim pitanjem: Der wachsende Pauperismus — tako obrazlaže D. svoj predlog — die Zerklüftung der Gesellschaft in die zwei feindseligen Lager der Besitzenden und der Begehrenden, der sich jezt vollziehende Uebergang aus der kleinen zu der grossen Industrie, überhaupt die immer fortschreitende Umgestaltung des bürgerlichen Lebens und seiner älteren Einrichtungen — alles diess greife in das Gebiet des kirchlichen Lebens und stelle Anforderungen an den Klerus, an den Seelsorger-Klerus sowohl als an die Männner der Forschung und die Pfleger der Wissenschaft.

[2] I poznata enciklika sadanjega pape Lava XIII. od 28. prosinca 1878. naglašuje, da se jedino sudjelovanjem crkve može socijalizmu na put stati. „Ako (vladari) uvide, — tako svršuje enciklika — da za odstraniti kugu socijalizma crkva božja ima toliku moć, kakove ne imaju ni ljudski zakoni, ni zabrane oblasti, ni oružje vojnika, neka napokon opet povrate crkvi onaj položaj i onu slobodu, da bude mogla svoj spasonosni upliv na korist cielega družtva vršiti".

Digitized by Google

canjem Kettelerovim ustrojilo se množtvo kršćansko-socijalnih družtva, koja su, vazda naglašivajuć religiozni elemenat, obrazovala zadruga razne vrsti u interesu radničkih klasa. Organi ovoga pravca u Njemačkoj jesu Christlich-Socialen Blätter i Historisch-politischen Bläter. — Ovamo napokon spada i učeni *Le Play*, kojega spisi izdani pod naslovom „Bibliothéque sociale", dokazuju originalnost i temeljitosti, koji takodjer u gospod. nauku unosi religiozna načela; pa François *Huet* katol.-filosof i pisac djela Le regne social du christianisme (1852.)

Ugledav se u primjer katol. klera pokrenuše i protestanti, ponajviše nastojanjem dra. *Stöckera i Todta*, družtvo za socijalnu reformu, koje zove Laveley družtvom kršćansko-monarkičnih socijalista. Temeljna misao te stranke je ova: socijalno pitanje postoji, ali riešiti ga može moćna monarkična država u savezu sa religioznimi i ćudorednimi faktori života narodnjega. U organ ove stranke „der Statssocialist" pisahu i ekstremni Kathedersocialisti: Wagner i Samter.

Ovaj religiozno crkveni pravac jedni pisci povjesti polit. ekonomije samo uzgredno drugi nikako ne spominju, što mi se čini neopravdanim, zato sam nešto obšírnije iztaknuo misli muževa, koji ga zagovaraju. Ima tu izpremješanih nedvojbenih istina i krivih nazora, premda u najboljoj namjeri izrečenih, koji krivi nazori potiču ili iz neispravnoga dokaznoga postupka ili iz netočna poznavanja naravi gospod. znanosti. Jer to treba znati, da gospod. nauka motri socijalne pojave jedino sa gospodarskog stanovišta; ali odatle ne smije se izvoditi, da ona omalovažuje druge discipline, koje su možda znamenitije od nje.

Tko bi sticanje gospod. dobara postavio za jedini, ili možda za najvažniji cilj djelatnosti čovjeka, ne bi govorio istine; ali da to i rekne, opet ne bi to imalo nikakova posla sa samom gospod naukom. — Ako se u nauci uči, da je vlastita korist jaki motiv gospod. rada i pregnuća, tvrdi se što napokon jest, što se ne može zaniekati; nu toga motiva nije gospod. nauka stvorila kao niti zlih poraba njegovih, ali niti ne sliedi odatlje, da on odobrava zle porabe; pače ona pokazuje na štetne posljedice, ako se težnja za očuvanjem i unapredjem vlastite koristi izrodi u grubi egoizam. Gospod. nauka ima kao i druge nauke svoj predmet, cilj i svoje izhodište; ona izpituje ljudske čine, koji nastaju iz ograničenoga načela te idu prema stanovitomu cilju, ali odatle ne da se izvesti, kao da ne priznaje i drugih plemenitijih poticala čovjekovih, ili kao da ne ima i daleko važnijih ciljeva, za kojimi treba da čovjek

Digitized by Google

ide, ako hoće da se usavrši. Ako se u djelih nekih učitelja polit. ekonomije izrazuje i antireligioznih nazora, ne može za to odgovarati znanost. — Za teoriju gospodarsku važnija je:

b) *„Historička škola“*[1]. Iz djela osnivača njenoga V. Roschera, pa onda Hildebranda i Kniesa — koja već znademo — i drugih znamenitih zastupnika njenih dadu se temeljne misli ovako izraziti: Smithov kosmopolitizam i one teoretičke konstrukcije, kojih zakoni bi imali valjati absolutno za sve narode, težka su zabluda teoretična. Stara doktrina zaboravlja na čovjeka kakav je, na čovjeka, koji je produkt prosvjete i povjesti; ona predpostavlja kao nešto nepromienljiva: potrebe, nastavu i odnošaje prama imovini, a ipak čovjek ne sliedi tu stalnih pravila. Ne ima gospodarske teorije, koja bi vredila za sve narode i za sva vremena, kao što ne ima ni odiela, koje bi svakoj osobi pristajalo. Tobožnja obćenita načela nisu drugo nego krive i nepodpune abstrakcije od faktičnih odnošaja zemlje i vremena, kojoj dotični pisac pripada. Histor. narodna ekonomija treba da povjestno-phisiološkom methodom motri razne stepene kulture raznih naroda, da ovako dobivene rezultate sravnjuje te pronadje ono što je redovito, te nadje načela koja prijaju pojedinim epokam. „Mi jednostavno — veli Roscher — pripovjedamo, opisujemo najprije gospodarsku narav i potrebe naroda, za tim zakone i uredbe, koje imaju da zadovolje ovim potonjim (potrebam) i napokon veći ili manji uspjeh, koji su imale. Dakle nekim načinom anatomiju i physiologiju gospodarstva naroda“[2]. — Na ovom basira se imenito načelo *relativnosti,* koje histor. škola uporavlja ne samo kod raznih gospod. sustava n. pr. merkantilnoga, physiokratskoga, Smithovoga, nego i kod pojedinih gospod. uredaba raznih vremena i naroda. Svaki ovih sustava ima relativnu vrednost, jer svaki ima prema načelom, vladavšim u dotičnom vieku, i prema stepenu kulture naroda, nešto istine u sebi. Zato, tko hoće da nadje zakone, koji bi valjali za sva vremena i sve narode, čini grubu metodičnu pogrešku. Svaka teorija, koja hoće da za sva vremena i mjesta jednako nepromienjena vredi, koja hoće da bude „kosmopolitična i perpetualistična“, je kriva; moramo se zadovoljiti sa relativnimi riešenji, koja ipak podpuno odgovaraju „empiričkoj

[1] Ova škola ima još i drugih epiteta, zove se najme: *phisiološka, realistična* pače i *etična;* ti se nazivi lahko protumače iz onih momenta, na koje histor. ekonomi osobitu važnost polažu.

[2] System der Volkswirtschaft. I. Grundlagen der Nationalökonomie str. 56. (izdanje 18).

Digitized by Google

zbilji", odaklje su crpljena. — Posljedica ovoga umovanja jest: da ne ima gospodarskih prirodnih zakona.

Isto tako pogrešne su Smithove atomistične ideje o družtvu ljudskom i o državi. Družtvo ljudsko jest organizam, a zadaća države nije samo ta, da zadovolji pojedinim potrebam naroda, nego država ima da obuhvaća cieli život naroda i sve razumne ciljeve života. — Smithovomu — kako vele — materijalizmu suprotstavlja histor. škola načelo etičko u gospodarstvu naroda, naglašivajuć, da je nuždno spojiti ovu nauku što tjesnije sa ethikom i moralom; da čovjekova nije, da jedino ide za materijalnimi dobri, jer su ova tek sredstvo, koje pomaže dokučiti više ciljeve.

c) Kao što se je *socijalna* škola[1] razvila iz histor. te stoji s ovom u mnogih pitanjih na istom temelju, tako će razlaganje misli ovoga pravca popuniti sadržaj nauke čiste histor. škole. Socijalna, ili *škola mladjih* ili *Kathedersocialiste*, odbacuje dedukciju, jer da nauka gospod. mora ponajprije i poglavito *opažanjem* te pomoćju povjesti i *statistike* činjenice sabirati pa ih kritični razlagati.

Obćenito valjajućih zakona gospodarskih ne ima, niti obstoje. — Ne potiču na gospod. djelatnost jedino vlastiti interesi, nego još i drugi motivi: osjećaji zajedinstva, družtvenosti, koji se goje i razvijaju u obitelji, obćini i državi. Čovjek ne ide samo za tim da podmiri svoje tjelesne potrebe; on je biće ćudoredno, koje se pokorava svojim dužnostim; prosvjetljeno vjerom, filosofijom često svoje potrebe, svoje blagostanje pače i svoj život žrtvuje Bogu, domovini, istini, čovječanstvu. — U raznih zemljah, u raznih epohah ljudi se pokoravaju raznim poticalom a to zato, jer su uvjek na posebni način sebi predočivali blagostanje, pravo, moral i pravednost. Neizpravna je thesa Bastiatova u „Harmonies économiques", kao da sloboda i poredak sliede iz slobodnoga gibanja individualne sebičnosti. Biva baš protivno, sebičnost radja nepravdu i razbojstva; da su svi ljudi savršeni, te da samo za dobrim teže, bila bi zaista sloboda dovoljna, da svagdje zavlada red; nu pošto ljudi nisu takovi, sebičnost će, ako je ne zauzdaju zakoni, roditi antagonizam

[1] Vidi: *Held* Adolf: Ueber den gegenwärtigen Principienstreit in der Nationalökonomie (Jahrbuch für Gesetzgebung, Volskwirtschaft etc.); Gustav *Schmoller:* Ueber einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft, 1875; — *Dr. Vito Cusumano:* Le scuole economiche della Germania 1874.; Mavro *Block:* Die Quintessenz des Kathedersocialismus (u Zeitschrift für Volkswirtschaft und Kulturgeschichte g. 1878); *Openheim:* Der Kathedersocialismus.

Digitized by Google

a ne harmoniju. Što hoće vlastnik zemlje, toga ne će zakupnik, jer je proti njegovim interesom; što prija radniku, čini se poduzetniku štetnim itd. I u zemljah, gdje se veoma pomno pazi na laissez faire, u novijem vremenu češće traže od vlade, da suzbija zle porabe jakih a brani slabe i nemoćne.

Država nije nikakov malum necesarium, niti rak-rana, kako neki hoće. Država je vrhovni organ prava, orudje pravde; kao izliev žive snage i duševnoga pregnuća zemlje treba da unapredjuje razvoj ljudski svestrano; ona je po svjedočanstvu povjesti moćni agent civilizacije i napredka. Individualnu slobodu valja poštovati i braniti, ali sloboda treba da se pokori zakonom morala i pravičnosti; sloboda prometa, rada i pogodba dragocjena su dobra; ali svagdje je nuždna intervencija države gdje prieti pogibelj interesom cielosti, ili gdje individualni interes ugrožava slobodu ili dobrobit drugih.

Gospodarska politika socijalne škole stoji nekako u sredini medju socijalizmom i strankom slobodne trgovine (manchesterijanci). Onaj traži od države, da odmah i s temelja promjeni sadanji gospodarski i pravni red družtva u interesu neposjedujuće klase; stranka slobodne trgovine hoće da se uticaj države u gospodarstvo što jače ograniči. Socijalna škola odbacuje doduše socijalističku misao, ali ne manje i onaj „laissez-faire", pak traži od vlade, da posreduje, te ublaži teret modernoga gospodarskoga sustava, koji pritišće ekonomički slabije, da nastoji te upravo ovi u što većoj mjeri budu udioničtvovali kod blagodati moderne civilizacije. Neki pisci ove škole napose ističu postojeći *pravni red* kao važan faktor ekonomički. Pravo, poteklo iz običaja i povjestnoga razvoja, je pravi temelj narodnoga gospodarstva i gospodarski red ujedno je i pravni red. Zato treba najprije sa gledišta gospodarskoga ocjeniti posljedice obstojećega pravnoga reda, napose gospodarsko „prometno pravo" (osobna prava i imovinsko pravo) da se izmieni, ako treba ili dalje razvija, prema promienjenomu stanju gospodarstva. Imenito jasno izrazuje ovake ideje *Wagner,* koji sve pravne institucije, u koliko se temelj gospodarskoga prometa, podvrgnu kritiki. On veli, da naši pravni inštituti, imenito vlastnost, pravo obvezno i nasljedno itd. nisu nikakova vjekovita uredba, nego, kako veli Lasalle „historijske kategorije"; ne mogu se doduše ad libitum odbaciti ili mienjati, ali mogu se reformirati i dalje razvijati, čim to iziskuje promet neprestano napredujućega gospodarstva, i čim je dokazano, da će zamišljena reforma ili nova tvorba bolje očuvati narodnogospodarske interese nego li stara.

Digitized by Google

Nu kada i pod kojimi uvjeti da državna vlast intervenira, o tom odlučuje stanje narodnoga razvoja. Svakako treba da se država pobrine za uredbe i zavode, služeće duševnoj i estetičnoj obrazovanosti naroda i zaštiti javnoga zdravlja; ona će odrediti što treba za upravu produkcije, sredstva prevoza i občenja. Slabije članove društva, imenito žene, djecu, starce i nemoćne država će štititi, ona će nastojati, da se radnik nadje zakriljen i osjeguran od zlih posljedica takih ozleda njegove osobe, koje ne nastaju njegovom krivnjom; u nje naći će podpore i poticanja nastojanje radničke klase, da si sama pomogne; država će pružiti dovoljnu sigurnost prištednjam ove klase, u koliko se njoj povjere.

Mora se priznati, da je t. z. teoretički socijalizam, da su dakle spisi: St. Simona, L. Blanca, Proudhona, K. Marla, Marxa Lassala, Rodbertusa znamenito uplivali na pristalice ove škole, imenito pako na one, koji tvore lievo krilo u socijalnoj školi. I zaista: A Wagner, F. H. Schaeffle i Samter uvažuju argumente nekih socijalista, te im veliku pažnju obraćaju. Socijaliste prvi naglašivahu, da je gospodarski položaj pojedinca ovisan o postojećem pravnom redu, a napose o sadanjoj organizaciji vlastnosti; da su se sadanje uredbe družtva, tičuće se vlastnosti, nasljednoga prava i prava obveznoga mienjale i da će se i u buduće mienjali. Već John St. Mill iztaknu, da razdioba imovine ne zavisi onako kako produkcija jedino o prirodnih zakonih, nego i o uredbah državnih; a ovu misao dalje razvijaju, te ju osobito naglašuju ovi mladji pisci tvrdeći, da je razdioba tako znamenita kao i produkcija; sva produkcija biva radi čovjeka; kod razdiobe imovine mora da prevladjuju pravo i moral.

Poradi ovakih nazora objediše ih pristalice slobodne trgovine, da su potajni socijaliste; čemu se ipak uzprotivi Schmoller, rekav: „Mi nismo zadovoljni sa našimi sadanjimi socijalnimi odnošaji; uvjereni smo, da su nuždne reforme, ipak mi ne prodičemo, da se mora nauku posve skrenuti na drugi pravac, da se moraju postojeći odnošaji porušiti; prosvjedujemo proti svim socijalističkim eksperimentom".

U kratko sabrav evo ovo su temeljni nazori socijalne škole, kako ih A. Held u svom „Grundriss für Vorlesungen über die Nationaloekonomie" pregnanto izrazuje:

Socijalna škola pobija načelno a) mišljenje, potičuće iz kratkovidnosti ili svjestnoga materijalisma, kao da je produkcija i privreda gospodarskih dobara po pojedincu jedina ili glavna svrha ljudskoga života; dobra su sredstva, kojimi se služi čovjek, težeći

Digitized by Google

za ćudorednimi ideali života; ona ima da posluži kulturnomu napredku; b) zabacuje nauku ob absolutno valjajućih gospodarskih prirodnih zakonih, a nastoji pojmiti sadanje gospodarske pojave *proučavanjem* njihovoga historijskoga razvoja, pak pomoćju *statističkoga* motrenja što točnije upoznati ih u njihovom sadanjem stanju. Poznavanje naravi ljudskoga uma i ljudske volje rabi na to, da pronikne ukausalnu suvislost gospodarskih činjenica, ali sama ne konstruira tih činjenica iz jednostranih premisa o naravi čovjekovoj; c) naprama englezkoj školi o slobodnoj trgovini veću daje znamenitost pitanju *o podieli* (razdiobi) imovine, i priznaje pravo državi, da utiče u gospodarstvo podanika, da podupre slabe, a okriepi osjećanje zajedinstva; d) napokon priznaje, da je nuždna socijalna reforma, koja bi se protivila tako težnjam socijalne revolucije kao i težnjam okorjeloga „Laissez-faire".

Medju sliedbenici ove škole ima znatnih diferencija glede više pitanja. Mogu se dieliti u umjerene i radikalnije; oni prvi misle, da bi mogla obće interese unaprediti te poravnati opreke: načela čovječnosti i slobodnoga udruživanja, zatim prilaganje u dobrotvorne svrhe, te shodno djelovanje državne uprave na temelju postojećih pravnih institucija; dočim ovi potonji zagovaraju jači direktni uticaj vlade u gospodarstvo, ustrojivanje zajednica pod moraš, sustavno, ali lagano izvadjanu promjenu prava vlastnosti, da se zadovolji ovlaštenim zahtjevom socijalističkim. U redovih ovih radikalnih pisaca najvidjenije su glave A. Wagner, Schaeffle i Sammter. Prvi je profesor političke ekonomije na berlinskom sveučilištu; u njemačkoj narodno-gospodarskoj nauci uživa veliki ugled. Sa profesorom Nasse-om Wagner uze preradjivati Rauovu „Lebrbuch der politischen Oekonomie"; radnja nije još dovršena, a ima da bude učevna i priručna knjiga o gospodarstvu naroda, osovljena na tlo novih narodno-gospodarskih nazora, te da iztisne djela, koja stoje izključivo na temelju stare doktrine. — *A. E. F. Schaeffle,* bivši profesor u Njemačkoj i u Beču, ministar trgovine u kabinetu grofa Hohenwarta, vrlo je plodan pisac. U djelu „Capitalismus und Socialismus" (1870.) nastoji odgovoriti na pitanje: što misli socijalistička agitacija o sadanjem družtvenom redu ljudskoga gospodarstva; kakovi bolji red zahtieva; kako i tko vrši kritiku od njene strane i postavlja zahtjeve; a u malenom spisu „Quintessenz des Socialismus (1874.) Sch. gleda predočiti *gospodarsku jezgru* socijalizma i nuždne posljedice njegovoga sustava. Schaeffle preporuča, da se družtvo upozna s idejami socijalističkimi i s njimi da ne-

Digitized by Google

kako na kraj izadje; neka se razlozî pobiju, u koliko je dokazano da nisu izpravne; jer topovi i bajonetami neće se to postići, ako su vojnici sami zadahnuti takimi idejami. A treba priznati, da socijalizam, kad se otrese mnogih svojih prvih bezumnih phantasterija, obuhvaća skupinu duboko zasizućih pozitivnih reorganizacionih misli, koje se živo dojimlju mase pučanstva. Pače Sch. drži, da će negdje u budućnosti kapitalističnu vladavinu zamieniti socijalistička organizacija, kao posljedak socijalnoga triebljenja. — Najznamenitije je njegovo djelo „Bau und Leben des socialen Körpers“ (1875—1878.)

Umjereniji pravac sliede Scheel, Schmoller, Nasse i dr., dočim Helferich, Hanssen i neki drugi stoje bliže pravoj historičkoj školi.[1]

---

[1] Osim već poznatih djela pisaca socijalne i historijske škole navodimo još neka, i to: „Handbuch der politichen Oekonomie“ (g. 1882. izdanje 2. 1886., a treće 1890.) što ga uz pomoć kakovih 18 pisaca, medju kojimi su Wagner, Scheel, Sax i dr. izdaje prof. dr. Gustav *Schönberg*. Zove se doduše Handbuch, te je namienjeno i akademičkoj obuci, „ali hoće da posluži svim, koji rade u praktičnom životu, te se žele obavjestiti o teoriji znanosti, obzirom na one gospodarske odnošaje, koji je zanimaju“; to je dakle pravo uzev obsežna enciklopedija ukupnoga gospodarskoga znanja. Drugo izdanje, obširnije od prvoga, sastoji se od triuh dielova: prvi dio obuhvaća nauku gospodarstva naroda, drugi gospodarsku politiku, treći financijalnu znanost i upravnu nauku. Djelo je veoma obsežno; pisano dakako u duhu i pravcu socijalne škole, ali u njem se veoma dobro vide razlike načela, što ih zastupaju pisci, jer uz veoma umjerenoga Helfericha tiskane su radnje radikalnoga i A. Wagner, pa zato i ne ima u djelu jedinstva niti se methoda dosljedno uporavlja. Još su napisali: *Schönberg:* „Arbeitsämter, eine Aufgabe des deutschen Reiches“ (1872.); *Schmoller:* Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19 Jahrhunderte (1870.); Zur Literaturgeschichte der Staats- und Socialwissenschaften (1888.); *Schaeffle:* Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft (2 sv. g. 1873.); Grundsätze der Stuerpolitik (1880.); Theorie der ausschliessenden Absatzverhältnisse (1867.); *Brentano* L.: Die Arbeitergilden der Gegenwart (1871—72.); Das Arbeitsverhältniss gemäss dem heutigen Recht (1877.); Ueber die Ursachen der heitigen socialen Noth (1889.); *Held* A.: Sozialismus, Sozialdemokratie und Sozialpolitik (1878.); Die Einkommensteuer (1872.); Zwei Bücher zur sozialen Geschichte Englands (1881.); *H. v. Scheel:* Die Theorie der sozialen Frage (1871.); Unsere Sozialpolitischen Partein (1878.); Eigenthum und Erbrecht (1877.); — *Cohn Gustav:* „System der Nationalökonomie“, osobito ističe etični moment u gospodarstvu; *Wagner* Adolf: Beiträge zur Lehre von Banken (1857.); Die russische Papierwährung (1867.) i dr. Strukovni organi historičke i socijalne škole jesu: Zeitschrift für

Digitized by Google

Ove teorije njemačke nadjoše odziva *i izvan* njihove domovine. U današnjoj austro-ugarskoj monarkiji spada jamačno medju najoduševljenije pristalice historičke škole bivši profesor na peštanskom sveučilištu i sadanji vice-guverner austro-ugarske banke dr. Julij *Kautz*, (Die geschichtliche Entwickelung der National-Oekonomie und ihrer Literatur, 1860.) koji tvrdi, da osnovanje historičke škole tvori „sjajnu točku u razvojnoj periodi njemačke, pače dielomice ukupne evropske gospodarske nauke". Najviše i najodlučnijih prijatelja i sliedbenika steče historička škola u *Italiji*. Još u prvoj polovici prošloga stoljeća taljanska narodno-gospodarska knjiga bijaše prvom u Evropi, danas znatan dio taljanskih pisaca sliedi njemačku školu. *L. Cossa* priznaje, da u Italiji obstoje dvie škole: škola starijih i mladjih. Stari objediše mlade, da su njemškutari, socijaliste, da zavode taljansku mladež na krive pute. Na to sazvaše Luzzatti, Lampertico i dr. kongres u Milan (1874.) da se javno obrane i da očituju, „da se znanost nije sa Adamom Smithom i njegovimi komentatori rodila niti umrla". Ne spada doduše u mladje odlični sada živući taljanski pisac Angelo *Messedaglia*, ali im je blizu inače vrlo umjereni Marko *Minghetti* (Economia politica e le sue attinenze colla morale e col diritto 1859.), nu spada Fidele *Lampertico* (Economia dei Popoli e degli stati, svez. 5. 1874—1880.) koji napisa obsežnu radnju, „u kojoj se priznati rezultati njemačke znanosti, obaziruć se na specijalne odnošaje zemlje, razlažu i modifikuju" (Cossa). Odlučno pristaju uz njemačku socijalnu školu Vid *Cusumano* (Dell' economia politica nel medio evo 1876.; Sulla condizione attuale degli studi economici in Germania 1873., ovo potonje djelce posvećeno je Engelu i A. Wagneru); R. *Schiatarella* (Del metodo in economia sociale 1875.); *Ricca-Salerno* napisa više učenih monografija: o kapitalu, o plaći za rad, o državnih dugovih, a napose daju veliku vriednost razpravi o njegovoj metodi političke ekonomije (dell' methodo in econom. politica 1878.); Louigi *Luzzatti*, autoritet u poslovih trgovine, pisac više pomanjih razprava; zajedno sa *Forti-em* izdavaše „Giornale

---

die gesammte Staatswissenschaft (izlazi od g. 1844.), glavni urednik Schaeffle; Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, koji uredjuje prof. I Conrad; u duhu ovoga pravca uredjivani su: Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik (od g. 1888.); Jahrbuch für Gesetzgebung, Volkswirtschaft und Verwaltung im Deutschen Reich, izdaje Schmoller; zatim povorka pojedinih spisa, što ih izdaje „Verein für Sozialpolitik", počam od g. 1873.

Digitized by Google

degli Economisti", organ nove mlade škole, ali do skora napustiše — taj časopis. Ima ih naravski još nekoliko, ali već sada navedena imena muževa, znamenitih za nauku, dokazuju, da se nova škola može podičiti znatnim brojem pristalica.

Podpunu opreku prama Italiji pokazuje Francezka; jer ovdje ni jedan znamenitiji teoretik ne pristaje za novu školu. Zašto je tako, može se razabrati iz njihovih ekonomičkih djela; jamačno se tomu protivi njihovo uvjerenje znanstveno, ali nevjerujemo, da tako čine od mržnje na Niemce i njemačku knjigu, kako naslućuje Ingram (op. cit.) Doduše i u Francezkoj neki pisci naginju historičkomu stanovištu, ali ne da preobraze obću teoriju političke ekonomije, nego da izpituju gospodarske zavode i uredbe prošlih vremena. Iznimku tvore samo C. Périn i Emilie de *Laveley*, ali oba su Belžani, premda pišu jedino francuzki. Narodno-gospodarsko stanovište Périnovo već je obilježeno; E. Laveley pristaje uz socijalnu školu, te nieče obstojnost gospodarskih zakona ili tendencija, neovisnih o volji pojedinca. L. je pisac oštrouman, dosjetljiv i veoma radin; da ne govorim o djelih, u kojih su ekonomički nazori samo mimogred iztaknuti, spominjem čuveno i na strane jezike prevedeno: „De la propriété et de ses formes primitives, 1874.", gdje se osvrće takodjer na hrvatsku seljačku zadrugu; Elements d' economie politique, 1882.; Le socialisme contemporain. 1878. (peto izdanje 1890.)

U literaturi *slavenskih* naroda ma i ovaj pravac takodjer svojih zastupnika, medju njimi najvidjeniji su: *ruski* narodni ekonom I. *Vreden*, koji u svom kursu političke ekonomije (2. izd. g. 1880.) mnogo uvažuje i cieni rad Schaefflea i Wagnera, pa onda *Leon Bilinski*, profesor na sveučilištu lavovskom, najugledniji narodni ekonom *poljski* (System ekonomii społecznej, 2. sv. 1880.; System nauki skarbovej, 1876.; Studya nad podatkiem dochodowym 1870.; Die Luxussteuer als Korektiv der Einkommenbesteuerung 1875.; Die Gemeindebesteuerung und deren Reform 1878.)

Pokret u gospodarskoj nauci, koji je nova škola njemačka inaugirala, dopre napokon u Englezku, pače i preko mora u Ameriku. Već i prije toga pojavljalo se u Englezkoj, prem vrlo sporadični, nezadovoljstvo sa ortodoksnom naukom; jednim se činila nevaljanom metoda, drugi prigovarahu praksi, koja se razvila pod starim ekonomičkim sustavom. Pokret naučni u Njemačkoj podupre ovo nezadovoljstvo i poveća broj protivnika stare doktrine. Pa tako probije i u toj zemlji na površinu dualizam, koji vidjamo u drugih

Digitized by Google

zemljah: škola mladjih juriša, škola starijih se brani; tko će pobjediti, odlučit će tu kao i drugdje ne broj pristalica jedne ili druge, nego znanstvena valjanost i opravdanost načela. Nedvojbeno je najvrednija glava u englezkoj školi mladjih ekonomista T. E. *Cliffe Leslie*, muž učen, poznat i izvan Englezke svojimi djeli o sustavih ratarstva i reformi financija. Kritizujuć načela orthodoksne nauke dokazuje, da gospodarskim radom neravnaju jedino egoistična nego i altruistična poticala; aprioristična i čisto deduktivna metoda ne može da razjasni uzroke, koji s jedne strane uredjuju narav ili sumu bogatstva, a s druge strane raznolikost razdiobe imovine unutar raznih družtvenih sustava. „Cielo gospodarstvo svakoga naroda jest posljedak dugotrajnoga razvoja, u kojem se pokazuju promjene i stabilitet; duševne, ćudoredne, gospodarske, političke i pravne strane družtvenoga napredka nerazriešivo su medju sobom svezane, itd.

Dr. John *Kells Ingram*, koji upiruć se u mnogom na Comte-a i posititiviste pobija klasičnu školu, te u svojoj povjesti ekonomije političke velikom ljubavlju tumači razvoj novih škola. A napokon može se ovamo uvrstiti prof. Jam. E. Thorold *Rogers*, koji razlaže u djelu „rad i plaća u šest stoljeća“ (Six centuries of work and wages, 1884.) povjest gospodarstva Englezke za ovu periodu.

U *sjevernoj Americi* pokazuje se više mara za izučavanje ekonom. teorije istom u drugoj polovici našega stoljeća: *Peshine Smith*, (Manual of political economy, 1853.), Viliam *Elder* i Robert E. *Thompson* (social science, 1875.) sliede H. Carey-a. Medju najbolje pisce ubraja Ingram, po kojem priobćujemo ove podatke, generala *Francis A. Walkera*, koji napisa raspravu o plaći za rad, o novcu te sustavno djelo o političkoj ekonomiji (1883.)

U posljednjem deceniju našega stoljeća razdvojiše se i u sjevernoj Americi narodni ekonomi u dvie škole: u novu i staru školu. God. 1885. ustrojilo se družtvo „The American Economic Association“, da unapredjuje potanje i temeljitije proučavanje narodnogospodarskih pitanja, te da širi misao, da područje gospodarskoga iztraživanja nije još završeno. U istoj nakani utemeljen je i časopis „Quarterly Journal of economics“, koji već u prvom članku zagovaraše sporazumak obiuh škola, u čem ipak nije uspio, jer se prepirka medju mladimi i starimi nastavila i dosta žestoko vodila. Škola mladjih u časopisu „Science“ razlaže svoje nazore i dokazuje nedostatnost methode starih, relativnost tako gospodarskih uredaba kao i gospodarskog mišljenja, tiesnu suvislost ekonomičke dok-

Digitized by Google

trine sa suvremenom pravnom naukom i potrebu, da budu u skladu gospodarska teorija i nauka ćudorednosti itd. Školu mladjih zastupaju u nauci: dr. Edwin R. A. Seligman, prof. E. I. James, prof. Rikardo T. Ely, Henry C. Adams i dr.

Ovaj kratki osvrt na razvoj historičke škole pokazuje, da je ona u razmjerno kratkom vremenu zavladala u Njemačkoj, te da danas dominira u njemačkoj znanosti, pače i neke zakonodavne tvorbe njemačke nesumnjivo su zadahnute duhom novoga pravca. Sliedbenici njemački nekim ponosom kažu prstom na historičku školu kao plod njemačkoga genija, zato ju i zovu per eminentiam historičkom školom njemačkih narodnih gospodara; njom da se je njemačka nauka emancipovala od podredjenosti i upliva englezko-francezke škole, te stala na vlastite noge; pače u toj školi gledaju onaj stalak, koji znači hegemoniju literarnu u cielom svietu. U ovoj misli i nadi ukriepljivaše ih najviše to, što je historička škola u literaturi ne njemačkih naroda stekla pristalica. Ali one nade i očekivanja jedva će se ispuniti; pače moglo bi se reći, kao da je najslavnija doba za njem. historičku školu minula; kritika počimlje svom ozbiljnošću analizovati njenu methodu i njena načela, pa rezultati toga rada nisu često povoljni za nju.

Onako, kako misli englezki narodni ekonom *Sidgwick*, misle mnogi u Englezkoj i drugdje: Smith-Ricardova nauka ima pogrešaka, ali ima ih i historijska, pa je bolje ispravljati staru nauku, nego prihvaćati danas novu, da ju sutra propravljaš.

Značajan pojav jest svakako oštra kritika, koja se u samoj njemačkoj literaturi pojavlja, te objektivno, nu odlučno odkriva prave, a i — prividne mahne historičke i socijalne škole. Najodrješitije pobija ju *C. Menger*, profesor političke ekonomije na bečkom sveučilištu, u svom djelu „Untersuchunger über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere“ (1883.) Tko pomno i nepristrano čita ovu radnju, ono mirno, objektivno i znanstveno razlaganje, ne će se čuditi, da je dielomice uzdrmala povjerenje u načela historičke škole; razumieti će, da se je na pisca digla prava bura osvada te invektiva, ali da mu je na drugoj strani pribavilo priznanja i pohvale[1].

---

[1] Evo najglavnijih momenta iz M. knjige — Menger najprije opredieljuje biće i zadaću naukâ, koje se bave stvarmi gospodarstva narodnoga, poteže medju njimi granicu, te postavlja ove skupine znanja: *historičke* znanosti o gospodarstvu naroda, *teorija* gospodarstva na-

Digitized by Google

Mengerovo djelo — kako je rečeno — nemilo se dojmilo nekih pristalica historijske škole, pa je na ime njihovo odgovorio

roda i *praktične* nauke o gospodarstvu naroda. Historičke znanosti idu za tim, da se upoznaju konkretni pojavi (prikaze) i njihovi konkretni odnošaji, ili da se upozna *individualno;* teorija gospodarstva naroda radi pako da se upoznaju u mieni pojava vraćajuće se *tipičke forme pojava* i njihove tipičke relacije, ili da se upozna ono što je obćenito (generalno). Prema tomu bave se historičke znanosti u gospodarstvu naroda individualnimi (toliko kao konkretnimi) fenomeni, a teorija gospodarstva naroda sa formami pojava i sa zakoni (obćim bićem i obćom suvislosti) narodno-gospodarskih pojava. Obie dakle discipline treba razlikovati; a tako isto i onu treću t. j. praktičnu nauku. Na žalost nije se uvjek znalo ove tri discipline jednu od druge razlikovati; a napose historička škola često drži povjest gospodarstva naroda i historijsko pojimanje narodno-ekonomičkih pojava za teoriju gospodarstva naroda, što je naravski velika bludnja. Tako se je moglo dogoditi, da je u Njemačkoj historičko pojimanje i razumievanje narodno-ekonomičkih stvari liepo procvalo, dočim je prava teorija u zadnjih decenijih bila posve zapuštena. — Tako isto odlični zastupnici historičke škole njemačkih narodnih ekonoma ne diele, kako bi trebalo, teoretičke od praktičnih nauka; pače ta nepažnja tako daleko siže, da se i kod temeljnih metodičnih razmatranja često zaboravlja na granice medju jednom i drugom naukom; i eto ta se bludnja slavi kao epokalni napredak nauke! Tako je historička škola izgubila pravi pogled u sustav zadaća, koje ima da rieši znanstveno iztraživanje u oblasti gospodarstva naroda. Jedan dio zastupnika njenih izključivo se bavi statistikom i povješću gospodarstva, dakle pomoćnimi naukami misleć, da radi i gradi teoriju gospodarstva naroda; drugi dio pako pisaca zapleo se u riešavanje praktičnih, imenito socijalno-političkih problema, ali i ti mišljahu, da prekrajaju teoriju političke ekonomije. Te pako težke bludnje i zablude moraju se tim odlučnije pobijati, jer mogu upravo ubitačno djelovati na nauku, koja baš sa strane teoretičke veoma treba reforma. — Zadaća je teorije, da upozna generalno bića (tipe) i generalnu suvislost (zakoni) pojava. Oko ove zadaće ne mora se raditi samo jednim pravcem, kako neki metodici uče, nego dvojim: *realistično-empiričnim i eksaktnim.* Oba ta pravca razlaže M. obširno i duhovito; onom prvom methodom iztraživanja nedobivaju se strogi (eksaktni) nego samo *empirijski* zakoni, koji nam dovode pred oči faktične pravilnosti (Regelmässigkeiten), u kojih sliede fenomeni jedan za drugim, i njihovu koeksistenciju. Drugom metodom dobivaju se „prirodni" ili — kako veli M. — bolje *eksaktni* zakoni, koji predočuju stalno pravilo bez iznimke. Eksaktnim pravcem izpitivanja ne služe se samo prirodoslovne discipline, nego i socijalne. Realistično-empirička i eksaktna jesu dakle dvie ravnopravne metode izpitivanja, obie neka se jedna uz drugu uporavljaju. M. pobija pako razširenu misao, kao da se pojavi gospadarstva naroda samo u nerazriešivoj suvislosti sa ukupnim socijalnim i državnim razvitkom naroda

Digitized by Google

Schmoller[1] dotično gledao odgovoriti i suzbiti prigovore Mengerove, ali nije bio baš sretne ruke, jer osobni napadaji i osobne invektive nisu stvarna kritika. Na to Menger odgovori oštro posebnim spisom „Die Irrthümer des Historismus in der deutschen Nationaloekonomie“ (1884.), u kojem nastoji dokazati netemeljitost Schmol-

svoga razumieti i tako obradjivati; tako isto u bludnji su historički njemački narodni ekonomi kad biede Smithovce, da predpostavljaju egoizam kao jedino poticalo gospodarske djelatnosti, da egoizam proglašuju dogmom. M. dokazuje, da to nije nikakova bludnja ili pogreška Smithove škole; ne radi se tu o bludnji kakovoj, nego se radi o spoznanoj naravju eksaktne methode zahtjevanoj *abstrakciji* od drugih motiva. Eksaktna najme narodna ekonomija, kad hoće da se spoznaju gospodarske posljedice ljudske sebičnosti, — jamačno najjače gospodarske sile — mora da predbježno abstrahira od ostalih smetajućih faktora. Odbijajuć prigovor „atomisma“ u gospodarskoj teoriji dokazuje M., da gospodarstvo naroda nije pojav analogan singularnim gospodarstvom u narodu, nego da je ono komplikacija singularnih gospodarstva, da fenomeni „narodnoga gospodarstva“ nisu po tom nikakova neposredna očitovanja života naroda kao takova, nego *resultanta* svih nebrojenih nastojanja pojedinih gospodarstva u narodu; tko dakle hoće da teoretski shvati gospodarstvo naroda, mora se „vratiti na prave elemente, na singularna gospodarstva u narodu i pronaći zakone, po kojih se prva iz potonjih izgradjuju“. Atomizam nije dakle nikakova pogreška, nego uporava jedino cieli shodne methode istraživanja. M. ocjenjivajuć „pseudo-historički pravac“ istraživanja dokazuje, da se nezadovoljava historičkoj ideji u narodnoj ekonomiji tim, ako se stara teorija obrubi historičkim rubom; nezadovoljava se njoj niti tim, da se jedino povjest priznaje za empirijski temelj narodno-gospodarskog istraživanja, a niti tim, da se politička ekonomija proglasi naukom „o razvojnih zakonih gospodarstva naroda“, ili „filosofijom povjesti“, čim se maleni, više uzgredni dio teorije „nečuvenom jednostranošću“ proglasuje za cielu teoriju. — Napokon dokazuje M., da su temeljna načela historičke škole njemačkih narodnih ekonoma, već od vajkada poznata u „političkih znanostih“; da historička škola njemačkih narodnih gospodara „nije pravo shvatila odlučujuću reformatornu misao historičke pravničke škole, pa se samo usljed pomutnje pojmova drži za historičnu školu u smislu ove posljednje“. Da u kratko rečemo: Mengerovo djelo hoće: da se odstrani historijska i organička methoda kao gospodujuće methode za teoretičko istraživanje u socijalnih znanostih, jer ma da i jesu mnogo koristna doniele, u glavnom temelje se na metodičnih bludnjah; da eksaktna, atomistična metoda opet zadobije svoja stara prava, ali ne kao jedini nego kao veoma važni pravac teoretičkoga istraživanja.

[1] Zur Methodologie der Staats- und Socialwissenschaften u čas. „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich“, g. 1883.

Digitized by Google

lerove ocjene; opetuje u kratko, što je obširno prije razložio veleć, da je prva i najveća nesgoda, što su historici uzeli da reformiraju našu teoretičko-praktičku nauku o gospodarstvu. U nekih važnih točkah sporazumni su sa Mengerom prof. dr *E. Sax* (Das Wesen und die Aufgabe der Nationaloekonomie, 1884.; Die neuesten Fortschritte der nationaloekonomischen Theorie 1889.) a tako i Eugen *Philipović* (Ueber Aufgabe und Methode der polit. Oekonomie Freiburg i B. 1886.), *Dietzel* i dr.; prof. *Böhm-Bawerk, Gross* i docent *Mataja* pristaju sasma uz svoga učitelja Mengera. Mengerova kritika historičke škole jest neizravni plaidoyer za načela liberalne ili Smithove škole, pa je Menger nedavno očitovao, da je još najčvršća sgrada teorije gospodarske ortodoksna ili Smithova nauka, i da se valja k njoj vratiti. I drugi prijatelji i poštovatelji historičkog pravca n. pr. L. *Cossa*, pače i sami njeki pristaše n. pr. V. Cusumano prigovaraju, dotično odklanjaju neke zasade njene imenito onu, da za gospodarstvo ne ima stalnih zakona.

Uzev na oko razne primjetbe na historičku školu mogle bi se te na sliedeće točke svesti.

a) Methoda iztraživanja historičke škole posve je nedostatna; po njoj politička ekonomija dobiva jednostavno opisujuću zadaću, čim joj se oduzimlje najbolji i najuspješniji njezin dio, te postaje neprikladnom, da dade općenita kriterija, kojimi bi se gospodarski napredak u raznih svojih pojavih, kako valja ocjenio i ravnao; od teorije gospodarske nastaje neka vrst statistike u smislu Achenwalla. Naravski tim se ne veli, da se ne imade upotrebiti u nauci gospodarskoj-historijska i statistička gradja, dapače treba se njom služiti, pa su se služili Adam Smith i kasniji pisci obilno; ali to dakako nije historička methoda;

b) stanovita djela, nastojanja i težnje ljudih bijahu, jesu i bit će uvjek iste, ma da se i mienjaju prema naravi svojoj odnošaji, ovisni o vremenu, mjestu i običajih. Ima dakle narodno-gospodarskih naravnih zakona. Ako neima odiela, koje bi pristajalo svakomu čovjeku, ali odatlje ne sliedi, da u obće ne ima nikakova odiela. Zar nije gospodarski zakon to, da ciena robe, koje mnogo ima, pada; a naprotiv da raste ciena robe, koja je riedka? Ili zar nije gospodarski zakon, da čovjek podmiruje svoje potrebe radom? A takih zakona općenitih ima za vrednost, dobitak, plaću, itd. Isti svi prirodni zakoni ne uporavljaju se u svakom družtvu, n. p. dok nije bilo željeznica, nisu niti mogle imati gospod. važnosti; nu

Digitized by Google

sada kad i gdje se grade, vladaju njimi zakoni, koje ima nauka tražiti i konštatovati;

c) historička škola pobrkala je istine i načela čiste ili teoretičke nauke i pravila praktične narodne ekonomije ili gospodarske politike; ona prva jesu obćega ili universalnoga karaktera, ova potonja pako specijalne naravi; jer kod primjene pravila gospodarske politike u konkretnih slučajevih treba uvažiti raznolike odnošaje mjesta, vremena, stanja kulture, tradicije i običaje naroda. Ova istina bijaše poznata i prije, nego li ju uze propovjedati historička škola. „Tko n. p. brani sustav slobodne trgovine, ne mora se već s toga protiviti nekim stegam i nekomu ograničenju, kad se prelazi na taj sustav, koje su stege upravo potrebite, kad se u zemlji, u kojoj vladaše duže vremena sustav zaštitne carine, prelazi na sustav slobodne trgovine“ (Cossa);

d) izticanjem sebičnosti kao gospodar. poticala konstatira se nešto što zaista postoji, što ravna djelovanjem ljudi; ali tim nije rečeno, da je to jedino ovlašteno poticalo, i tko bi to rekao, uztvrdio bi nešto što ne postoji; a još manje može se to konštatovanje držati za opravdanje, niti se smie staroj doktrini podmetnuti da ona uči, da *ima* sebičnost vladati gospodarskom djelatnošću svih.

Argumenti, kojimi se pobija historička škola, govore i proti školi socijalnoj. Nu pošto Kathedersocialiste idu imenito u pitanjih politike gospodarske dalje nego li Roscher ili Knies; pošto oni znače još izrazitiju opreku prema staroj doktrini; pošto oni traže još u većoj mjeri ingerenciju državne vlasti u gospodarske poslove u obće, a napose u poslove razdiobe imovine; pošto čine neke ustupke socijalismu i priznavaju opravdanimi mnoge these teoretičkoga socijalizma: to se socijalnoj školi još i napose ne bez razloga spočitaje, da uvlači socijalnu vlast (državnu vlast) i u sferu, u koju se ne bi smiela pačati, čim se učvršćuje omnipotencija države, te se mi vraćamo u tom pogledu na stazu, kojom iduć doći će družtvo ljudsko u tabor onih, koji hoće da od države naprave generalnoga skrbnika svih nas, koji rukovodi našu produkciju, distribuciju i trošnju imovine; dovodi nas u logor — socijalista.

Državna vlast sastoji se od ljudi, a povjest navodi na tisuće primjera, da su ljudi vazda nastojali što više svojom vlašću služiti se, da ne govorimo o zloj porabi te vlasti. Predpostavlja se, da vlada ima dobre namjere, a te često zaista i ima; ali griješi svaka, hotice ili nehotice. I toga ne treba potanje dokazivati. Nekoć je sviet strepio od straha, te svimi silami opirao se jasno izraženoj

Digitized by Google

nakani vladajućih, da svoju vlast preko potrebe i zakona prošire a danas ih ima, i to medju tobože učenimi, koji potiču i svjetuju, da država svoju vlast što dalje razmakne. Take savjete i poticaje treba suzbijati. Ta ne veli se uzalud: ne daj djavlu prsta, jer će inače do skora poseći za cielom rukom, a napokon htjeti i cielo tielo. Država ima poštu i brzojave; dobro, neka bude; ali zar se ne govori svaki čas: ako ima država poštu, zašto ne bi imala u svojoj upravi željeznice, rieke, tvornice, štedionice itd.? Eno u Wagnerovoj knjizi može se čitati, da bi trebalo privatnomu gospodarstvu oduzeti cielu povorku poduzeća, te ih predati državi. Svako novo državno poduzeće daje državi i novu moć, koju ona može na dobro, ali često i na zlo upotrebiti. Tako iduć pobija se točka po točku programa kathedersocijalista, ovdje sretnije ondje manje sretno. Francezki učenjak Mavro Block u članku „Quintessenz des Kathedersocialismus" završuje svoj juriš na nje ovako: „Nije istina, da mi ne uvažujemo prava družtva; ali mi hoćemo da se prizna i pravo *individua*. Individuum potrebuje zaštite, to je *onaj slabi*, ali je ne potrebuje družtvo, ili pače država. Mi (ortodoksi nacionalni ekonomi) hvalili i slavili smo udruživanje prije, nego li je izumitelj rieči „atomista" na sviet došao. . . Za dobrobit družtva dovoljno je poskrbljeno ustrojenjem vlade; ova treba da svojom vojskom činovnika pazi dobrobit družtva, toj zadaći ona i zadovoljava, pače zadovoljava u očitoj tendenciji, da pretjeruje, i baš proti onomu prećerivanju ekonomiste su — osobito prije — od lučno i odvažno ustajali, da odvrate opasnosti prieteće individualnoj slobodi. Stranka socijalistička je posve suvišna, a opetujem, i posve neopravdana. Socijalizam je utopijski pravac, on može zabluditi u nevine, pače u posve zanimive sanjarije, a postaje strankom samo onda, kad se s njim spajaju političke svrhe. Kao čisto utopijski pravac nastaje u izvjestnom vremenu, kad ga pojedini umnici izazovu, pak bude neko vrieme u modi; dogadja mu se, što i mnogim filosofijskim sustavom, koji se rode, zavladaju u manjem području, pa opet izčeznu. Taka sudbina čeka i katedersocializam, jer ne ima čvrstih načela, nego se zadovoljava „tendencijami i simpatijami". Zato ne može obogatiti znanosti; jedini rezultat njegova života i rada biti će, da ćemo naše učevne knjige temeljitije pisati stanovite evidentne istine obširnije dokazivati, te u razlaganju našem nešto opreznije postupati".

C) Da bude ova slika o pokretu u gospodarskoj nauci po mogućnosti točna, ne smije se prešutiti misao, koju neki pisci izra-

Digitized by Google

zuju, da se gospodarska nauka pretoči *u socijalnu znanost.* Već više spomenuti Ingram, upirući se na Comte-a, jasno i otvoreno obrazlaže i brani ovaj proces pretočenja u govoru, što ga je god. 1878. rekao kao predsjednik statističkoga i narodno-gospodarskoga odsjeka englezkoga družtva za promicanje nauke, koji je govor kasnje napose štampan, a na njemački jezik preveo ga je H. v. Scheel. Narodna okonomija, — to je succus mnenja ovoga — politička ekonomija, ili kako ju već zovu, kad prestane kao samostalna nauka existirati, a ona je na putu da skoro prestane, uskrsnuti će u družtvenoj znanosti, ili će se — kako drugi hoće — proširiti u socijalnu znanost. Ingram dolazi u ovom govoru do sliedećih znanstvenih zaključaka:

1. Izpitivanje *gospodarskih* pojava u družtvu treba da dodje u sustavnu svezu sa izpitivanjem svih ostalih strana socijalnoga života; 2. treba se okaniti pretjeranih abstrakcija, a ne manje i neizpravnoga svadjanja raznolikosti gospodarskoga života na tobože jednostavne zakone; 3. na mjesto deduktivne methode, neka se prihvati historijska; 4. gospodarski zakoni i praktični postulati, koji se na ovih temelji, neka se izrazuju u manje absolutnom obliku.

Ingram ne će da čini krivo sada vladajućoj školi gospodarskoj, koje zastupnici učinili su važnih usluga teoriji i politici gospodarskoj. Ali zadaća *današnjih* socijalno-znanstvenih istraživaoca ide dalje; oni imadu tečajem vremena nadjene nove istine utjeloviti znanosti te ovu proširiti u teoriju socijalnoga života; oni trebaju, da od stare teoretičke sgrade upotrebe još valjanu gradju, kad konstruiraju novu sgradu, sgradu savršeniju, nego li ju mogahu njihovi predšastnici podignuti. Dosadanja gospodarska nauka može se držati za nauku pripravljajuću, ali ona nije i ne može biti definitivni naučni sustav gospodarskoga života. — I Schaeffle-ovo veliko djelo „Bau und Leben des socialen Körpers (1875—78.) ima zadaću, da gospodarska istraživanja proširi u socijalna; u ovom djelu kuša predložiti obširnu osnovu anatomije, physiologije i psychologije ljudskoga družtva. — Socijalne prilike i dogodjaji analogni su, misli Schaeffle, dogodjajem organičkih tjelesa, pa tu misao razvija on na daleko i široko. Sličnih nazora nalazimo kod *Sammtera* „Soziallehre" i *Lielienfelda,* koji takodjer hoće da se gospodarska nauka prelije u socijalnu.

D. U oprieci proti svim do sada navedenim školam, njihovim težnjam i postulatom stoji sustav *socijalistički i komunistički.*

Digitized by Google

Nisam nakan potanje razlagati o socijalizmu i komunizmu i o njihovih teorijah, crtati razvitak sustava ili iznositi misli važnijih njihovih predstavnika u nauci; jer bi se ovo već obsežno razmatranje moralo još znatno oduljeti. Možda će se naći kasnije za to prilike. Ali da se ipak obilježi razlika medju socijalisti i drugimi školami u gospodarskoj nauci, treba ovo reći: Naš sustav — vele socijaliste i komuniste — socijalizam, tvori diametralnu opreku naproti individualizmu, koji potonji je najevidentniji karakteristikon Smithianisma Smithova doktrina je posve korektna teoretička formulacija sadanjega stanja gospodarskoga; teorija ta posvema je skrojena prema potrebam i interesom gospodujućih razreda družtva; ona povladjuje nagomilavanju imovine u rukuh malena broja pojedinaca, perpetuira mogućnost, da se pojedinci obogaćuju žuljevi velike većine naroda; pomaže širiti pauperizam, te utvrdjuje vlast i premoć bogataša nad neimućnimi. Stara ili Smithova nauka pisana je za bogate i njim služi; ona je teorija najveće nepravde. — Toj nauci suprotstavljaju oni svoj socijalizam, koji naravski postavljaju na posve druga načela. „Individualizam", „capitalizam", „ekonomički liberalizam" — ovimi imeni zovu gospodarsku nauku — potiskuje najveći dio čovječjega roda u trajnu nevolju. Dok postoje sadanje gospodarske i pravne prilike, ne ima se očekivati nikakov okret na bolje. Zato treba s korjena promjeniti sadanji gospodarski i pravni red; hegemonija privatnoga kapitala, na kojem se temelji prevlast bogataša u modernom družtvu, ima se zamieniti u interesu nižih, stradajućih i u interesu jednake dobrobiti svih članova naroda, kolektivnom vlastnošću, dotično gospodarstvom zajednice; sadanji sustav porušit će se evolucijom ili *revolucijom*. — U ovoj borbi proti sadanjem stanju representuju socijaliste umjerenije, komuniste radikalnije krilo; kao što se u pojedinih nazorih i tendencijah znamenito razlikuju socijaliste od komunista, tako se opet u socijalizmu i komunizmu opaža više posebnih grupa, koje sliede svoj osebni pravac: Babeuff n. p. i Cabet hoće isto, ali se opet medju sobom bitno razlikuju; a tako isto mogu se naći posebnosti kod Proudhona i L. Blanca, Lassalla, Rodbertusa itd.

Završujuć ovo crtanje razvoja i sadanjega stanja političke ekonomije, koje predočuje povjest čovječjega duha od sto godina, trudio sam se, da pojedine sustave, škole ili pravce gledeć na njihova načela i cilj predočim nepristrano i objektivno. Ta nije bila

Digitized by Google

moja zaći u borbu za jedan ili drugi sustav, nego pokazati kako su postali i u kojem se položaju sada nalaze.

Nu i ovo razlaganje potvrdjuje, što sam u početku više per tangentem spomenuo, da najme nauka gospodarska obiluje prilično kolicinom pravaca ili struja, koje se razlikuje medju sobom ne samo u detailnih pitanjih, nego pače i u nazorih o methodi iztraživanja i o zadatcih nauke. Ova raznolikost, to nesuglasje, koje se ne tiče samo uzgrednih pitanja, sprečava napredak nauke; ali opet nije takove naravi, da bi moglo ugroziti sami obstanak nauke kao takove, kako se neki plaše, pa i proriču da će je doskora nestati. Politička ekonomija relativno je još mlada nauka; ovakovo nutarnje komešanje prebolile su i druge discipline, pa neće ni našoj uništiti samostalnost njenu. Izmedju tih raznih mnenja, prepirka i prigovora, jedno se pitanje kao prvo samo od sebe namiće: hoće li prevladati historička škola, ili će se Smithianizam uzdržati i na dalje kao vladajuća theorija? Bilo bi prerano već danas kao pozitivno proreći, što će budućnost donieti. Nu pozorni čitalac mogaše, mislim, opaziti, da su se prilike historičke škole ovo nekoliko godina nazad u samoj Njemačkoj znatno pogoršale, pa ako joj možda i ostaju vjerni dosadanji pristalice, novih stupa malo u njene redove. Najnovija kritična iztraživanja o methodi i načelih njenih znatno su njom potresla. Historička škola ima nesumnjivih zasluga za gospodarsku nauku: odvraćaše od pretjeranoga doktrinarisma ili idealisma, koji posve zaboravlja na realni sviet, njegove potrebe te faktično stanje i ondje, gdje se radi ob aplikaciji nauke; potaknula je historička iztraživanja i tako pomogla rasvjetljiti gospodarske zavode i uredbe prošlih vjekova, te u obće povjest gospodarskih odnošaja i gospodarske nauke dovela u novi stadij; dokazala je veliku važnost statističkih motrenja za gospodarstvo, a — što gotovo najviše vredi — trgnula teoretike iz opasnoga mira, te ih nagnala na pomnjivije proučavanje čiste teorije, a još više gospodarske politike. Ali ove nesumnjive zasluge ne mogu prikriti onih bludnja, „s kojimi je ona na sviet došla, koje kroz cielih ovih 40 i više godina nisu odstranjene; a bludnja bijaše uzeti povjest za izhodište, a spojenje povjesti sa političkom ekonomijom za temeljnu točku reforme nauke, koju je historička škola na svoju zastavu napisala; jer spojenje historije sa političkom ekonomijom nije nikakova reforma“ — veli Menger.

Smithov sustav ne može značiti, da se s njim svršava razvitak političke ekonomije; o tom bijahu osvjedočeni i oni umnici, koji

Digitized by Google

su bitno pomogli raširiti i učvrstiti njegovo gospodstvo: I. B. Say, Ricardo, Mill i dr., jer su već ovi više toga u njem popravili. Ovu istinu, može se reći, priznaju pristalice Smithianizma, ali misle, da imadu ostati temeljna načela teorije, koja su zdrava i čvrsta, pa da ne ima opravdana razloga zamienit ih drugimi. Treba tu zaista reforme, ali na ovu neka se dadu stručnjaci, ljudi, koji su proniknuli u duh i probleme nauke, a ne da se reforma unosi od drugud, od izvana. „Reforma znanosti valja da poteče jedino od nje same, jedino iz dubljine njenih vlastitih ideja; mora da je djelo iztraživaoca, koji se sami udubiše u probleme njezine. Reforma političke ekonomije ima poteći od nas (vještaka, narodnih ekonoma), a ne od historika, matematika ili physiologa“ (Menger).

Digitized by Google

O najstarijoj lirskoj i epskoj poeziji latinskoj s komparativnoga gledišta.

Čitao u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 15. siečnja 1891.

DOPISNIK-ČLAN DR. MILIVOJ ŠREPEL.

I.

Otkada se počela proučavati starina klasičnih naroda, nalazimo gotovo u sviju pisaca izrazitu težnju, da u svemu porede Grke i Rimljane. To je i uzrokom, što je ili rimski narod ili grčki često izišao kratkih rukava upravo poradi ovoga kontrastiranja. Grci su i Rimljani doista koje u čemu različiti, ali ipak stoje jedni uz druge na istoj visini. Samo nepravda može koriti Atenjanina, što nije stvorio onakve općine, kakvu su stvorili Fabiji i Valeriji, ili Rimljanina, što nije umio klesati kao Fidija i pjevati kao Aristofan[1]. Poimence su mnogi pisci isporegjujući grčku umjetnost sa rimskom tvrdili, da u latinskoga plemena nema talenta za umjetničko stvaranje.

Mommsen[2] sa svom oštrinom veli, da se stari Lacij poradi siromaštva svoga umjetničkog razvoja nalazi gotovo na stupnju nekulturnih plemena. S tim je u svezi, kad Mommsen[3] tvrdi ovako: „Aehnlich erging es der Poesie und ihren Schwestern. Nur die Griechen und die Deutschen besitzen den freiwillig hervorsprudelnden Liederquell; aus der goldenen Schale der Musen sind auf Italiens grünen Boden eben nur wenige Tropfen gefallen. Zur eigentlichen Sagenbildung kam es nicht. Die italischen Götter sind Abstractionen gewesen und geblieben und haben nie zu rechter persönlicher Gestaltung sich gesteigert oder, wenn man will, ver-

[1] Mommsen, Römische Geschichte, 8. Aufl., I., 29.
[2] O. c., I., 28.
[3] O. c., I., 229.

Digitized by Google

dunkelt. Ebenso sind die Menschen, auch die grössten und herrlichsten, dem Italiker ohne Ausnahme Sterbliche geblieben und wurden nicht wie in Griechenland in sehnsüchtiger Erinnerung und liebevoll gepflegter Ueberlieferung in der Vorstellung der Menge zu göttergleichen Heroen erhoben. Vor allem aber kam es in Latium nicht zur Entwickelung einer Nationalpoesie. Es ist die tiefste und herrlichste Wirkung der musischen Künste und vor allem der Poesie, dass sie die Schranken der bürgerlichen Gemeinden sprengen und aus den Stämmen ein Volk, aus den Völkern eine Welt schaffen. Wie heutzutage in unserer und durch unsere Weltlitteratur die Gegensätze der civilisirten Nationen aufgehoben sind, so hat die griechische Dichtkunst das dürftige und egoistische Stammgefühl zum hellenischen Volksbewustsein und dieses zum Humanismus umgewandelt. Aber im Latium trat nichts Aehnliches ein; es mochte Dichter in Alba und in Rom geben, aber es entstand kein latinisches Epos, nicht einmal, was eher noch denkbar wäre, ein latinischer Bauernkatechismus von der Art wie die hesiodischen Werke und Tage. Es konnte wohl das latinische Bundesfest ein musisches Nationalfest werden wie die Olympien und Isthmien der Griechen. Es konnte wohl an Albas Fall ein Sagenkreis anknüpfen, wie er um Ilions Eroberung sich spann, und jede Gemeinde und jedes edle Geschlecht Latiums seine eigenen Anfänge darin wieder finden oder hineinlegen. Aber weder das Eine noch das Andere geschah und Italien blieb ohne nationale Poesie uod Kunst".

Pisac očevidno na štetu drugih plemena uzdiže Nijemce, te ih postavlja o bok Grcima kao najdarovitije za poeziju, premda se slavenska prostonarodna poezija može uvijek takmiti s njemačkom.

Latinsko je pleme kao i grčko, slavensko, germansko pleme — član indoevropske jezične obitelji, pa je već a priori vjerojatno, da su i Latini bili vrsni poetičnim jezikom izražavati čuvstva svoja. Sačuvali su nam se samo ostaci latinske pučke poezije, zato i ne možemo govoriti o najstarijoj italskoj poeziji, nego samo o latinskoj.

I Latini su, kao i drugi narodi, slavili bogove i molili im se, radovali se o praznicima, plakali za pokojnicima i smijali se koječemu. Zato nije nikakvo čudo, što u najranije doba duševnoga života u Latina opažamo tragove onakova pjesničkog stvaranja, kakve nalazimo u svih drugih naroda. I ovdje, kao i drugdje, javlja se ovo stvaranje u lirici, poimence u religioznoj. Epska se pjesma javlja kasnije, kad se narod ima čega sjećati. A uporedo nalazimo

Digitized by Google

i klicu drame, koja se literarno od sviju književnih oblika u literaturi razvija najpoznije. Ova je prostonarodna poezija jezgra književne povjesti rimske do VI. stoljeća od osnutka Rima.

Bilo bi veoma zanimljivo, kad bi se mogla ova prostonarodna poezija proučiti. Ovdje bismo mogli ponajbolje upoznati, koliko je u rimskoga naroda bilo osobite vještine za pjesničko stvaranje, i mogli bismo razabrati, što bi bio mogao rimski narod na svojem osnovu bez tugje pomoći proizvesti u poeziji[1].

Na žalost sačuvalo nam se veoma malo ostataka toga narodnog pjevanja, i poznajemo ih samo po kazivanju pisaca, koji su živjeli u doba visoke naobrazbe i slabo razumijevali prostotu narodne pjesme. Rimljani nijesu imali zbiraka narodnih pjesama. Presvojeni duhom grčke kulture Rimljani su prerano prekinuli svezu s prostonarodnom poezijom — izuzevši nešto malo drame, — te im je bio sav ponos, da dostignu Grke, ne mareći ni malo za prostonarodno pjesništvo.

Gragja je za latinsku prostonarodnu književnost veoma oskudna. Cuvier, vrsni komparativni anatom, mogao je po najmanjoj koštici rekonstruirati vas skelet one životinje, kojoj pripada koštica. U našem poslu nema nikakva Cuviera, koji bi mogao od rečenih oskudnih ostataka sastaviti *potpunu* sliku prostonarodne psihe, kakva je bila u najstarijoj poeziji latinskoga plemena. Ovaj bi perijod bio u svoj povjesti rimske književnosti svakako najznamenitiji ili bar najzanimljiviji, jer je bez sumnje najizvorniji.

Mi ćemo ovaj put ogledati klice lirske i epske poezije latinske, ne bi li nam pošlo za rukom dokazati, da se latinskomu plemenu kao ni drugim plemenima indoevropskim ne smije naprečac poricati narodna poezija, i k jednu pokazati, koji su uzroci presjekli razvoj prostonarodne poezije.

II.

Ako je još i danas mašta potrebna za stvaranje najjednostavnijih konkluzija, kud i kamo znatnija bijaše mašta u prastaro doba, kad je poezija bila jedino sredstvo ispitivanja. Dašto u to doba bijaše mašta još manje uregjena i češće prenagla nego danas. Kako je lijepo razložio Vignoli[2], izvor je mitu, bar prirodnomu, ona potreba

[1] Modestov, Lekciji po istoriji rimskoj literatury. S. Pbg. 1888, p. 40.

[2] Vignoli, Mythus und Wissenschaft, 1880. Internationale Bibliothek, sv. 38.

Digitized by Google

kauzaliteta, koju čovjek osjeća i koju supozicijom neke poznate epske sveze zadovoljava. U poetičnim se predstavama čovječjim već nalaze gotove asocijacije n. pr. buke i borbe. Pučka je poezija, pomislimo, već vična bila opisivati boj u savezu s bukom. Kad čuje grom, i nehotice čovjek u prastaro doba pomišljaše, da je ovdje nekakva borba, da je grom bojna buka, te mu se pričinjaše, da se nevidovni dusi bore, viču, i halabuče. Tako je sebi onaj čovjek u prastaro doba mitski istumačio oluju veoma naglom hipotezom, ali je bio umiren. Kasnije se osjećaše potreba, da se taj boj dalje ispjeva, pa po analogiji pravih bojeva počne se pričati, da je boj zametnut poradi otetih žena ili goveda.

Drugo je poznato pjesničko sredstvo — personifikacija, koju nalazimo već u samom jeziku – u tako zvanom gramatičnom rodu, samo što je gramatični rod prius, a personifikacija posterius. Personifikacija se prenosi na prirodne sile i predmete, te tako očovječuje prirodu, a to je u prilog postajanju mita, personifikacija se pak olakoćuje simbolskim prikazivanjem.

Ono, što je samo donekle slično, postaje s pomoću pjesničkoga shvaćanja potpuno jednako. Tako pomišlja čovjek sunce čovječjim bićem, koje putuje. Budući da to biće prolazi višim sferama, može sjati i stvarati, što čovjek ne može, — nastaje u čovjeka predstava o nadčovječnu, prekoprirodnu biću.

Kao što se pjesma doimlje čovjeka, tako će se dojmiti i viših bića, ne bi li bila u pomoć čovjeku. Ova bića mogu grmjeti, bljeskati, strijelati, visoko su nad čovjekom, dakle su neke više moći. Njihovu moć prizivlje čovjek pjesmom, bilo da njemu koriste ili drugomu škode, pa tako vidimo, da se iz mita sasvim prirodno razvijaju molitve, himne, čarobničke pjesme, u opće svi oblici zazivanja[1].

Megju najstarije tvorove latinske prostonarodne poezije pripadaju himne, koje su se pjevale u čast bogova. Brojimo ih zato megju najstarije oblike poezije, jer se u isti mah pjeva i igra (pleše). Ovaj spoj igre, pjeva i riječi nalazio se po izričitom svjedočanstvu u ovim svetim pjesmama.

Pobliže poznajemo dvije vrste takvih svetih pjesama, na ime koje pjevaju *Fratres arvales* i *Salii*.

Korska je pjesma uz poslovicu i priču prapočelo poezije. Korska je pjesma svečan ples u svezi s pjevanim riječima, a možda i sa

[1] Scherer, Poetik, p. 117.

Digitized by Google

pratnjom instrumenta. Danas je ujamčeno, da je sva poezija indoevropskih naroda bila u početku spoj plesa i pjeva. Ritam zapravo i postaje od koračanja u plesu. To svjedoče i grčki izrazi ἄρσις i θέσις. Dakle: ritam imade svoje porijetlo u plesu, a stih u ritmu, po tom vezani govor potječe od plesa, od onoga paralelizma, koji je nastao izmegju korakâ u plesu i riječî u pjevanju.

U pjesmama braće arvalske i salija vidimo još spoj plesa, riječi i pjevanja. Kasnije se u poeziji odijeli ples, te ostaje riječ i pjev, kako to nalazimo u recitaciji hrvatskih narodnih pjesama; najzad se odijeli pjevanje sasvim od riječi, te ostanu samo stihovi. To su tri historijska stupnja, kojima odgovaraju tri klase poezije. U posljednjem slučaju ritam je samo uspomena, baština pregjašnjih vremena, kad je poezija živjela zajedno s plesom[1].

Po tom vidimo, da su ove himne starolatinske doista tip najstarije poezije.

Već u početku rimske povjesti javlja se kolegij arvalske braće, koja se mole bogovima, a poimence boginji inače slabo poznatoj — po imenu Dea dia, — da bi dali poljima ploda i roda. Ovo se bratstvo spominje već u doba Romulovo, dapače priča hoće, da je Romul sam bio član bratstva (Plin. N. H. 18, 2, 6). Ovo je bratstvo živjelo do posljednjih vremena rimskoga carstva, o čemu nam svjedoče protokoli, sačuvani do naših vremena u velikom broju. Prvi ih je sabrao *Marini* i to na broj 67 tablica u knjizi „Gli atti e monumenti dei Fratelli Arvali, Roma 1795". U ovom su se vijeku otkrili još i drugi protokoli, te je *Henzen* g. 1868. izdao znamenitu dopunu Marinijevu djelu: Scavi nel bosco sacro dei Fratelli Arvali (Roma 1868). Zatim se pojavio novi trud *Henzenov* „*Acta Fratrum Arvalium*", gdje su uzornom akribijom objelodanjeni svi protokoli spomenutoga bratstva.

Mimoilazeći njihov unutrašni uregjaj spomenuti nam valja njihovu službu. Varon[2] veli: „Fratres Arvales dicti sunt, qui sacra publica faciunt, ut fruges ferant arva". Ako su u carsko doba molili i za zdravlje imperatorovo i članova njegove obitelji, to je nastalo kasnije pod silom despotizma. Oni su imali svoj hram, posvećen boginji

---

[1] Loptanje bijaše u Grkâ (Od. 6, 100; 8, 372) i u srednjem vijeku igra spojena s pjevanjem i plesom: zato u romanskim jezicima *ballare* znači plesati, a *ballata* ples i plesnu pjesmu. Wackernagel, Altfranz. Lieder u. Leiche 236.

[2] De lingua latina lib. 5, 85.

Digitized by Google

plodnosti — Deae diae, — koji se nahodio pet milja daleko od Rima na Kampanijskoj cesti.

U čast svoje boginje Arvalska su braća praznovala *tri dana* u godini, i to u mjesecu *maju*. Drugi dan svojih praznika, poslije raznih religioznih ceremonija, u gaju svoje boginje pjevali su himnu i uza to plesali. Ova nam se himna sačuvala kamenim protokolom od god. 218 poslije Kr., nagjenim god. 1778. u Rimu, gdje se napominju pojedini čini svetkovine.

Rekonstrukcija i tumačenje ove pjesme zadaje mnogo poteškoća. Izuzevši ulomke pjesama Salijâ i neke natpise, nema starijega jezika u rimskoj književnosti. Svakako pripada pjesma u doba prije umjetne književnosti. Ako Kvintilijan (1, 6, 40) veli za pjesme Salijâ, da ih sami svećenici nijesu dobro razumijevali, to se jamačno može reći i za Arvalsku braću. Sva nastojanja učenjakâ počevši od Lanzija sve do Mommsena, Jordana i Bréala nijesu potpuno razjasnila jezika u ovoj himni Arvalske braće.

Mommsen[1] čita ovu himnu ovako:

Enos, Lases, iuvate!
Ne velue rue, Marmar, sins incurrere in pleores!
Satur fu, fere Mars! limen sali! sta! berber!
Semunis alternei advocapit conctos!
Enos, Marmar, iuvato!
Triumpe!

Prvih se pet stihova tri puta pjevalo, a šesti se pjevao pet puta. Mommsen prevodi ovako:

Nos, Lares, iuvate!
Ne veluem (= malam luem) ruem (= ruinam), Mamers,
sinas incurrere in plures!
Satur esto, fere Mars! In limen insiti! sta! verbera
(limen?)!
Semones alterni advocate cunctos!
Nos, Mamers, iuvato!
Tripudia!

Razni se učenjaci znatno razilaze u čitanju ove himne[2]. Bréal se znatno odaljuje od Mommsena u Mém. de la Soc. de linguistique, 4, 373. Najznatnije je za nas u njegovu tumačenju: da „berber“

[1] Röm. Gesch. [8] I, p. 221.

[2] Isp. Schneider: Dialectorum italicarum aevi vetustioris exempla selecta I, 104, gdje se navode najznatnije razlike u tumačenju.

Digitized by Google

drži imenom Marsovim (vervex, βάρβαρος), a u 3 stihu: limen sali sta čita „climens satis sta (esto)".

Oblik Marmar nastao je od Mar-s. Takvo udvajanje imademo u osačkom jeziku u oblicima Mamers i Mamercus. Riječ Marmar u 5. stihu mučno bi bilo rastaviti od Marmar. Tako misli većina tumača (izuzev Marinija i Lanzija).

Ipak se iz pjesme može jasno razabrati, da molitva najprije moli Lases, zatim moli Marsa, da bi poštedio (polja), i najzad se opet prosi Mars za pomoć.

Klausen u svojem djelu[1] pita, koja pogibao prijeti poljima, da se u maju Lari i Mars zazivlju u pomoć. Klausen misli, da bi samo rat mogao usjevima naškoditi; s toga je potrebno, da Dea dia, Lari i Semoni zapriječe ratnoga boga Marsa, da njihov blagoslov na poljima uništi.

Corssen[2] naprotiv nastoji pobiti mišljenje Klausenovo, da je Mars ovdje ratni bog, te ujamčuje, da i u maju može biti fizične pogibli za polja.

Hoffmannu se to tumačenje nije svidjalo, te je zamislio novu hipotezu o Arvalskoj braći.[3] Hoffmann naime misli, da su Arvalska braća reprezentanti saveza 12 općina. Njihov bi magister bio vojvoda saveza. Oni su u opće sudije u poljskim parnicama u savezu, a spram susjeda — pomoćnici su u boju. Hoffmannu nije pošlo za rukom razbiti pregjašnje shvaćanje Arvalske braće. Odviše je nategnuto tumačenje riječi Arvales od Arva u značenju „zemlja, općina" ili od arvum — prema arusedentes — u značenju „περικτίονες, ἀμφικτίονες = Arvales." Isto je tako samovoljna identifikacija, kad se Acca izjednačuje sa boginjom, koja se zove „Dea dia". Hoffmannu nije uspjelo dokazati, da se Arvalska braća ne tiču navlastito poljâ. Ako su kasnije prešli isprvičnu sferu poljskih posala, to još ne dokazuje, da su Arvalci od uvijek to činili. Klasni vijenci oko njihove glave najbolji su svjedoci, da je njihov obred doista u prvom redu najuže vezan o poljske usjeve.

Radi se još samo o tom, je li ovdje Mars ratni bog ili poljski. Preller[4] misli, da korijen *mar* ili *mas* znači mušku snagu plodnoga

---

[1] De carmine Fratrum Arvalium liber, Bonnae, 1836., p. 57.
[2] Origines poesis romanae, 1846., p. 91.
[3] Verhandlungen der 17. Philologen-Versammlung in Breslau, pag. 67—97.
[4] Röm. Myth. [3] I, 334.

Digitized by Google

boga, koji je u početku bio i prirodni bog, a istom u kasnijih generacija sve više postajao s jednostranoga shvaćanja — bog rata.

U glavnom se mogu pomisliti dvije etimologije.

Corssen[1] izvodi Mars od korijena mar (sjati), a upire svoje tumačenje najviše o to, što se u italskom i u keltskom nalazi pridjevak „Mars loucetius". Po tom bi Mars bio „sunčani bog", kao što doista nastoji dokazati *Roscher*[2], a uza nj pristaje u jezgri i *Usener*,[3] koji misli, da je Mars „bog godine".

No ipak se čini s više razloga, da je mnogo vjerojatnije ime *Mars* izvoditi od korijena mar, koji znači: trti, ubijati. Taj korijen nahodimo u skr. mar, zend. mar umrijeti, u grč. μαραίνω βροτός, lit. mìr-ti, st. sl. mrê-ti, got. maur-thr, nvnj. mord. U latinskom imamo: mŏri, mors, morbus, mare, martulus od martus stsl. mlatъ i dr. Poimence supstantiv mar-tu-lus i nehotice nas upućuje, da mu je Mars, Martis u korijenskoj svezi.

Ne može se poricati, da se u pojmu boga Marsa najviše ističe njegovo ratno svojstvo. Njegov je simbol koplje (hasta, curis) i u Latina i u Sabinaca. A posvećen mu je vuk, dijetao i bojni konj. Zato se zove Mars Gradivus.[4]

To nam svjedoči i institut Salijâ, koji se tako zovu a saliendo, od bojnoga mačnog plesa, koji se pleše u čast Marsu, Herkulu i drugim ratnim božanstvima.

U oči svakoga rata zazivlje se Mars na svečani način u pomoć: vogja legijâ polazio bi u staro svetište Regije i ondje najprije udario o ancilia, a zatim o koplje Marsovo i uza to usklikao: Mars, vigila[5]! U kratko Mars je u opće bog svih ratnih poslova.

To vidimo u pjesmi Arvalske braće. Ako i nije tekst ove pjesme sasvim ujamčeno razjašnjen, opet se razabira, da se Mars moli, neka bi poštedio polja i ljude. To očito pokazuju riječi: Satur fu, fere Mars, koje prevodi Mommsen l. c. „Satt sei, grauser Mars!" A i druge riječi, osobito u verziji Bréalovoj, ali i inače, očito nas upućuju na to, da u himni Arvalske braće pomišljamo Marsa grozovitim, strašnim bićem, a ne dobrim i blagim božanstvom, koje štiti polja. I Preller, koji Marsu istom u sekundarnoj službi podaje karakter ratnoga božanstva, priznaje, da ga najstarije pjesme pri-

[1] Aussprache 1^2, 404.
[2] Studien zur vergl. Mythologie I, 1873. (Apollon und Mars).
[3] Rhein. Mus. 30, 206.
[4] Preller, Röm. Myth. ^{3} I, 348.
[5] Serv. V. A. 8, 3 i dr.

Digitized by Google

kazuju „već“ u obliku ratnoga boga.[1] Ako priznamo Bréalovo čitanje „berber“[2] kao epitet boga Marsa, onda po gotovo nema o tom nikakve sumnje.

Ako se još spomenemo, da je Rimljanin svojemu Marsu našao korespondentno božanstvo upravo u Aresu, onda je doista mučno poricati u karakteru Marsovu glavnu crtu — na ime njegovu bojevnost. Ares je sin Zeusov i Herin. Najmilija mu je bojna vreva i kavga ljudî. On je nezasitan u boju, ne mari za pravo, nego srće od jedne stranke k drugoj, a prati ga sestra Eris i sinovi Δεῖμος i Φόβος (Pallor i Pavor). Njemu je svejedno, za koga se bori, samo da je boja i ubijanja. U latinskom metonimijski znači Mars isto, što i rat.

Sve nas to nuka, da riječi Mars ne izvodimo od mar „sjati“, nego od mar „mrijeti“. *Kuhn*[3] doista latinskoga Marsa dovodi u svezu sa sanskrtskim supstantivom *marút* (vjetar). Ovi vjetrovi, oluje doista dolaze u Vedi kao bogovi olujne sile, pa premda je oluja u opće nepogodna i štetna, imade u Vedi mjestâ, gdje se ovi *Marúti* pokazuju bogovima dobra.[4] Ovo je proces veoma zanimljiv, jer se može zgodno uporaviti i na Marsa, koji je od ratnoga boga postao malo po malo i poljski bog, koji polja štiti. Prijelaz je lako tumačiti. Mars ubija neprijatelje, dakle koristi poljima, koja od neprijateljâ stradaju.

Sličnost u imenu polinezijskih olujnih bogova *Maru* sa vedskim Marút-ima biće za cijelo slučajna. No sličnost u njihovu značaju (kao bogovâ oluje, pa onda rata i razaranja) treba tumačiti zajedničkom čovječjom prirodom, koje se isti spoljašnji pojavi na jednaki način doimlju.

Corssen je u svojem golemom djelu[5] nastojao oslabiti korijensku svezu Marsa i Marúta, jer je želio dokazati, da je Mars svijetao bog, sunčani bog; ali mu taj pothvat nije pošao za rukom. Corssenovo je stanovište prihvatio *Roscher*[6], te nastoji ujamčiti, da su Apolon i Mars identična božanstva, pošto se po njegovu mišljenju

---

[1] Röm. Myth. [3] I, 348.

[2] Bréal, Dict. s. Mars p. 183. „Il est probable, que Mavors, Marmar, Marmor et Berber sont des variantes du même nom“.

[3] Z. f. D. Alterth 5, 491.

[4] Max Müller, Natürliche Religion 1890., 436.

[5] Aussprache 1^2, 405.

[6] Studien zur vergleichenden Mythologie I, Apollon und Mars 1873. pagina 5.

Digitized by Google

mogu dokazati neki zajednički solarni elementi u jednoga i drugoga boga. Ovakav postupak karakteriše tako zvanu *analogijsku* školu, kojoj su na čelu u Francuza Bréal i Decharme, a u Nijemaca Welcker, Preller i Hahn. Njihove su privrede velike, dok skupljaju gragju mitologijsku u pojedinim plemenskim područjima, ali po svoj prilici griješe, kad ne mareći za etimologiju riječi, identificiraju božanstva raznih naroda, ako se ma u čemu pokaže neka srodnost megju njima — često u kojoj sporednoj sitnici.

Može se prigovarati Maxu Mülleru, dok uči, da je indoevropskim mitima *jedini* izvor — metafora, slobodno je posumnjati o mnogom „sunčanom božanstvu" njegova indoevropskog Panteona: ali je njegovo strogo etimologijsko stanovište opravdano, kad se radi o identifikaciji dvaju bogova raznih indoevropskih naroda. Etimologija je imena — osnova, ako i nije potpuna zgrada. Bez etimologijskoga kompasa veoma je mučno odrediti ishodište i prvi smjer u životu mita. Po načelima *etimologijske* škole počinje božanstvo eksistirati od onoga časa, kad dobije svoje ime. Budući da nam je često nemoguće, da pratimo vas proces mitologijske kristalizacije, moći ćemo često konstatovati identitet imena, dok su se karakter, atributi, priče i štovanje kojega boga promijenili. Pravilo je *etimologijske* škole: *idem nomen, idem numen*[1].

Italska se mitologija, kako je poznato, ne podudara sasvim sa helenskom. I inače opažamo, da se uza svu srodnost mitske jezgre pokazuju znatne razlike u pojedinih indoevropskih naroda. Prije organizovane mitologije jamačno je bila kaotična mitologija, a iz toga nas labirinta prvih mitskih pomišljaja može izvesti samo etimologija.

Bar za shvaćanje tako zvane „prirodne religije", na ime za ponimanje bogova nebeskih, zračnih, zemaljskih, olujnih, rječnih, gorskih nije ni kud ni kamo bez osvrta na korijene riječi. Isprvični je značaj većine indoevropskih bogova bio fizikalan, a to nam doista potvrgjuju i korijeni samih riječi.

Pored ove prirodne naslage u mitologiji ima dašto još i drugih: antropologijska (n. pr. štovanje pradjedova) i psihologijska (n. pr. štovanje duše ili genija i dr.). Ali u našem pitanju o Marsu i Apolonu imademo elemente fizične religije, pa i oni, koji su voljni kao n. pr. Max Müller[2] dopustiti sunčani karakter Marsov, ne mogu

[1] M. Müller, Nat. Rel., p. 483.
[2] Nat. Rel., p. 460.

Digitized by Google

priznati identičnost Marta i Apolona, ako u opće ne misle oboriti etimologijsku osnovu mitologijske zgrade.

Pripadom spominjemo, da ima još i treća škola — *psihologijska* u proučavanju. Ona je dio općenite folkloristike, te proučava mitologiju svega roda čovječjega. Ona ide za tim, da upoznade psihologijsko postanje mitâ pokazujući, da su psihofizični faktori u postajanju mitologije raznih, nimalo srodnih naroda uvriježeni u duši ljudskoj. Tylor[1] i Vignoli zastupaju ovaj smjer. Za čudo je, što je Spencer, koga s pravom nazivlju „Aristotelom XIX. vijeka" u svojem djelu „Sociologiji" (I. dijelu, a i u drugim radnjama) pokušao rehabilitaciju Euemerove nauke o postanju mita. Danas je bez sumnje utvrgjeno, da se *svi* miti ne mogu izvoditi od historijskih ili ličnih dogagjaja, i da je većina mita u prvom postanju personifikacija prirodnih pojava[2].

Od historijskih ili ličnih dogagjaja mogu se izvoditi samo miti, koji pripadaju kultu pradjedova. Tu bi dakako bilo krivo tražiti postanje takovih mita u fizičnom shvaćanju starih ljudi u proetnično doba. Zato je potrebno u tom smjeru ispraviti Vignolijevu nauku, po kojoj su svi miti potekli iz jednoga, općenitoga psihičnoga izvora. Kult se manâ upravo *mora* tumačiti po Spencerovoj nauci, ili što je isto, po Euemerovoj. Vignoli je uza sve zasluge predaleko zašao, kad želi sve mite svoditi na isti izvor. Vignoli nadovezuje čovjeka o životinju, ali je njegovo stanovište bez sumnje preuzano.

Nas bi megjutim odviše odvelo od naše zadaće pitanje o psihologijskom postanju mitâ, pa ćemo ostati u okviru, koji je komparativna lingvistika odredila svojemu mitologijskomu ispitivanju u području pojedinih rasa.

Roscher je u svojoj učenoj radnji o Apolonu i Marsu naveo mnogo dokaza, da ukrijepi svoje mišljenje o njihovoj identičnosti. Napomenuo je, da su obojica sunčani bogovi, istakao ih kao bogove godine, godišnjih doba i mjeseca; naveo je, da su bogovi tople dobe, proljeća i vrućine; upozorio je, da su bogovi proročišta i kolonizacije; najzad isporedio je njihove simbole, pa ipak nije polučio svoje želje, jer je etimologija riječî a priori presjekla put do svrhe. Sasvim je pravo već *Schweizer-Siedler*[3] rekao, da je Roscher odviše zanemario, da su Apolon i Mars „Gewittergötter".

---

[1] U djelu: „Počeci kulture".
[2] Vignoli, o. c. 14.
[3] Jahrb. f. Phil. 111, p. 297.

Digitized by Google

Sve ide u prilog misli, da je Mars doista olujno božanstvo. Sama etimologija riječi Mars od korijena (mar, st. sl. mer) pristaje takvomu tumačenju, a ujamčuje ga i paralela vedskih Marúta.

Zanimljivo je, da se u slavenskoj mitologiji nalazi megju zlim božanstvima u prvom redu *Morana*, reprezentantica zime i smrti. Ovoj je riječi korijen *mar* sanskr. mar, mr, slav. mer, koji nalazimo u sanskrtskim riječima mṛtám smrt, mṛtás mrtav, martas smrtan, u lat. mor-s (sanskr. mṛtis), morior, mortuus, u st. sl. mrêti, morъ (smrt), mrьtvъ. Grci i Starogermani nemaju jake osnove mṛ, nego izvedenicu (βροτός; njem. Mord od sr. v. nj. mort, gdje jamačno u početku znači u opće „smrt", a istom kasnije „hotično umorstvo[1]".

Morana po tom znači biće, koje mori, uništava. U Slavena se u doba mitologijskoga vjerovanja slavio početak proljeća kao doba, kad se prirodne snage, pomišljane u obliku svijetlih božanstava, oslobagjaju od veriga zime, smrti u prirodi. Tom se zgodom Morana sažizala, a Vesna svečano slavila i njoj se prinosile žrtve[2]. To je bila jedna od mnogobrojnih svetkovina, kojih je u Slavena bilo veoma mnogo u godini prema svakoj sezoni. Svakako ova svetkovina, o kojoj govorimo, pripada megju glavne, jer za ratara nema mnogo drugih znatnijih zgoda, nego što je povratak proljeća, pobjeda proljeća nad zimom.

Bilo je pokušaja i u tumačenju slavenskih mita, da se Morana prikaže dobrim božanstvom, od prilike onako, kako smo prije vidjeli, da neki Marta pretvaraju u dobro božanstvo. To je pokušao *Feifalik* u svojem djelu: „Ueber die Königinhofer Handschrift" (u Beču 1860., p. 95), gdje nastoji — po analogijskoj metodi — dokazati, da je Morana po svojemu biću ono isto, što i Vesna, pa da Morana nije ništa drugo nego personifikacija proljeća. *Krek*[3] s pravom pobija ovu identifikaciju. Nju će prihvatiti, veli zgodno Krek na napomenutom mjestu, samo onaj, koji se drži načela: Credo, quia absurdum! Vesna je upravo kontrast Morani. Na to nas upućuje već sama etimologija riječi „Vesna" (Vesьna), kojoj je korijen *vas*, pa u sanskrtu znači „svijetliti, sjati" (Isp. skr. vasantá, st. perz. vāhara, grč. ἔαρ od *ϝεσαρ, kontrakcijom ἦρ, lat.

[1] Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 1884. p. 229.

[2] Krek, Einleitung in die slav. Literaturgeschichte,[2] 1887., p. 415.

[3] Krek, o. c., p. 743, bilješka 4.

*

Digitized by Google

vĕr [*verer, *veser], st. nord. vár. lit vasarà[1]. No ako i poreknemo, da korijen riječi Vesna znači „sjati“, te ustvrdimo, da je „Vesni“ korijen vas[2], koji znači odijevati: opet je megju Vesnom i Moranom nepremostan jaz.

Miklošić u „Etimologijskom rječniku slavenskih jezika“ (p. 386) pridržava prvo mišljenje, da Vesna (r. vesna, p. wiosna, r. vešnjakъ Frühlingsweg) potječe od korijena vas „sjati“.

O Morani je Erben u Slovniku naučnom (V, 454) sabrao glavnije podatke. Morana se u češkom zove takogjer Morena, u poljskom Marzana, u Slovakâ Morena i Muréna, u doljnolužičkom Murava. Ova se boginja nalazi u zapadnih Slavena, a znači u opće smrt, a u prirodi zimu. U vjeri prostoga puka prikazuje se Morana *bijelom* ženom, te komu se ukaže, prijeti mu smrt. Kao boginju zime nazivahu je Litavci velikom majkom bogovâ, i to onih, kojim se pripisivao preporod prirode. Njena je vlada trajala od početka zime do proljeća. Od to doba sačuvao se običaj, koji se slavi još i sad u „posnu nedjelju“, pa se zato ova nedjelja zove u Čeha „Smrtelná“, a u Slovaka „Smrtná“. „Děvčata — veli Erben — sejdouce se, oblekou došek v oděv ženský a stružkami i jinak jej ozdobí na spůseb ženské postavy, kterou potom vezmou a donesou za dědinu, kdež ji zas odstrojí a holy došek hodí do vody, řkouce, že utopily smrt“.

U pjesmama, koje se uz taj običaj pjevaju, još se spominje ime boginjino: „*Mořena! Mořena!* kam si klíče děla?“ U Slovaka pak pjevaju: „Vynĕsli sme *Murénu* ze vsi, přinesli sme Máj nový do vsi“ itd. Mjesto toga pjevaju u Čehâ: „*Smrt* nesem ze vsi, nové léto do vsi“ itd. Kašto se pjeva „Marija“ mjesto stare Morane, kao na priliku u pjesmi „Ó *Maria*, ó Maria! kde's tak dloucha byla?“ itd.

Poslovice nam veoma često čuvaju uspomenu za najdrevnija poganska vremena. U njima se često znadu nalaziti ostaci mitologijskih vjerovanja. Megju poslovicama, u kojima je jasna uspomena na predhistorijske perijode slavenskoga života, napominje Krek[3] iz zbirke Čelakovskoga ovu zanimljivu: „proti smrti není léku, a proti Mořeně není kořene[4]“. Ovdje je Morena očito gotova perso-

[1] Miklošić, Lex. [2], p. 61, Curtius, Etym. [5], p. 388, br. 589.
[2] Curtius, Etym. [5] p. 42.
[3] Krek, o. c., p. 743.
[4] Čelakovský, Mudrosloví narodu slovanského v přislovích, Prag 1852., p 311.

Digitized by Google

nifikacija same smrti, t. j. Morana je ovdje ne toliko biće, koje mori, koliko učinak toga bića — smrt.

Ovu nam sliku dopunjava *Brandl*[1]. Brandl veli, da se Morana (u češkoj Mořena, u Moravskoj Mařena) zamjenjuje u pjesmama riječju „smrt'holka" ili pokraćeno „smrtolka" (t. j. smrtna djevica), a najobičnije riječju „smrt". Tim je dokazana identifikacija Morane i smrti i ujamčeno je, da je Morana boginja smrti. U moravskim se pjesmama daju smrti atributi, koji označuje ubojito biće. N. p. u Sušilovoj zbirci moravskih pučkih pjesama pjeva se ovako (p. 10): *střelila* ho smrti — střelu přeukrutnú — A *píchla* ho v srdce — převelice těžce; ili (p. 11): zabodla ho srdce.

Ovaj atribut ubojite strijele nalazimo u litavske boginje Giltiné, kojoj ime Schleicher[2] izvodi od gel-ti bosti. Brandl upozoruje, da se nordska Valkira zove Geidrîful t. j. koja se baca kopljem, a isto tako Artemida „ἰοχέαιρα" (koja sipa koplja).

Ovaj nas atribut ubojite strijele upućuje, gdje treba da tražimo postanje Morani.

Komparativna nam mitologija može pokazati put, po kojem ćemo doći do klice mita o Morani. Morana je crn oblak oluje, iz koga udara strijela, pa koga strijela pogodi, smjesta ga „umori". Slika strijele upravo je koplje, kojim se boginja smrti baca na ljude i na zemlju.

Da je od kosmične pojave crnoga olujnoga oblačja postala većina mitologijskih zlotvornih bića, o tom se ne može s pravom sumnjati.

Morana je dakle, veli Brandl[3], isprvice kosmična pojava, u početku (kao Moire, Norne) oblačna boginja, kojoj pripadaju zla svojstva; s toga je njezin rad na zemlji poguban. U jednu ruku ona reprezentira ukočenost u prirodu, na koju je osugjen vas prirodni život u zimu, dakle je boginja zime; a u drugu je ruku, kao antropomorfijski lik, boginja smrti, koja svojim strjelicama ubija ljudske živote.

U tom joj nije jedini atribut — strijela. Ima i drugih svojstava. Ona se znade oboriti na čovjeka, baci ga na tlo, pa ga duši, dok ga ne umori. Tako se pjeva u moravskoj nekoj pjesmi, koju je

---

[1] Glossarium illustrans bohemico-moravicae historiae fontes 1876, p. 158 dalje.

[2] Beitr. z. vergl. Sprachf. II, 129.

[3] Brandl, o. c., p. 159.

Digitized by Google

objelodanio Sušil (o. c. p 12). Brandl upućuje, da to rade i Moire, n. pr. u Homera Od. 2, 100; 3, 238; Il. 5, 83; 12, 116.

Budući da je Morana boginja smrti, zato se zove glavno mjesto njezine pobjede, groblje, u Pragu i Mezeřiču još i danas: *na Moráně* (ad Moranam). Kao boginji smrti očuvala joj se uspomena u u Češkoj, Moravskoj, Sleziji, Lužičkoj, Poljskoj, u Slovaka i u drugim zemljama sada njemačkim, a nekoč slavenskim. To je narodni običaj u početku proljeća, kad mladež napravi žensku lutku (Moranu), oko nje pleše i pjeva pjesmu, u kojoj se Morani ruga. Zatim nose Moranu kroz selo ili grad uz pjesmu i ples k vodi, u kojoj utope Moranu, ili pak na koje brdo, da je sunovrate. Zatim odu djevojke u šumu, usijeku malo drvo, odsijeku mu grane, a ostave samo krošnju, pa na nju privežu žensku lutku, okite ju raznim vrpcama, te s ovim drvom, koje se zove Líto, Léto, idu u selo pjevajući. Pjesme tom prigodom pjevane izmjenjuju misao, da sada Smrť pliva po vodi i da se Lito uselilo.

Ovdje je očito, da se slavi povratak Vesnin (proljeća), a kraj Moranin. Ovomu je običaju posljedica, da se u Poljskoj i Sleziji nedjelja Laetare (4. posna nedjelja) zove Marzana, a u Češkoj i Moravskoj nedjelja Judica (5. posna nedjelja) da se zove smrtná, ili smrtelná neděle.

Čini se, da je sasvim opravdano Moranu držati olujnim božanstvom. Istom kasnije postaje od oblaka, koji nosi pogubu, smrt i zima. Sve, što znamo o Morani, u prilog je toj misli, da je Morana po svojem porijetlu personifikacija fizičnoga pojava, a istom kasnije nalazimo antropomorfijski element, a najzad metonimijsku funkciju. Sličnu pojavu imademo i u Marsa, koji tek u posljednjem stadiju znači: rat.

Ako ogledamo sve, što smo rekli o Marsu i Morani, nadaje nam se uvjerenje, da su klice postanju obojice isti. To svjedoči etimologija riječi.

Tomu je u prilog i pogubni karakter Marsov i Moranin, što se vidi već i u tomu, da se jedno i drugo kasnije metonimijski identifikuje s apstraktnim pojmovima: Mars sa ratom, a Morana sa smrću. Još je vrijedno istaknuti, da se smisao pjesme arvalske našemu tumačenju nimalo ne protivi. Uza to znamo, da se i Marsu (kao i Morani) pripisuje koplje. Njemu je bojno koplje upravo posvećeno. Meni se čini, da je to koplje — uspomena za *strijelu* iz olujnoga oblaka. Pa bih se usudio upravo ovo koplje, glavni atribut

Digitized by Google

Marsov, držati važnim dokazom, da je Mars u istinu isprvice bio poguban bog.

Mars i Morana imaju istu mitologijsku klicu, ali su se svaki na svojem tlu samostalno razvili. U Rimljana, koji su mnogo ratovali, preteglo je u Marsa ratno svojstvo, a u miroljubivih Slavena u Morane smrtno svojstvo. Jezgra im je ipak ostala ista. Ako je i izvor Marsu i Morani isti opet je svaka rijeka potekla svojim koritom. Danas nam je mučno pokazati u detalju, kako se razvijala mitologijska koncentrancija Marsa i Morane. Danas je teško točno historijski razlučiti pojedine slojeve u njenu razvoju. No pored svega možemo tvrditi, da su Mars i Morana u porijetlu isto božanstvo.

Mogao bi tko prigovoriti ovoj identifikaciji ponajviše s toga, što je Mars muškoga roda, a Morana ženskoga. Ljudi su u staro doba vidjeli olujni oblak, pa su nastojali, da njegove pojave sebi što bolje protumače. Tako ga stanu zamišljati u ljudskom obliku, jedan jezik u muškom rodu, a drugi u ženskom. Ovaj rod nije materijalan, nego dašto samo gramatičan. Taj rod nije produkt živahne personifikacije, kako je pomišljao Grimm[1], nego je nastao utjecajem analogije onih imena, kojima pripada materijalni rod, kako to uči Brugmann. U tom je slučaju gramatički rod prije nastao, pa je tek iza toga čovjek uzeo po gramatičnom rodu zamišljati ono mitologijsko biće (n. pr. personifikaciju oblaka) upravo muškim ili ženskim. Ne bih baš tvrdio, da je svagda analogija rečenih imena s materijalnim rodom potakla samu personifikaciju neživih stvari, jer imademo personifikaciju u onih naroda, koji u jezičnim oblicima nemaju rodne razlike. Toliko valja da modifikujemo Brugmannovu nauku. Ali je svakako veoma vjerojatno, da je ta analogija stvorila rodnu razliku u neživih stvari. (Isp. Rad jugoslavenske akademije 102, p. 5.) Kad je pračovjek gledao na olujni oblak i bojao se njegovih strijela, zamišljao je u opće neko biće, jače od sebe, pogubno, grozno; a razlikovao je u tom biću rod istom onda, kad mu je jezik toliko već napredovao, da se razvio gramatički rod; dakle istom onda, kad je n. pr. „prst“ držao muškim rodom, jer je ъ-osnova kao i „brat“, a „ruku“ pomišljao ženskim rodom, jer je to a-osnova kao i „žena“. Ako tvrdimo s Grimmom, da je gramatički rod posljedica žive mašte naših praotaca, koji su jake, velike stvari zamišljali u muškom rodu, a slabe, plodne u

[1] Deutsche Grammatik, III, 311.

Digitized by Google

ženskom, onda ne možemo izaći iz mnogih kontradikcija, koje nam se nameću.

U Slavena se pored Morane nalazi i *Mora*. Mora je mitsko biće nižega reda. Krek[1] veli, da je Mora „eine besondere Aeusserung der Morana, Morena". Vjera u More bijaše u starih Slavena veoma raširena.

Vuk[2] nam opisuje Moru ovako:

„Mora ljude u spavanju pritiskuje. Gdjekoji pripovijedaju da je mora vještica koja se pokajala i zarekla da ne će više ljudi jesti, nego ih samo noću u spavanju pritiskuje i dihanje im zaustavlja. Gdjekoji opet misle da je djevojka koja će postati vještica kad se uda. U Crnoj Gori oni koje mora pritiskuje i davi, kad liježu spavati, meću pružen pojas povrh pokrivača. U Grblju ima čitava molitva koju onaj kojega davi valja da očita prije nego legne spavati. Evo te molitve:

Mora bora! ne prelazi — prek' ovoga b'jela dvora, — e su na njem tvrdi ključi — od našega Siodora — Siodora i Todora — i Marija i Matije — i sestrice Levantije, — koja nema pristupišta — prek' ovoga b'jela dvora, — ni kamena kamenica — ni vjetrušna vjetrušnica — ni nametna nametnica — ni udovna udovica — ni magjiona magjionica, — dokle ne bi prebrojila — na nebu zvijezde — na gori listove — na moru pijesak — na kučki dlake — na kozi runje — na ovci vune — na vuni dlake; — a kad bi prebrojila, — vratilom se opasala, — zaštikalom poštapila, — ušla u jajsku ljusku, — utopila se u morsku pučinu, — trinka joj trakuli, — vragu joj glava, — sve joj koze vrag odnio, — mleko joj se ne sirilo, — nego rekla: jaoh! — Jaoh joj dala Lena, plena — i Marija Magdalena. Amin!

Pripovijeda se, da je nekakvoga čovjeka tako morila mora da već najposlije nije mogao zaspati, i dosadi mu se kod kuće življeti, nego uzjaše na svoga bijela konja i pobjegne u svijet ne znajući ni kud ni kamo; ali mu je i to bilo zaludu, jer i na putu kako bi sklopio oči, odmah mora na nj. Idući tako po svijetu dogje na konak nekakome terziji. Kad poslije večere trzija uzme svoj posao i stane šiti, gost mu se potuži kako ga mori mora, „nego" veli „dok ti još radiš, leći ću ovdje kraj tebe, ne bih li mogao malo zaspati". Po tom se pokrije gunjem i legne. Kako zaspi,

[1] Krek o., c., p. 409, bilj.
[2] Rječnik [2], p. 367, i Život i običaji, p. 216.

Digitized by Google

odmah ga mora pritisne, i kroz san stane vikati i kao otimati se. Kad terzija to čuje, on digne svijeću, da vidi kako se gost muči, kad tamo, a po njegovom gunju kojijem se bio pokrio *miče se velika bijela dlaka tako brzo kao zmija kad trči.* Kad terzija to vidi, on svojijem nožicama, koje su mu se u ruci desile, dlaku presiječe, i kako se ona prestane micati, gost se odmah ućuti, i tako spavao i oporavio se, pa odmah potrči ka konju da ga vidi i namiri, kad tamo, a to konj u košari leži mrtav. Pošto mu terzija pripovjedi kako ga je mora davila i kako mu je on dlaku na njegovu gunju presjekao, onda doznadu da mu je konj bio mora koja ga je pritiskivala i morila. Koga pritiskuje mora, treba da stavi za vrata od one sobe gdje će spavati metlu naopako kad pogje spavati."

Očito je, da je konj u pripovijesti, koju je priopćio Vuk, sekundarna pojava. On je nastao u doba, kad je realistično shvaćanje stalo već skeptično govoriti o nevidovnoj ženi Mori. I ostali Slaveni (n. pr. Česi) mnogo pripovijedaju o Mori, ali se pomišlja redovno ženskim bićem. Mjesto velike bijele dlake, koju nalazimo u Vukovoj pripovijesti, spominje se rado bijela slama. Ako je doista Mora u svezi s Moranom, kako misli Krek, onda bi se lasno našlo porijetlo bijeloj dlaci ili slami u svijetloj strijeli.

U njemačkom vjerovanju ima Mahr (masc.) od mhd. mar, mare, (masc. i fem.), koje *Kluge*[1] prevodi „quälendes Nachtgespenst, Nachtalp"; u ahd. je mara (fem.). S tim se isporegjuje angls. mara (masc.), u engl. mare u riječi „nightmare" (= drückender Nachtgeist), st. nord. je mara (fem.). Neki su htjeli njemački „Mahr" izvoditi od gotske riječi marzjan „ärgern", ahd. marren, merren, „hindern, stören". Ali Kluge s pravom misli, da je to izvogjenje slabo vjerojatno. Zgodnije se prislanja ova njemačka riječ uz hrvatsku riječ mòra, rusku kikimora (sablast), poljsku mora i češku můra. Toj se isporedbi ne može prigovarati, što se tiče glasova.

Hrvatska kajkavska pripovijest pripovijeda, kako je Nasta, prečiniviši se nijemom, bila poslana sunčevom majkom k teti Mori po sito s tom namjerom, da je Mora razdere. Ali je spase od toga miš, koji joj preporuči, da uzme Morin češalj i „vupletnik", jer je tada ne će moći Mora da dostigne. Mora pogje u potjeru za Nastom, i umalo je ne uhvati. U to baci Nasta najprije za sobom češalj, od kojega postane šuma, i zapriječi Moru u bijegu, a zatim

[1] Kluge, Etym. Wörterbuch, p. 213.

Digitized by Google

„vupletnik", od kojega postane voda, te Mora ne može dostići djevojku. Vrativši se Nasta k suncu opazi u dvoru drugu djevojku, koja pjevaše pjesmu i kojoj reče, da je prerano počela pjevati. Tomu se obraduje sunce, ali se Nasta otme njegovu draganju, a to razljuti sunce, te ju prokune, da od sada ne bude Nasta nego lasta. Tako se ona pretvori u lastu[1]. Srodan motiv nahodimo u Strohalovoj zbirci „Hrvatskih narodnih pripoviedaka[2]", pa i u Karamanovoj „Marjanskoj Vili[3]" s promjenom mitologijskih lica u historijska.

Schwartz[4] misli za toga miša, koji se takogjer nalazi u grčkoj i germanskoj mitologiji, da je to simbol strijele, što probija oblake. Ako smijemo vjerovati Schwartzovoj hipotezi, koju je on u više radnja branio, napomenuta šuma i voda, koje postaju od češlja i od upletnika u Hrvatâ kao i u drugih indo-evropskih plemena, bile bi simboli oblačja: sve zajedno ne znači drugo, nego da munja stvara kišno oblačje (nebesku šumu), iz kojega pada kiša na zemlju u proljeće i spasava zemlju od smrti i zime. Djevojka se u toj priči zove Nasta, gdje se ne smije pomišljati na kršćansko ime Anastazija[5]. Ako se Nasta pretvara u Lastu, to je razumljivo, jer je lasta simbol proljeća.

U tim slučajevima vidimo, da je Mora doista u veoma uskoj svezi s Moranom, boginjom smrti i zime. Kasnije je ipak Mora pošla svojim putem i dobila svoje rek bi individualno značenje spram Morane. Jamačno je tomu razvoju bila u pomoć različita formacija po korijenu imena . . .

Prelaz iz fizične mitologije indoevropske u olimpsku, kakva je na prilike u Homera, pak elementi, od kojih se u raznih naroda indoevropskoga plemena sastavio i razvio karakter svakoga pojedinog boga, nijesu proučeni ni ispitani. A sva je prilika, da znanost toga pitanja ne će nikada do kraja razjasniti, jer ga ne će moći razjasniti s nedostatka dokazne gragje. Ako ogledamo veliko polje mitologijskih ruševina i različite formacije istih mitskih počela, lako ćemo se uvjeriti, da nam je lašnje govoriti o prvom postanju

---

[1] Krek, o. c., 852.
[2] Br. 15, p. 102.
[3] P. 102—104 pjesma: Vojvoda Janko i niema Mandalina.
[4] Schwartz, Die poetischen Naturanschauungen der Griechen, Römer und Deutschen. I, 60 i 255.
[5] Krek, o. c., 859.

Digitized by Google

pojedinih mitâ u indoevropskih naroda nego o njihovu postupičnom razvoju, o njihovu životu pod utjecajem odjelitih faktora.

Tako možemo etimologijski ujamčiti identitet Marsa i Morane, ali u isti mah moramo dopustiti njihovu različitost u poznijem životu.

Arvalsku himnu pjevaju svećenici. Poganski narodi pomišljaju boga kraljem, kojemu prinose darove, žrtve, da od njega izmole uzdarja. U tom je žrtvovanju upravo početak svećeničke uredbe, jer treba nekoga, tko će se brinuti o oltaru i o žrtvama. U tom razlikuje *Grimm*[1] tri stadija: u prvom se samo žrtvuje, u drugom se žrtvuje i moli, a u trećem samo moli. Arvalska su braća u drugom stadiju. U molitvi opet kod žrtve vješto je otkrio Grimm dva perijoda: u prvom se moli milost i pomoć u boga kao uzdarje, a u drugom je molitva samo izraz ništetnosti čovječje spram boga i odušak slave božje. Molitva je Arvalske braće u prvom perijodu.

Ako je karakter molitve, kojom se Arvalska braća mole Marsu, znatno različit od pjesama, u kojima se Morana spominje, dapače ruglu izvrgava: treba da to odbijemo na pozniji razvoj mita, koji teče kao rijeka i s vremenom prima u svoje korito nove elemente. Mit živi kao i riječ. U prirodi nema mira, već svagdje vidimo neprestanu plimu i osjeku, neprekidnu oscilaciju, ustrajnu metamorfozu.

III.

Megju najstarije tragove prostonarodne poezije latinske pripadaju ulomci himna, koje su pjevali Saliji, jer su se riječi ove himne uz ples pjevale, a takav je oblik poezije u opće najstariji.

Vidimo, da se najstarija latinska lirika javlja u svezi s religijom. Mit i religija heterogeni su pojmovi, kako je dobro istakao Lazarus[2]. Mitologijska apercepcija svakako prodire u područje religije, ali se *u opće* porijetlom mita ne tumači takogjer porijetlo religije. Religiji je izvor u kultu. To priznaje i Vignoli u napomenutoj svojoj radnji „Mit i znanost", jer izvora religije ne izvodi onako kao mitu.

Prema nauci Vignolijevoj bio bi uzrok religiji samo u strahu, što ga osjeća čovjek u pomisli, da bi mu jače biće moglo nauditi.

---

[1] Grimm, Kleinere Schriften, II, 460.

[2] Lazarus, Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie. Zft. f. V. u. Spr. I, p. 144.

Digitized by Google

Tako od prilike uči i Feuerbach[1]. Ali sam strah rek bi nije dovoljan za postanje molitve. Životinje se boje, ali se ne mole. I djeca dugo vremena nijesu vrsna, da osjete religiozno čuvstvo, kako je to lijepo raspravio Delbrück[2]. U tom je nedostatak Vignolijeve hipoteze. Vignoli traži prvi izvor mitu već u životinji. U čovjeka pridolazi još sposobnost, da u prošlosti nastale osjete i njihove korespondentne psihične simbole po volji može promatrati u uspomeni. Tako se prirodni mit životinje u čovjeku pretvara u fetišizam, to jest u sujevjerje, da od ovoga ili onoga objekta, ili pak od same predstave potječe dobro i zlo, radost i strah. Tako nastaju dobra ili zla bića u kolu mitologijskih likova. Ovdje, na ovom stupnju nalazi Vignoli[3] već prvu klicu religijoznoga štovanja.

Vignoli je majstorski otkrio postanje mita i rad mitotvorne mašte ali porijetlo samoj religiji nije tim već razjašnjeno. *Krejčí*[4] nastoji ovaj nedostatak ukloniti tim, što izvor religiji ište u kultu pradjedova. Tu se opažaju pored straha još i drugi momenti, koji karakterizuju religiozno čuvstvo: na ime čuvstvo privrženosti i zahvalnosti. S kultom pradjedova približavamo se prvim počecima ljudske obitelji i inteligencije. A taj se kult nalazi u sviju naroda staroga vijeka i novoga, najkulturnijih i najnižih. On je pored fetišizma, dajmonizma, politeizma i monoteizma nova faza religioznoga razvoja. Krejčí misli, da je bio upravo glavna, a možda i jedina forma religije u samom početku njezinu. Piscu se čini, da je taj kult pradjedova dapače stariji od fetišizma, a fetišizam da se razvio iz njega.

Krejči najzad naslućuje, da se s tim u savezu razvila obitelj božanstava. Ova uska sveza ljudske i bogovske obitelji bila bi po tom posljedica kulta pradjedova. Kao što se u obitelji ljudskoj pokoravaju članovi poglavaru, ocu, tako vidimo i u obitelji bogovâ uvijek najviše biće, koje svi slušaju. Pisac misli, da se njegova misao o postanju religije sasvim lijepo slaže s Vignolijevim fundamentalnim zakonom o porijetlu mita. Vignoli je pokazao psihične motore personifikaciji, od koje postaje mit, a u prvom stadiju personificiranja — misli Krejčí — nikla je po predstavi pokojnih

[1] Feuerbach, Vorlesungen über das Wesen der Religion, p. 34.

[2] Delbrück, Ueber das Verhältniss zwischen Religion und Mythologie, Zft. f. V. u Spr. 3., 487—497.

[3] Vignoli, o. c., p. 154.

[4] Zft. für Völkerpsychologie u. Sprachwissenschaft. 20, 333.

Digitized by Google

pradjedova klica religioznoga čuvstva, koje je tek nešto promijenjeno čuvstvo ovisnosti obiteljskih članovâ o poglavici njihovoj.

Kolikogodj je ova hipoteza zanimljiva, opet je u njezinu izlaganju ostalo po koje pitanje neriješeno, pa ako i nije *sve* ujamčeno, što nastoji dokazati Krejčí, istina je, da za klicu religioznoga čuvstva nije dovoljan sâm strah, nego i neka vrst štovanja, kako je to Delbrück objasnio. Sva je prilika, da je pojam uregjene obitelji bogova sekundaran, jer je kaotična mitologija svakako prius, a olimpska posterius. Slaveni nemaju onako uregjene obitelji bogova, kakva se na priliku nalazi u Homera i Hezijoda, pa jamačno ne će nitko tvrditi, da Slaveni nijesu rano imali uregjene obitelji. Bar sklad sviju slavenskih jezika u velikom bogatstvu riječî, kojima se označuju relacije rodbinstva, svjedoči dosta jasno, da je tako.

No da pregjemo k Salijima. Ulomci su njihovih himna došli do nas po piscima, a prošli su mnoge ruke nevještih prepisivača, pa je razumljivo, da se riječi njihovih himna nijesu mogle onako dobro sačuvati, kao pjesma Arvalske braće, koja je sačuvana neposredno iz starine na mramornoj ploči, i to svaki stih uklesan po tri puta.

Kolegija Salijâ nalazimo ne nalazimo samo u Rimu, nego i u Tiburu, Tuskulu, Albi Longi, Laviniju, pa i izvan Lacija u etruščanskom gradu Vejima (Serv. ad Verg. Aen 8, 285). Učenjaci su tražili prvi pojav toga kolegija u Maloj Aziji, na Samotraki i na Kreti i isporegjivali Salije s Koribantima, Kabirima[1] itd. Nas ovdje ne zanima, je li to istina ili nije. Za nas je dovoljno istaknuti, da su Saliji bili u opće italski, a ne tek latinski svećenici.

Saliji se tako zovu od skakanja (salio), a bila su dva kolegija u Rimu, svaki po 12 članova. Jedni su bili Salii Palatini sa svetištem na Palaciju, a drugi Salii Agonales ili Collini sa svetištem na Kvirinalu. U mjesecu maju imali su svečani prohod u slavu Marsu gradivu, a kasnije i Kvirinu više dana. Uza to su plesali, udarajući o svete štitove (ancilia), koje su nosili, i pjevali pjesme[2]. O tim nam pjesmama govori Festo. Pjesme su se dijelile u dva dijela: najprije su se zavivali pojedini bogovi, kao na priliku bog svjetla Leucesnis, sunčani bog Ozeul i drugi, a onda je dolazilo skupno zazivanje bogova (Marsa, Jana, Junone, Minerve, Jupitera,

[1] Creuzer, Symb. 2, 980
[2] Dionizije, 2, 70.

Digitized by Google

i mnogih drugih, kojim su u carsko doba pridošla još imena članova carske obitelji, n. pr. Augusta, Germanika, Antoninova sinčića Vera.) Drugi se dio zvao „axamenta", a ova je riječ izvedena od axare, za koju Pavao Djakon[1] veli, da znači nominare. Korijen se ovomu glagolu danas[2] dovodi u svezi s glagolom āio (skr. ah, cfr. ind-ig-itamenta = incantamenta, ad-ag-ium = παροιμία, prod-ig-ium.) Pavao nam iz Festa bilježi ovako: „Axamenta dicebantur carmina Saliaria, quae a Saliis sacerdotibus canebantur, in universos *homines* composita. Nam in deos singulos versus facti a nominibus eorum appellabantur, ut Janii, Junonii, Minervii." Očito je, da je *homines* iskvareno. Hartung i Nipperdey uzimaju semones, a Jordan to zabacuje. Mommsen shvaća semo kao sehemo u značenju bog u opće, a ne tek bog sjetve[3].

Jezik su ovih pjesama ispitivali već u starini Elije Stilon, učitelj Varonov, sâm Varon, koji nam je sačuvao dva ulomka, Verije Flako, Kvintilijan, Makrobije i dr.

Već vrlomu poznavaocu latinskoga jezika Eliju Stilonu bijahu pojedine riječi nerazumljive[4], a Kvintilijan nam kazuje (I, 6, 40), da su pjesme bile samim Salijima jedva razumljive (vix sacerdotibus suis satis intellecta). O tom se uvjeravamo i u Horacijevoj epistuli (2, 1, 86).

Izvan nekoliko glosâ sačuvala su se tri mnogo pokvarena ulomka, i to dva u Varona (de l. l. 7, 26: Cozeulodori esc omnia uero adpatula coemisse iancusianes duonus ceruses dunus ianus ue uet pom elios eum recum . . ., i de l. l. 7, 27: diuum empta cante, diuum deo supplicate), pak jedan u Terencija Skaura (de orthographia p. 28 K.: cuine ponas Leucesiae praetexere monti — quot ibet eunei (etinei) de is (de his) cum tonarem).

Ove su ulomke i glose tumačili Scaliger, Grotefend, Düntzer i Lersch, Bergk, Corssen, Donaldson, Jordan, Havet, Bährens, a u najnovije ih doba rekonstruira Zander[5] u krasnoj ovećoj radnji; pa ipak se može reći, da je oko tih ulomaka još uvijek golema tmina, koja će ih valjda i poslije najoštroumnijih rekonstrukcija za uvijek obavijati. S toga i ne možemo mnogo govoriti o njihovu unutrašnjem značaju. Ove nam pjesme u našem poslu tekar

[1] Paulus Diaconus 3, 6, (Müller).
[2] Vaniček, Etym. Wört. der lat. Sprache p. 9.
[3] Schanz, Gesch. der röm. Litteratur p. 13.
[4] Varon, de lingua latina 7, 1.
[5] Zander, Carminis saliaris reliquiae. Lundae 1888.

Digitized by Google

podaju dokaz, da su Saliji imali religiozne pjesme, koje su izvodili na najstariji način prostonarodne poezije. Svakako je zanimljivo, da se najstarije svećeničke općine tiču Marsa. Mars je središte ne samo rimskoga nego u opće italskoga božjeg kulta u ono doba, kad je na poluotoku italsko pleme živjelo samo o sebi[1].

IV.

Samo se sobom razumije, da se nije religiozna rimska poezija najstarijega vremena nalazila samo u braće Arvalske i u Salija, nego i uz druge kulte. Rimski se narod odlikovaše religioznošću, te je u njega bio čitav zbornik molitava i pjesama, koje su bile namijenjene raznim bogovima, s nazivom „indigitamenta". Nama se nijesu sve molitve sačuvale, tek imademo naznake o njima u raznih pisaca. Tako n. pr. Makrobije[2] veli, da su se Vestalinke molile Apolonu (Apollo Medice, Apollo Paean!), a drugom zgodom[3] navodi razne nazive, koji su se davali u molitvama božici Maji. Varon (Non. ed. Gerl. p. 241) govori o molitvi roditeljâ boginji Numeriji, a ova se molitva nalazila u knjigama pontifikâ. Ima i inače potvrde, da su Rimljani u velikoj svojoj religioznosti stvorili obilatu poeziju ove vrste.

Uz religioznu poeziju mogu se prisloniti čarobne molitve protiv grada, bolesti, požara, kuge i drugih nevolja. Ova su Carmina bila dobro poznata Pliniju starijemu[4]. Takvu nam zakletvu navodi Varon[5]: Terrá pestém tenéto, sálus híc manéto, a kašto su u takim pjesmicama i takve riječi, koje nemaju gramatičkoga smisla. Takova je n. pr. u Katona (de r. r. 160): Huat hanat huat ista pista sista dormiabo daumnastra.

Ali ne samo u poslovima religije, nego i inače pjevao je stari Latin. Od Varona[6] saznajemo: homines rusticos in vindemia incondita cantare, sarcinatrices in machinis. A potvrgjuje i Viktorin (G. L. 6, 122 metrum . . . usurpatum a pastoribus Calabris, qui decantare res rusticas his versibus solent.)

Premda se spominju istom u literarno doba, opet nema sumnje, da idu u najstariju pučku liriku prije literature: a) prostonarodne

[1] Mommsen, Röm. Gesch. [8], 1, 162.
[2] Saturnalia. I, 17, 5.
[3] Ibidem. I, 12, 22.
[4] N. H. 28, 29.
[5] Varon, de re rustica I, 2, 27.
[6] Ap. Non. 56.

Digitized by Google

ljubavne pjesme, koje nam napominje Horacije[1], b) pjesme uz kolijevku, o kojima nam priča sholijast uz Persija[2], c) pjesme uz dječje igre spominje Horacije[3], od kojih su se sačuvali neki stihovi: Hábeat scabiem quísquis ad me vénerit novíssimus. Rex erit qui récte faciet; quí non faciet, nón erit, i d) najzad razne rugalice vojnikâ naperene na triumfatora, ili podrugačice ratara namijenjene onima, koji zakasne na posao ili na škrtice i dr.[4] Ove su posljednje pjesme prijale ćudi starih Rimljana, koji su bili strogi sudije, i rado se podsmijevali. Tu značajku nahodimo i u današnjih njihovih potomaka.

Vidimo, da je lirika kao subjektivna poezija u najširem okviru živjela i u starih Latina. Budući da se prerano presjekla nît prostonarodne poezije i literatura prezirnim okom gledala na svoju prostu drugu, nijesu nam pisci mnogo zabilježili o prostonarodnoj lirici, pa ipak i iz ovih vijesti možemo razabrati, da je lirike svakako bilo u njih.

V.

U prvim klicama prostonarodne epske poezije latinske vidimo drugi stupanj pjesama, jer se ovdje već odijelio ples, pa je ostao samo napjev uz riječi.

Medju ove epske prastare pjesme idu *tužbalice (naeniae)* nad mrtvima. Fest (p. 163) veli nam „naenia est carmen, quod in funere laudandi gratia cantatur ad tibiam". U početku su pjevali ove tužbalice sami rogjaci, a za ostatke takvih nenija drži Niebuhr[5], a uz njega Corssen[6] natpise Scipionskih grobnica. Kasnije se uveo običaj, da su samo najmljene narikače (praeficae) pjevale ovakve nenije. Fest (p. 223) kaže: „praeficae dicuntur mulieres ad lamentandum mortuum conductae, quae dant ceteris modum plangendi" U tim su se nenijama pjevale hvale pokojnicima (Varon de l. l. 7, 70.) No doskora su ove nenije u ustima ovih narikača postale neukusni nesmisli, tako da su ove tužbalice izašle na zao glas. Zato kasnije znači nenija ludoriju u stihovima. Noniju je nenija „ineptum et inconditum carmen".

[1] Sat. I, 5, 15.

[2] Ad Pers. 3, 16 i Auson. epist. 16, 90: nutricis inter lemmata Lallique somniferos modos.

[3] Ep. I, 1, 59 i 2, 3, 417.

[4] Teuffel, Gesch. der röm. Lit. 5, p. 16.

[5] Röm. Geschichte. 1 [3], 271.

[6] Origines poesis romanae, p. 107.

Digitized by Google

Takvih tužbalica nalazimo i u gdjekojih drugih naroda indoevropske obitelji. Prekrasnih imade u hrvatskom jeziku[1], poimence u Paštrovićima i u Boci, a i u Crnoj Gori ima naricanja na stihove kao pjesme. U Kastelima, pored mora izmegju Spljeta i Trogira, imaju *narikače*, koje prijatelji i poznanici pokojnikovi naimlju i šalju mu kući, da ga žale. Svaka u početku svojega naricanja kaže, tko ju je poslao, pa onda počne hvalu mrtvome, a najposlije završi pozdravom svima mrtvima iz one kuće od onoga, tko je nju poslao. Takovih narikača po zvanju imade n. pr. i u Rusa[2].

Takvih tužbalica nalazimo i u modernom talijanskom narodu, Tommaseo[3] nam opisuje u svojoj velikoj zbirci narodnih pjesama običaj kod smrti i tužbalice (voceri), koje se tom zgodom pjevaju. Tommaseo nam pripovijeda, da se na Korzici oko lijesa, u kojem počiva pokojnik, pleše kolo, koje se zove caracollo. Rogjakinja koja počne uza to pjevati, jer samo ženskinje pjeva, ili moli koju drugu, koja bolje umije. Sad počne prava tužbalica (ili vocero), jedan glas izmjenjuje drugi, dok se izmuči, a kašto traje ovakva tužba po više dana; dapače se nastavlja do crkve a odatle do groba. Pjesme, koje nam tom zgodom navodi Tommaseo, imaju stalan oblik: to su trohajske strofe od šest stihova, od kojih se svaki po tri puta ponavlja. Prava je to elegijska forma. Pjesme su većinom više lirskoga značaja nego epskoga, a bogatstvom svojih metafora mnogo nas podsjećaju naših narodnih tužbalica. Izraziti, naivni i bogati govor ovih pjesama ne dopušta nam sumnjati o njihovoj autenciji. Mnoge je od njih preveo na njemački Gregorovius u svojem zanimljivom spisu o Korzici.

S nenijom su srodni metarski grobni natpisi *(elogia)*, kojih imademo iz najstarijih vremena. To su male pjesme, sastavljene u čast pokojniku. Najznatniji su natpisi ove vrste „elogia Scipionum", od kojih su četiri natpisa sastavljena u saturninu[4].

Više nego ove tužbalice zanimaju nas prave epske pjesme latinskoga plemena. Epska se poezija razvila dakako istom poslije religioznih himna, jer se epska poezija razvija istom onda, kad je već narod učinio što vrijedno pjesme, kad se istakne megju susje-

[1] Vuk, Život i običaji, 154—215.

[2] Modestov, Lekciji, p. 56.

[3] Tommaseo, Canti popolari Toscani, Corsi, Illirici, Greci, raccolti e illustrati da — —, Venezia, 1841, II, p. 182.

[4] Cfr. Schneider, Exempla, I., nr. 88—91.

Digitized by Google

dima. Iz svega, što znamo o epskoj poeziji Rimljanâ, razabiramo, da se epska poezija po svoj prilici razvila za vlade aristokratije, koja je u to doba već imala i svoju genealogiju[1]. U toj poeziji, o kojoj nam stari kazuju, govorilo se o zaslugama predaka i o njihovim djelima. Poimence to bijaše u pjesmama za stolom (carmina convivalia), u kojima se najviše razvila epika rimska. U starih Rimljana bijaše običaj, da su se za gozbe pjevale slavne uspomene predaka. A gragje je moglo biti dosta, kad se opomenemo sviju historijskih dogagjaja, kakovi su: pad Albe Longe, osnivanje republike, vojna s Vejima, dolazak Galâ u Rim i njihov izgon. No nema sumnje, da su i stare prozaične priče, koje nisu bile sasvim osnovane na historijskoj osnovi, podavale gragju epskoj poeziji. Priča i povjest dva su sloja, koja se isprepleću u epici sviju naroda, u kojih je cvala ili još cvate epska poezija.

U epu se približavaju, ili bolje rekavši, sastaju obje glavne forme poezije: vezani i nevezani govor. Najstarija je forma epske poezije, kako se danas općenito misli, priča, mala pripovijest. Pričalac stoji u najstarije doba sâm spram općinstva. Kasnije tek ulaze u prozaično pripovijedanje pojedini vezani dijelovi, a uza to se možda već prije predavanje približava pravomu pjevanju. To nalazimo u Sagi staronordske poezije, to pomišlja Müllenhof za keltsku poeziju, a Oldenburg za Vedu[2].

Ova je mješavina istom preteča onoj formi, koja se nalazi sasvim u stihu. Ep u stihu ne odaje nikakva traga plesu, a ipak imade stalan ritam. Od korske se pjesme razlikovaše isprvice, što nema strofa, nego se ponavljaju neprekidno stihovi jedan za drugim.

To je i uzrok, zašto u epici nalazimo recitaciju, a najzad prosto kazivanje.

Svi narodi, koji imadu epsku poeziju, svjedoče nam ujedno jasno, da prozaična priča, nevezana pripovijest, majka epske poezije, živi uporedo sa svojom kćerkom, dapače gdješto ju i preživljuje. Nama se čini, da se taj slučaj dogodio i u latinskoj priči, koja je preživjela epsku poeziju.

O epskoj poeziji imademo dva svjedoka Katona starijega i Varona, antikvara. Ciceron nam (u Tusc. 4, 2, 3) veli za *Katona* ovako: „Gravissimus auctor in Originibus dixit Cato, morem apud maiores hunc epularum fuisse, ut deinceps, qui accubarent, canerent ad

[1] Modestov, o. c., 52.
[2] Scherer, Poetik, p. 14.

Digitized by Google

tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes". A to isto od prilike ponavlja Ciceron (u Brut. 19,75) veleći: „Utinam exstarent illa carmina, quae multis saeculis ante suam aetatem in epulis esse cantitata a singulis convivis de clarorum virorum laudibus in Originibus scriptum reliquit Cato".

Drugo nam svjedočanstvo daje *Varon*[1], kad veli: „In conviviis pueri modesti ut cantarent carmina antiqua, in quibus laudes erant maiorum, et assa voce et tibicine".

Obojica složno tvrde, da su se za gozbe pjevale hvale slavnih ljudi. Razilaze se u tom, što po Varonu pjevaju dječaci, a po Katonu članovi društva po redu; nadalje, da se po Varonu pjesme pjevaju uz pratnju frule ili bez nje, dok Katon ne spominje pjesama bez frule. Ovaj je nesklad lako ukloniti. Pratnja frulom nije bila obligatna, nego redovna. A onoga prvog nesklada nestaje, ako pomišljamo, da su to dvije po vremenu odjelite forme; starija je, da pjevaju dječaci, a mladji je pojav, da pjevaju gosti oko stola; potonji je običaj dopro u Rim po Grcima[2]. Mommsen je htio u opće vas taj običaj u prvoj i u drugoj fazi proglasiti grčkom modom[3].

O samoj eksistenciji ovih pjesama ne smije se sumnjati, premda se već u Katonovo doba nisu pjevale. Valerije Maksim (2, 1, 10) ujamčuje, da su se pjevale ove pjesme o slavnim praocima zato, da se raspali mladež za rodoljublje. Ovo je pjevanje bilo Rimljanima posao ugodan i patriotičan; inače ne bi davali, da mu se uče ili da ga slušaju njihova djeca, a po Horaciju (Carm. 4, 15, 27) i žene.

Ove pjesme uz gozbu bile su do nedavna predmetom žestokih prepiraka, otkada je u početku ovoga stoljeća *Niebuhr* u predavanjima o rimskoj povjesti ustvrdio, da su te pjesme osnova množini pripovijestî o najstarijoj povjesti rimskoj. Niebuhr bijaše uvjeren, da je znamenita čest rimske povjesti proizišla od pjesama, koje su obuhvaćale herojski perijod Rima, perijod od Romula do bitke na Regilskom jezeru. Niebuhr je vjerovao, da su priče o Romulu prva epopeja (skupina odjelitih pjesama). Tulo, povjest Horacijâ i pad Albe bila su druga epopeja iz koje je, misli Niebuhr, dapače Livije sačuvao ulomak u lirskim numerima starolatinskoga stiha (I, 26). Što se priča o Anku, nema poetične boje.

[1] Ap. Nonium, 1, 105, Müller.
[2] Schanz, G. der röm. Litt., 15.
[3] Mommsen, Röm. Gesch., I, 218.

*

Digitized by Google

Ali treća epopeja počinje Tarkvinijem Priskom, a završuje se bitkom na Regilskom jezeru. Dijelovi su ove epopeje: Tarkvinijev dolazak u Rim, njegova djela i smrt, Servijeva povjest, Tulijin zločin, umorstvo pravednoga kralja, povjest posljednjega Tarkvinija, Lukrecija, Bruto, Porsenin rat i najzad homerska bitka na Regilu. Ova epopeja, veli Niebuhr, nadilazi dubinom i sjajem mašte sve, što je kasnije Rim stvorio u području poezije. Enije je ove priče preradio u heksametru i našao u njima gragju za prve tri knjige svoga umjetnog epa. U ovim trima velikim epopejama (o Romulu, o Tulu i o Tarkvinijima) bio je plebejski duh, a ne mogu biti starije od izgradnje Rima. Svete pjesme o Romulu spominje Dionizije (I, 79 b ὡς ἐν τοῖς πατρίοις ὕμνοις ὑπὸ Ῥωμαίων ἔτι καὶ νῦν ᾄδεται). Sve, što je u prvom perijodu rimske povjesti u istinu krasno, što ima života, u čemu je soka i snage, u čemu ima sveze — sve to Niebuhr izvodi iz poezije[1].

Na ove dedukcije Niebuhrove prvi je navalio *Schlegel* (u „Heidelberger Jahrbücher", 1816., br. 53—57), a za njim mnogi drugi, te je već *Schwegler*[2] rekao. da je Niebuhrova hipoteza sasvim zabačena. Glavni su prigovori Niebuhrovih protivnika bili ovi: sva poezija, koju nalazi Niebuhr u povijedanju rimskih historika, u jezgri nije drugo nego pusta retorika, a u drugu ruku: one pjesme za stolom nisu mogle biti dugačke, te su bile jamačno više lirskoga značaja nego epskoga; pa najzad, Rimljani nisu bili toliko nadaren narod, da bi bili mogli stvoriti epsku poeziju.

Danas se megjutim pita, jesu li Rimljani u opće imali epsku poeziju. To nije u svezi sa Niebuhrovim dedukcijama o najstarijoj povjesti rimskoj, kako ju prikazuju narodni historici. Mi nemamo prava sumnjati o istinitosti onih svjedočanstava, koja nam podaju takvi vještaci, kakvi su bili Katon i Varon. Iz onih mjesta, što smo ih naveli, očito je, da su Rimljani imali epskih pjesama, jer se „clarorum virorum laudes atque virtutes" ne mogu pjevati u lirskim pjesmicama

U njemačkim je djelima veoma popularna misao, da talijanska rasa nema talenta za poeziju. Markantno je to izrekao jedan od prvaka njemačke nauke *Mommsen* u rimskoj povjesti[3]: „Talijanu nedostaje strast srca, težnja da čovječje idealizuje i neživo počovječji, pa po tom ono, što je najsvetije poeziji". Dapače i u muzici,

[1] Niebuhr, Röm. Gesch., po izdanju g. 1853., p. 283—289.
[2] Schwegler, Röm. Gesch., 1, 53.
[3] Röm. Gesch., I [8], 219.

Digitized by Google

veli Mommsen, nema u njih tvornoga talenta. Ovu će misao o tolikoj nepoetičnosti talijanske rase (a po tom i starih Latina) teško prihvatiti Slaven ili Roman, kad se sjeti svih onih velikih umjetnika, koje je Italija rodila svijetu. Dok u starih Latina nalazimo izrazite početke lirske, dramatske i didaktične poezije, zašto da ne vjerujemo Katonu i Varonu, kad nam tvrde, da su Rimljani imali i takve pjesme, u kojima se slave junačka djela praotaca? Mi danas ne znamo, o čemu su baš pjevale napomenute pjesme. No rimska povjest u prvom perijodu imade očevidno ovelik niz prekrasnih priča. Veliki historik engleski Macaulay nije se žacao izreći, da je „najstarija povjest rimska sama o sebi mnogo poetičnija, nego išto drugo u rimskoj književnosti".

Može se sumnjati o tom, jesu li rekonstrukcije Niebuhrove opravdane, ali je mučno naći razlog, s kojega bismo smjeli oboriti svjedočanstvo Katonovo i Varonovo, pa u opće poricati eksistenciju prostonarodne epske poezije latinske.

U najnovije doba pokazuju se težnje, da se dopuste sveze izmegju pričâ o kraljevskom perijodu i onih zastolnih pjesama. To n. p. čini Schanz[1], koji misli, da je onim pričama korijen u zastolnim pjesmama. U tom je, veli Schanz, hipoteza Niebuhrova u najvećem stupnju vjerojatna, ali uza to ne moramo misliti, kao da su ove pjesme bile neka cjelina, koja je obuhvaćala svu stariju povjest. Ovaj je dodatak sasvim opravdan; ali nam se ne čini vjerojatna motivacija, da su napomenute priče svakako morali jedanput neki *pjesnici* stvoriti. Tko poznaje život prostonarodne epske pjesme, dobro znade, da ih ne spjevavaju „pjesnici", nego u opće narod, makar baš i koji pojedinac u narodu na osnovu onih „epskih forama", koje su duša prostonarodnoj epici. Razlika je bitna; jer dva „pjesnika" ne mogu istu gragju spjevati na isti način, dok je u životu prostonarodne poezije sasvim običan pojav, da i sto ljudi, „pjevača" isti dogagjaj opjeva gotovo na isti način. U potonjem slučaju mogu biti neke razlike u kojoj sitnici, ali značaj i tip, pa i duh pjesme biće od prilike isti, jer su svima pjevačima na dohvatu iste epske forme. Dakako ovo, što tvrdimo, vrijedi za narodne pjevače istoga doba. To nam potvrgjuje povjest sviju naroda, gdje je uspijevala ili još cvate epika.

S ovih razloga vjerujemo, da je u Rimljanâ bilo doba, kad je cvala epska poezija. A ako je kasnije nema, ne smijemo tvrditi,

[1] Gesch. d. röm. Lit. 1890, p. 15.

Digitized by Google

da je u opće nije bilo, nego tek da je propala. Nastaje pitanje, s kojih je razloga propala epska poezija u Rimljana. Nadaju nam se dva razloga.

Rimska je umjetna poezija odmah, čim se pojavila, prekinula svezu s narodnom poezijom, i krenula utrvenom stazom svoje uglednice, umjetne poezije grčke. Poezija genijalnoga naroda grčkoga bijaše se razvila već u svim granama do velike savršenosti, kad je počela utjecati na prve početke umjetne književnosti rimske. Prvi rimski književnik Livije Andronik, rodom polugrk, prevodi Odiseju na latinski i iznosi grčku dramu na rimsku pozornicu. Za Andronikom isto rade Nevije, Plaut, Enije, Terencije, i gotovi svi drugi, a narodna poezija prezrena čami u zabiti i izumire. Silu grčkoga utjecaja pokazuje nam već to, što se u početku rimske umjetne poezije najbolje razvija — drama Livije je Andronik bar pridržao narodno mjerilo — saturnin u prevodu Odiseje i Nevije u svojem epu „bellum poenicum", a već Enije, „alter Homerus", upotrebljava grčki heksametar u svojem epu (Annales u 18 knjiga). Njegov je ep pun puncat reminiscencija iz Homerovih pjesama. Tako je bilo u početku, a ni kasnije nije se povratio ugled prostonarodnoj domaćoj epici u književnosti, kao što su latinski pisci u opće slabo marili za ono, što prosti puk pjeva, imajući pred očima sjajnu umjetnu poeziju helensku.

Drugi je uzrok — kultura, koja ubija u opće prostonarodnu poeziju. Značajka je prostonarodne poezije, da cvate u nekulturno doba narodnje, netaknuto logikom, refleksijom i literatstvom. U Italiji vidimo još i danas, da pučka pjesma živi, daleko od gradova, u gorama, gdje još nema kulture. Dok nema kulture, uzgoj je sviju duhova uniforman, nije još razvita individualnost u ljudi, nego su svi manje ili više na istom stupnju duševnoga razvoja. Zato je u takvo doba svatko pjevač, jedan pjeva kao i drugi. Sva poezija pripada svima, jer je dio općenitoga njihova života, kao i jezik, priče, pravo, običaji. Najzad vidimo, da je pučka poezija u nekulturno doba sa svima dijelovima života mnogo tješnje srasla, nego to može ikada biti umjetna poezija, koja je sama za se, a prostonarodna stoji usred nerazdijeljena života. Ona je s toga tradicionalna i stereotipna, jer svatko pjeva uz istu zgodu istu od prilike pjesmu ili njenu varijantu, jer narodna poezija živi u ustima pjevačâ kao i govor. Kako umije svatko govoriti, tako umije i pjevati, dok traje nekulturno stanje[1].

[1] Steinthal, Das Epos. Zft. f. Völk. u. Spr. 5, 3—5.

Digitized by Google

Naprotiv vidimo, da se rimska književnost javlja u doba, kad je Rim već svladao svu Italiju i mjerio se sa ponosnom Kartagom. A već mnogo prije vidimo, da su Latini općeći sa naseljenim Grcima poprimili elemente grčke kulture. Pa kad su Latini počeli prevoditi grčku poeziju i za njom se povoditi, već je odavna viša uljudba i obrazovanost uhvatila dubok korijen u Rimu. Grčka je knjiga našla kasnije u Rimu već priregjeno tlo. Prema tomu ne može se govoriti o nekulturnom stanju u Rimu, kad se javlja umjetna poezija, a to je ujedno uzrok, zašto je propadala narodna epika, dok je najzad nije sasvim nestalo.

Slične pojave nahodimo i u drugih naroda indoevropske obitelji, poimence u Germana i Slavena. U Njemačkoj se još pod konac 12. vijeka nalaze epske junačke pjesme s recitacijom[1], kasnije im nestaju svi tragovi, osobito otkad je iznagjena štampa. Kasnije životari još samo lirika, ali je u 17. vijeku sasvim iskvarena. To isto vidimo i u Slavena, poimence u Hrvata i Srba, gdje na oči možemo pratiti nepovoljan utjecaj kulture na narodnu poeziju.

Još u početku ovoga vijeka živjela je hrvatska narodna poezija bujnim životom, sada joj se područje dan na dan suzuje; pa će za koje doba ono, što je prije u nekulturno doba bilo općenito, postati izuzetak, da u ovoj ili onoj zabiti nagjemo po koji cvijetak narodne poezije kao uspomenu pregjašnjih njenih slavnih dana. U nas se može opaziti, kako narodna pjesma i junačka i ženska izumire, najprije u onim mjestima, koja su bila utjecaju kulture najviše izvrgnuta. Već nam ovo nekoliko fakata dostaje, da se uvjerimo, da je utjecaj kulture onaj otrov, koji najpouzdanije izjeda zeleno stablo prostonarodne poezije u opće i da je tako jamačno bilo i u starom Rimu, gdje je po svjedočanstvu nesumnjivih ljudi nekoč doista cvala prostonarodna epska poezija. Dapače smijemo reći, da bi bilo upravo živo čudo, da je u samom Rimu u carsko doba u opće mogla cvasti prostonarodna epika.

VI.

Pored početaka lirske i epske poezije nahodimo u najstarije doba prve klice dramatičnoj poeziji, koja se razvila od raznih seoskih svetkovina (n. pr. kompitalijâ, luperkalija). Ove su se svetkovine slavile poslije žetve i berbe. Kakve su se pjesme pjevale takvom zgodom, lako nam je naslutiti po veselom, živom temperamentu

[1] Scherer, Poetik, 15.

Digitized by Google

Talijana, koji ljube život i njegove slasti. Te se pjesme zovu Fescennini, pune su šale i poruge, a oblik im je dialog. Ovakve se pjesme pjevahu i na piru. Ova je „Fescennina licentia" prva klica latinskoj narodnoj drami. Od fescennina postaje satura, koja se po svoj prilici razlikovala od fescennina tim, što su fescennini bili potpuna improvizacija, a u satiri bio više odregjen sadržaj[1]. No bilo kako mu drago, ujamčena je istina, da su stari Rimljani, ogranak latinskoga plemena, imali prije umjetne drame svoju narodnu dramu. Pored fescenina i satire javlja se kasnije i fabula Atellana, koja je takogjer neka vrsta dramatične improvizacije sa stalnim licima (Maccus — arlecchino, Bucco — zvekan, Pappus — starac, Dossenus — lukavac). Tomu obilju klicâ na polju narodne drame ne će se jamačno nitko čuditi, jer je poznato, da i danas nigdje ne cvate improvizacija tako silno kao u Italiji, poimence u južnoj. Napulj je jedini grad u Evropi, koji još danas imade pravu prostonarodnu dramu, a ta drama nije ništa drugo nego gola improvizacija o kojem dogagjaju. I strogi Mommsen, koji inače poriče umjetnički tvorni talent Talijana, priznaje talijanskoj rasi, da su Talijani u retorici i u glumačkoj vještini bolji nego ikoji narod na svijetu. „Seinem scharfen Blick, veli Mommsen[2] za Talijana, seiner anmuthigen Gewandheit gelingen vortrefflich die Ironie und der Novellenton, wie wir sie bei Horaz und bei Boccaccio finden, der launige Liebes- und Liederscherz, wie Catullus und die guten neapolitanischen Volkslieder ihn zeigen, vor allem die niedere Komoedie und die Posse. Auf italischem Boden entstand in alter Zeit die parodische Tragödie, in neuerer das parodische Heldengedicht. In der Rethorik und Schauspielkunst vor allem that und thut es den Italienern keine andere Nation gleich".

To nam svjedoče glasovita „carmina triumphalia", šaljive pamfletne pjesme, koje su u dialoškom obliku pjevali vojnici na triumfima o svojim vogjama. Ovaj se običaj očuvao veoma dugo, te nam Svetonije spominje mnogo takvih rugalica, često veoma krupnih, iz carskoga doba.

Sve ove pjesme, koje smo spominjali dosada, lirske, epske i dramatične, bijahu spojene sa pjevanjem i plesom ili samo sa pjevanjem. Ali u vrijeme prije umjetne književnosti nalazimo u Rimu i takvu poeziju, koja se samo kazivaše Nalazimo na ime klicu

[1] Schanz, o. c., p. 14.
[2] Mommsen, Röm. Gesch., I [8], 219.

Digitized by Google

didaktične poezije, u koju idu prije svega proročanstva. Osim sibilinskih knjiga kolale su narodom od najstarijih vremena i mnoga privatna proročanstva, a osobito bijahu na glasu rijekovi Marcijevi (vaticinia Marciana), od kojih su nam se sačuvali ulomci[1]. A amo se prislanjaju takogjer rečenice religioznoga značaja (sortes), koje su se bilježile na štapićima, a kazivale su budućnost pojedinaca.

Ako se još opomenemo, da prostonarodna pjesma živi u Italiji, i skupimo sve, što smo rekli o najstarijoj prostonarodnoj poeziji latinskoj, poimence lirskoj i epskoj, jamačno ćemo priznati, da se talijanskoj rasi ne može poreći talent za narodnu poeziju. Oštrinu Mommsenove presude ublažuje istina, da prostonarodna poezija živi na apeninskom poluotoku od najstarijih vremena do danas. Šteta je samo, što se u Italiji prekasno počelo sabirati narodno pjesničko blago. Još godine 1841. naš se Tommaseo u uvodu „Pučkih pjesama" gotovo ispričava, te veli, da se i obrazovanu čovjeku može s pravom svigjati cvijeće narodne poezije. Iza Tommasea su skupljali drugi književnici (Marcoaldi, Tigri, Nigra i dr.), te se pokazalo, da još u zabitnim mjestima živi genij narodne pjesme. Tommaseo je našao nebrojene varijante pjesama, a često mu se desilo, da ista pjevačica ponavljajući pjesmu nehotice mijenja koješta. Pa kad ju je Tommaseo s toga opomenuo, ona bi mu se kao ispričavala, veleći: mi viene cosi. Nije li ovo jasan dokaz, da je to prava narodna poezija u svojem nesvijesnom životu? Ove su pjesme danas većinom lirske. Glavne su im vrste rispetti i ritornelli[2] pored napomenutih vocera. Ali uz jasna svjedočanstva starine ne smijemo sumnjati, da je nekoč u Italiji cvjetala i epska poezija.

Kako smo vidjeli, Rimljani su u doba, prije nego je njihova književnost krenula grčkim utrenikom, imali svoju narodnu poeziju, ako i ne prebogatu, a ono jamačno dostatnu, da zadovolji potrebe ratarskoga i vojničkoga naroda. Rimska je poezija prošla sve faze, koje nahodimo i u drugih indoevropskih plemena, n. pr. Grkâ. Opazili smo u prvom redu liriku, koja se i drugdje svagdje najprije javlja; našli smo začetke epske poezije, koja doduše ne dostiže helenske epike, ali je opet obilatija, nego bi htjeli oni, koji latinskomu plemenu niječu pjesnički talent; najzad smo se uvje-

[1] Bährens, Fragmenta, p. 22 i 36.

[2] Heyse, Ueber italienische Volkspoesie, Zft f. V. u Spr., I, 181, sqq.

Digitized by Google

rili, da se u starom Rimu pojavio početak narodne drame, koja je doskora zadobila i neku organizaciju. Da se narodna poezija nije razvijala i kasnije, kriva je umjetna rimska književnost, koja je s prezirom odbacila početke prostonarodne poezije zasjenjena sjajem umjetnički dotjerane poezije helenske. Kako pravo veli Modestov[1], nemamo prava nagagjati, da bi se možda rimska poezija i sama o sebi bez grčkoga utjecaja razvila do potpunoga narodnog razvoja, jer nemamo dosta podataka o toj prostonarodnoj poeziji. Ali je svakako istina, da je pod talijanskim nebom bilo narodne poezije, kojoj su zapriječili bujniji književni razvoj latinski književnici presvojeni grčkim duhom. Iz bučnoga se Rima zaklonila narodna pjesma u zabitne krajeve, gdje joj se i danas nalaze tragovi.

VII.

Vezani se govor prikazuje u starih Latina u stihu. Rimljani su to zvali carmen. Ali imade i druga vrst vezanoga govora: formula, rečenica, koja nije sapeta u metar, a ipak se nepromijenjeno predaje od pokoljenja do pokoljenja. I takva se vrsta govora zvala carmen. Tako na priliku Livije (1, 24) zove formulu saveza carmen, isto tako formulu, kojom se rat očituje (1, 32), pa riječi zakona (1, 26) i prisege (10, 38). Da se i ovakve vrste lašnje pamte, mogu se upotrebljavati aliteracije. Čini se po tom, da se spor o carmenu imade riješiti u prilog onima, koji tvrde, da „carmen“ nije bio uvijek u stihovima. To ujamčuje primjer drugih naroda, koji takogjer imaju nemetarskih rijekova i zakonskih formula, a još više to posvjedočava sáma etimologija riječi carmen, iz koje se ne može izvoditi, da baš moraju biti stihovi[2].

Organ je stare latinske prostonarodne poezije „versus saturninus“, kao što se samo Italija nazivala „Saturnia tellus“. Imenom „saturninus“ htjelo se reći, da je ovakav stih veoma star. Mnogo se učenjakâ izmučilo oko toga stiha, da mu uhvate značajku. No dosada su sva nastojanja ostala bez tvrdih, ujamčenih rezultata. Saturninu nisu mogli osjeći zakon moderni ispitivači kao ni rimski (Terencije Mauro, Harizije, Fortunatijan i dr.).

Sva je prilika, da saturnin nije osobina latinskoga plemena, nego da se nalazio i u drugih Italaca. Cezije Baso[3], rimski gra-

[1] Modestov, o. c., p. 66.
[2] Schanz, o. c., p. 12.
[3] Gramm. lat., VI, 265.

Digitized by Google

matik i pjesnik za Neronove vlade, veli: „De saturnio versu dicendum est, quem nostri existimaverunt proprium esse Italicae regionis, sed falluntur; a Graecis enim varie et multis modis tractatus est, non solum a comicis, sed etiam a tragicis".

To ponavljaju drugi rimski gramatici. Iz Cezijeva se svjedočanstva vidi, da su Rimljani držali saturnin „proprium esse Italicae regionis". Pored toga je Bücheler[1] našao veoma vjerojatne tragove ovomu stihu u natpisima Oskâ i Pelignâ. Ipak treba dodati, da će ova druga potkrepa biti istom onda potpuno ujamčena, kad se bolje upoznademo s napomenutim dijalektima.

U današnjem stanju nauke nalazimo ove tri različite misli:

1. Saturnin je, kao i grčka metrika, osnovan na kvantiteti slogova, a kasnija pojava akcenta na njezinu mjestu tek je sekundaran razvoj.

2. Saturnin je osnovan na akcentu, a ne mari se za kvantitetu.

3. Već se stara latinska poezija osvrtala i na akcenat riječi i na kvantitetu slogova. Kasnije sačuvani stihovi sačuvali su stari sistem, samo su možda pod utjecajem umjetnih pjesama različito mijenjani.

U novije doba odrješito brani prvi smjer *Lucijan Müller*[2] ne dopuštajući, da bi akcenat iole bio važan u sustavu saturninâ. L. Müller se osvrće najpače na umjetne saturnine, koji su nam se sačuvali poimence iz Odiseje Livija Andronika i Nevijeva „Punskoga rata". Ovaj smjer imade najviše pristaša.

Za akcent je po uzoru Westphalovu stao na branik *O. Keller*[3], koji uči, da je princip kvantitete uveo istom Enije u rimsku književnost svojim heksametrom, gragjenom po grčkom uzoru. Uz neke modifikacije pristaje za njim *Thurneysen*[4].

Treći je smjer iznio *Bartsch*[5], koji je isporegjujući saturnin sa staronjemačkom „Langzeile" došao do rezultata, da je prototip saturnina stih s osam arza i s jednom cezurom u sredini. Iza Bartscha je išao isporegjivati saturnin s narodnim mjerilima drugih plemena ruski učenjak *Koršˇ*[6]. Isporegjujući saturnine s mjerilima pučke

[1] R. M. XXX., 411 i XXXIII., 274.

[2] L. Müller, Der saturnische Vers u. seine Denkmäler. Lpzg. 1885.

[3] Keller, Der saturnische Vers als rhytmisch erwiesen. Prag 1883.

[4] Thurneysen, Der Saturnier und sein Verhältniss zum späteren römischen Volksverse. Halle 1885.

[5] Bartsch, Der saturnische Vers und die altdeutsche Langzeile. 1883.

[6] De versu saturnio, Mosquae. 1868.

Digitized by Google

poezije indijske, slavenske, njemačke, skandinavske i anglosaske našao je Korš, da je prototip saturnina poznat i drugim granama indoevropskoga stabla, a da nije osobina italskoga plemena.

Branitelji prvoga i drugoga stanovišta nailaze na mnogo zapreka, jer je upravo nemoguće iznaći strogo odregjenu shemu, koja bi vrijedila za sve sačuvane saturnine. I jedni i drugi moraju po više puta dopuštati izuzetke, a najpače priznavati, da u arzi može kratak slog vrijediti za dug, ili neakcentovani za akcentovani.

L. Müller[1] nepravedno navaljuje na Bartscha i na druge učenjake, koji nisu klasični filolozi, a ipak kušaju svoje sile i na problemu saturnina. Nije ni Westphal ni Klotz odredio broj takatâ, koliko ih imade u saturninu, nego je to učinio mnogo kugjeni germanist Bartsch[2].

Ne držim se kompetentnim, da odrješito govorim o ovom pitanju. Neka mi bude dopušteno istaknuti samo, da pristaše prvoga smjera (n. pr. L. Müller) sasvim zanemaruju razliku izmegju pjevanoga i pisanoga saturnina. Vidjeli smo, da se sve vrste prostonarodne poezije — izuzev didaktičnu — pjevaju. A očito je, da su Livije Andronik i Nevije pisali za čitanje. S toga je svakako pravije proučavati prostonarodni stih latinski na ostacima pučkim nego umjetnim. Ako su se stihovi pjevali, onda je za njih važan u prvom redu glazbeni ritam. Neredovnosti i nepravilnosti sačuvanih saturnina znatno se mijenjaju, ako pomislimo, da su se pjevali i da je zato za njih vrijedio glazbeni ritam. Tad je uzalud tražiti za sve saturnine metarski prototip, nego će bolje proći, tko se dade na to, da ustali glazbeni ritam. Razlika je golema. Dok metrici vrijedi dugi slog za dvije kratke (morae), ritmika pokazuje, da u potrebi dužina vrijedi tri more i više, a kratki slog i polovicu more. Tim se fizionomija pojedinih stihova od korijena mijenja.

Istina je, da je pitanje o indoevropskoj metrici još veoma tamno. U opće se opaža, da se grčki heksametar i indijanska „sloka" grade pretežito po kvantiteti. Uza sve to može se opravdano pokazivati na primjer germanske i slavenske metrike. U životu hrvatskoga narodnog deseterca preteže akcenat, ali dok se pjesma pjeva, pjevač iznosi pretežito trohaje, a ne smeta mu, ako je i koji slog suviše,

[1] O. c., p. 48.

[2] Isporedi Klotz, Metrik u Bursian's Jahresb., 48, p. 124.

Digitized by Google

jer ga lako izgovori u odregjeno „glazbeno vrijeme“. Vjerojatno je, da je i saturninu, dok je živio u ustima narodnim, bila glavna spona — „glazbeno vrijeme“, a akcenat i kvantiteta imadijahu tek podregjeno mjesto. Život naše narodne junačke pjesme pokazuje, kako se kasno iz glazbenoga mjerila razvijaju metarski tipovi na osnovu akcenta — uz sekundarnu pripomoć kvantitete (kod riječi od više nego dva sloga) To biva istom onda, kad se pjesma više toliko ne pjeva, koliko se kazuje.

U potvrdu ove misli, da je ritam glavno načelo saturnina, možemo navesti svjedoka iz starine gramatika Servija[1], koji veli: „Saturnio nostro, quod ad rhythmum solum vulgares componere consuerunt“. Melodiji su se prilagogjivale riječi.

Boissier[2] u raspravi o Havetovoj knjizi „De saturnio Latinorum versu“, 1880., u kojoj se saturnin izvodi od heksametra, pokazuje veoma zgodno, kako se danas u Francuskoj prilagogjuje u pjesmi tekst melodiji. Dopuštaju se najveće slobode. Boissier veli: „c' est l' air qui est maître et qui fait la loi. et les pauvres paroles martyrisées entrent commes elles peurent dans ce cadre, qu' on leur impose“. Vidimo to i u naših narodnih pjesama veoma često, kad se pjeva, n. pr. u zlo doba, u gladne godine ili pošetala carica Milica i dr.

Njemački učenjaci prvoga smjera ne dopuštaju isporegjivati saturnin sa prostonarodnom poezijom indoevropskom, kao da saturnin nije bio u prvom redu stih narodne pjesme. Klotz[3] nemajući prilike vidjeti, kako *živi* prava narodna poezija, veli za Boissierovu misao, da je to prosta proklamacija zakona samovolje, koja se krije u njoj. Pa ipak život prostonarodne poezije posvjedočava, da je u stihu znatnija ritmika, nego metrika, jer se pjesma zato i stvara. da se pjeva.

Zanimljivo je, što i glavni stih hrvatskih bugaršticа imade promjenljiv broj slogova (15 ili 16) i redovno cezuru iza prvih 7 (ili 8) slogova. Ali pored toga poznaje stih bugaršticа takovih sloboda, koje se mogu razumjeti samo onda, ako se sjetimo, da su se bugaršticе nekoč pjevale. Neredovnosti u metrici nestaje, dok je gospodaricom stiha — glazbena ritmika. To smo našli i u latinskom saturninu.

---

[1] Ad. Verg Georg. II, 385.
[2] De vers latins u Journal des Savants 1881, 159 dalje
[3] Bursian, Jahresb, 36, 397.

Digitized by Google

Poezija, osnovana samo na principu akcenta, javlja se u povjesti rimske književnosti veoma kasno. Umjetna je poezija išla tragom grčke metrike, osnovane na kvantitetu. No pučka je poezija prevalila put, koji vidimo i u drugih naroda. L. Müller misli, da je to nastalo od neznanja ili zanemarivanja kvantiteta[1]. Nama se naprotiv čini, da je to prirodan razvoj prostonarodne poezije, koji nije osamljen u povjesti indoevropske metrike.

[1] O. c., p. 28.

Digitized by Google

O postanju latinskoga *b*-imperfekta i *b*-futura.

Čitao u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 28. travnja 1890.

DR. MILIVOJ ŠREPEL.

U latinskom se glagolskom sustavu pokazuju prema drugim indoevropskim jezicima znamenite razlike i promjene. Megju njima se nahodi takogjer b-imperfekt i b-futur. Latinski je jezik izgubio prosti oblik indikativa imperfekta i futura, pa je taj gubitak nadoknadio tako, da je za imperfekt stvorio novu formu na *-bam*, a za futur novu formu na *-bo* ili pak upotrebio konjuktivske i optativske oblike.

Ne ću da napominjem, na koji je sve način nastojala nauka počevši od Boppa, da protumači ove oblike latinskoga glagola. Danas se ističu samo tri hipoteze: Fickova, Gröberova i Thurneysenova.

Sasvim je nevjerojatna hipoteza *Ficka,* koji u Gött. G. A. 1883., 587 *amābam* izvodi od **amamsam*. Nevjerojatna je s toga, što je neosnovan dočetak -sam, i što u latinskom od -ms-, resp. -ns- ne postaje nikada f, resp. b. Povjest latinskih glasova naprotiv pokazuje, da od *premsi postaje najprije *prensi, a onda pressi. Srednji je stupanj *prensi, a to svjedoči n. pr. oblik: quansei, koji nam se sačuvao u natpisima. (CIL 1, 200, 27). Istom kasnije, kad je zamrla svijest ovoga glasovnog pravila, nalazimo, da se u takvim dogagjajima umeće pomoćni konsonant -p-, te dobivamo oblike: sumpsi i dr. Fick doduše isporegjuje lat. riječ pūbēs sa sanskrtskom puṃsá-, ali povjest latinskih glasova ne dopušta ovoga isporegjivanja, jer nema primjera u povjesti latinskoga jezika, da bi od -ms- postalo f, pa onda b.

Mnogo je više odziva našla hipoteza *Gröberova* u Arch. f. lat. Lex. 1884, I, 228 dalje. Ispitujući vulgarno-latinske supstrate romanskih riječi pomišlja Gröber, da je u arhaičnom latinskom jeziku živjela vulgarna forma imperfekta, koja se svršivala na -am: *floré-am. *finé-am, pa onda i *legéam. U početku su ovakav oblik

Digitized by Google

imale, misli Gröber, samo osnove na -e i -i, a po analogiji su ga dobile po tom i osnove s konsonantskim dočetkom. Ovu misao nastoji Gröber ujamčiti tim, što takav imperfekt živi u većini romanskih jezika i što je sačuvan oblik eram u samom latinskom jeziku. Gröber misli, da je er-am jedini ostatak napomenutoga vulgarnog oblika za indikativ imperfekta, koji je živio pored literarnoga na *-bam*. Gröberovoj su hipotezi na putu dvije prepone: prva je, što u opće u romanskim jezicima u skupini voc. + b + o (ili u) rado ispada b, n. p. caballus rum. calu, faba rum. fá; a druga je još znamenitija, što je jedini oblik eram preslaba veza, koja bi spajala takav oblik imperfekta u romanskim jezicima s „vulgarnom" formacijom imperfekta u starom latinskom jeziku. Nama se sačuvalo u natpisima i u nekih pisaca veoma mnogo vulgarnih elemenata staroga latinskog jezika, ali Gröberovu vulgarnome imperfektu ne nahodimo traga. S toga je vjerojatnije, da nam treba drugdje tražiti uzrok, zašto je postao oblik eram. Od proetnične forme *ćsm̥ trebalo bi, da postane *esem *erem, ali toga oblika nemamo, nego eram. Vidjećemo, kako bi se moglo protumačiti njegovo postanje.

Preostaje, da ogledamo hipotezu *Thurneysenovu*, koja nadopunjava nauku Boppovu. Gröber mimoilazi oblik futurski na -bo, pa govori samo o imperfektu. Thurneysenova hipoteza obuhvaća imperfekt i futur.

Već je Bopp učio, da se u sufiksima -bo i -bam kriju elementi glagola bhu (hrv. bi-ti). Prema tome uče Westphal, Phil. hist. Gramm. der deutschen Spr., 109, i J. Schmidt, K. Z. 26. 397, da je futurski oblik na -bo izišao od glagola na -ē-, izvedenih glagola na -eo i tematskih glagola u opće, kojima se stari infinitiv završivao na -ē, n. p. arē, kasnije arĕ: facit are, Lucr. 6, 962. Ovaj oblik arebo nije drugo nego *árē bhṷṓ. Ovo bhṷṓ ili je prezens po 6. staroj indijanskoj glagolskoj vrsti ili, kako misli Brugmann, Techmer's Int. Zeitschr., 1, 270, konjunktiv prema ábhūvam. Tako je postalo arebo, a prema arēbo, plēbo nastali su per analogiam oblici amābo, quībo, ībo, scībo. Neue 2, 448 navodi tridesetak i-glagola, koji su nekoč imali takav futur. Sasvim su osamljeni takvi futuri prostih o-glagola, n. pr. dicebo (Non. 507), vivebo (509).

Istoga je postanja imperfekt na -bam. U ovome -bam nalazi Thurneysen Bezz. B. 8, 285 trag starome aoristu *bhṷāṃm, *bhṷāṇs *bhṷāṷt, od čega je preko bhṷām postalo u latinskom *fām *fās *fāt, a ovo fām postaje *u riječi* sasvim pravilno *bām *bās *bāt. U singularu je dužina sloga opravdana, te je, kako misli Thur-

Digitized by Google

neysen, iz singulara prodrla u plural, dakle da je u pluralu sekundarna. Sad su prema plēbam i dr. nastali po analogiji oblici amābam, scībam. Neue 2, 444 navodi ove oblike na -ibam. Kasnije je istom nastao oblik na -iebam.

Preostalo bi još samo, da se protumači oblik eram. Thurneysen s pravom dokazuje, da bi morao redovno biti *erem; pa misli, da je eram produkt gole analogije, koja je nastala istom na latinskom tlu prema glagolima na -bam, -bas, -bat i t. d.

Vrijedno je pripadom spomenuti, da i keltski jezici imaju b-futur, a nemaju b-imperfekta, pa je i to jedan od onih razlogâ, s kojih danas pomišljamo, da je uža sveza latinskoga jezika s keltskim nego s grčkim, kako su to već naslućivali Newmann i Schleicher.

Thurneysenovu tumačenju oblika -bam ne protive se glasovi latinskoga jezika, jer u lat. doista isprvični -bh- u riječi postaje -*b*-, dok u umbarskom i sabelskom postaje -f-, n. p. lat. tibi umb. tefe, lat. ambitus osački amfret. Brugmann, Grundriss I, 271 i 272. Ali je druga nevolja. Nemamo na ime analogna slučaja, da bi se za oznaku prošloga vremena sastavljao *infinitiv* s preteritom glagola bhu-. Nije u prilog Thurneysenovu mišljenju ni to, što se za imperfekt upotrebljava u kompoziciji aorist. Danas je priznata istina, da morfologijsko tumačenje treba da bude u skladu sa sintaksnim funkcijama gramatičkih oblika, koji se tumače. Morfologija se mora osnivati na sintaksi. Zato prihvaćamo novije tumačenje oblikâ faxo faxim, da su konjunktivi aorista, faxim da je optativ aorista, dixem da je stari indikativ aorista, dixe inf. aorista, nadalje da su od is- i sis- aorista proizišli t. zv. pluskvamperfekt, futur eksaktni i modi perfekta, jer nam za sve ove slučajeve historija latinske sintakse potvrgjuje njihovu isprvičnu aorisnu funkciju. A upravo ovi sintaksni razlozi sile, da s rezervom primamo Stolzovo tumačenje konjunktiva imperfekta, po kojem je ovaj oblik indikativ sigmatičnoga aorista (starem *stasm̥) sa sekundarnom dužinom vokala e prema optativu audiem audies. Stolz Verb. 1, 64. Pa najzad i sâm oblik aorista *fam ipak je samo supozicija, koja se doduše ne bi protivila latinskim glasovima, ali je ne potvrgjuje ni povjest latinskih oblika ni paralela drugih indoevropskih jezika. Corssen Ausspr. I, 597 povodeći se za Schleicherom pomišlja, da je ovo -bam postalo od *fuam, koje bi odgovaralo grčkome ἐφύην. Ali se zbog vokala -a ne može ova isporedba primiti. Stolz, Verb. 17, 1. Scherer je (Gesch. d. d. Spr. 322) suponirao *dhâm (ἔ)θην,

Digitized by Google

ali se to ne može složiti sa keltskim, koji imade b-futur, a u keltskome nikada ne prelazi -dh- ni u -f- ni u -b-.

Da je ujamčeno, da *b* u lat. oblicima îbô îbam, flâbô flâbam, amâbô amâbam, plêbô plêbam, habêbô habêbam zastupa staro *dh*, Brugmann bi (M. U, III. 40) bio voljan ove oblike ibo, flabo, plebo, amabo, habebo odmah proglasiti prezentskim oblicima, kakvi su grčki πλήθω, (cfr. lat. plêbô), πρήθω, φλεγέθω (Curtius Vb. II. 239), slov. ja-dą, i-dą (cfr. lat. îbô), st. v. nj brâ-tan = got. *brê-dan (cfr. Leon Meyer K. Z. 8. 272, Scherer, Zur G. d. deutschen Sprache ² 271), st. ind. sâ-dhati. Onda bi oblici amâssô, amâssim, habêssô habêssim bili pravilni sigmatski aorisni oblici njihovi, pa bi amâssim prema amâbô, habêssim prema habêbô bili u istoj relaciji, u kakvoj je iussî prema iubeô (iussi *iudsi.) Ali lat. -bô i -bam ne može se s razlogom rastavljati od keltskoga b-futura, a u keltskom onaj prijelaz od *dh* u b (resp. f) nije moguć, koliko poznajemo glasovne zakone keltskih jezika.

Ovom zgodom Brugmann ujedno ističe, da je veoma rašírena misao, da se u lat. -bô i u ir. *-bô krije korijen bhû; ali se njemu čini, da ipak ova misao nema tvrgje potkrepe. Najzad dodaje Brugmann: „Sollte sich herausstellen, dass beide sprachen einst den ausgang -bhô (mit urindogerm. -bh) hatten, so hätte man zunächst wol an das nominalsuffix -bho- (aind. vrša -bha u. s. w.) anzuknüpfen". (M. U. III, 41.)

Pored imperfekta na -bam i futura na -bo nalazimo u latinskom jeziku svu silu participa na -bundus: errābundus, otiabundus, oscitabundus, iocabundus, aestuabundus, cunctabundus, deliberabundus, furibundus, laetabundus, mirabundus, venerabundus, cassabundus, gloriabundus, noscitabundus, haeptabundus, praedabundus, gratabundus, tentabundus, famulabundus, festinabundus, flammabundus, mendicabundus, mussitabundus, minitabundus, murmurabundus, munerabundus, rimabundus, latitabundus, ventilabundus, vagabundus, venerabundus, volutabundus, verberabundus, saltabundus, vibrabundus, salutabundus, reptabundus, populabundus, quassabundus, cavillabundus, natabundus, precabundus, noctuabundus, nexabundus, mutabundus. periclitabundus, pak: ludibundus, fluibundus, moribundus, queribundus, gaudibundus, pudibundus, pavibundus

I nehotice nam se nadaje misao, da su ovi oblici -bam, -bo, -bundus u uskoj svezi i da su postali od posebne osnove. Nije nemoguće, da je ovdje glagolska osnova rašírena sufiksom -bhō-, -bhā-, koji se nahodi n. pr. u latinskoj riječi ci-bu-s, mor-bu-s,

Digitized by Google

ver-bu-m (umb. verfale). Isti sufiks nahodimo i u slavenskim supstantivima na -ba, koji postaju od glagolâ na -iti s pomoću sufiksa -ьba, n. pr. družiti družьba družba. Miklošić V. G. II., 213. Ovakvih formacija ima u slavenskim jezicima mnogo. Od ovakvih nomenskih osnova mogu postajati i glagoli, n. pr. od vješt vježba, pa onda vježbam.

Veoma je tamno pitanje, što znače pojedini sufiksi. Ovaj naš sufiks dovodi Schweizer-Sidler u svezu s korijenom bhū, fu, (K. Zeitschrift 3, 347), koji nahodimo u lat. riječima cibus, morbus

Ako i velimo, da su lat. oblici -bam, -bo, -bundus postali od bo-osnove, ne poričemo neku svezu s glagolskim korijenom bhū. Za ptp. -bundus traži Brugmann Amer. Journal of Philology VIII, p. 441 tumač u lit. ptp. bútinas od gl. búti (biti hrv.) povodeći se za Thurneysenovim nagagjanjem (K. Z. 26, 303), da je amandus postalo od *amant-no-s po starom italskom zakonu glasovnom, da se isprvična intervokalna skupina -tn- pretvara u -nd-. Megjutim ovaj prijelaz nije ujamčen, kao što priznavaju i Thurneysen i Brugmann.

Ovi su oblici -bam, -bo, i -bundus nastali istom na latinskom tlu, tek za futur bismo mogli reći: na keltsko-latinskom tlu. Već je po tom vjerojatno, da u -bam,-bo i -bundus nemamo tražiti čiste, izvorne latinske oblike aorista, konjunktiva i participa glagolske osnove bhu, lat. fu, nego glagolske oblike, koji su nastali silom analogije. Istom kad su izumrli stari prosti oblici imperfekta i futura, kakvih nalazimo u nekim drugim indoevropskim jezicima, pojavila se nova, sekundarna formacija, te su se počele glagolske osnove raširivati novim determinativom i ovako promijenjene povoditi za analogijom drugih glagola. Iz svega je očito, da je ovaj determinativ najprije prianjao uz glagole vokalskih osnova, a onda i uz druge. Vidi se to najbolje u povjesti futura latinskoga.

Kao što je poznato, u govoru se od sviju glagola najčešće upotrebljava glagol *biti*. Zato se nitko ne čudi pojavu, što je n. pr. u hrvatskom jeziku oblik 1. lica (prezenta) *jesam* uz nekoliko drugih bestematskih glagola poveo za sobom hiljade tematskih glagola. Već s toga nam se ne čini vjerojatno, da je *eram* nastao istom po analogiji sekundarne formacije imperfekta na -bam. Zgodnije se čini pomišljati, da je eram prius, a oblik -bam posterius.

Brugmann (M. U. III, 28) je bjelodano dokazao, da su po uzoru aorisnih oblika *videram* (gr. ἤδεα), *videro* (ειδέ(σ)ω) i *viderim* (ειδε(σ)ίην) nastali oblici glagola feceram, fecero, fecerim i svi drugi.

Digitized by Google

Čini se, da se prema ovoj velikoj sili uniformirao i oblik *erem, te postao *eram*, jer je od osnove *fu* (perf. *fui*) i onako silom iste analogije već postao oblik *fueram*. Tome je izjednačivanju bio u prilog sklad izmegju pravilnoga oblika *ero* (gr. ἔ(σ)ω isprvičnoga konjunktiva) i oblika *fuero*.

Da je poradi oblika fueram mogao postati oblik eram, potvrgjuje dobro i kvantiteta dočetakâ, jer imamo erăm, erās, erāt, erāmus, erātis erant prema fuerăm, fuerās, fuerāt, fuerāmus, fuerātis, fuerant ili viderăm, viderās, viderāt, viderāmus, viderātis viderant.

Prema *erăm* i *ero* mogli su postati sekundarni oblici imperfekta i futura od osnove raširene novim determinativom. Tako dobivamo oblike: amabăm, amabās, amabāt, amabāmus, amabātis, amabant prema erăm . . ., a amabo, amabĭs, amabĭt, amabĭmŭs, amabĭtĭs, amabunt prema ero, erĭs, erĭt, erĭmŭs, erĭtĭs, erunt. To se mogaše tim lašnje dogoditi, jer je nepregledna množina oblika za t. zv. ind. pluskvamperfekt i futur II. imala iste dočetke.

Ako je istinita ova misao, onda nije ništa na putu, da i ptpu -bundus tražimo iste postanje, na ime u analogiji prema ptpu -ndus (mirabundus, mirandus).

Dok vidimo, da je latinski jezik išao stvarati na svojem tlu nove glagolske oblike s pomoću napomenutoga determinativa, ne ćemo se čuditi onome silnome obilju latinskih adjektiva na -bilis ponajviše izvedenih od glagolskih osnova, kakva ne poznaje nijedan drugi indoevropski jezik.

U početku su ovi adjektivi imali ovakav oblik: *terribola* gloss. Mai. Cl. auct. 6, 548 a, onda *terribula*, a najzad prijelazom iz o-deklinacije u i-deklinaciju *terribilis*.

Pregledamo li sve latinske adjektive na -bilis, razabraćemo, da ih od glagolske osnove tvore ponajviše tematski glagoli s vokalskim dočetkom u osnovi: amabilis, flebilis, nutribilis; dakle upravo oni glagoli, koji imaju vokalsku osnovu izuzevši glagole na -io t. zv. III. konjugacije (capio), a isti glagoli imaju takogjer futur na -bo i imperfekt na -bam, gdjekoji od njih i ptp. -bundus.

Drugi tvore od proste osnove sa sufiksom -lis: facilis, agilis, fragilis. No ovi tematski glagoli t. zv. temenklase, t-klase, reduplikacione, nazalne i σκ-klase običnije izvode ovaj adjektiv od participa perf. pasivnoga: traho, tractilis, flexilis, sutilis, scansilis, tactilis i dr.

Vidimo, da u izvedenim glagolima preteže tvorba na -bilis, a u korjenitim tvorba na -lis, kasnije se dakako kao i drugdje ovo

Digitized by Google

razmjerje pomjerilo, ali se pretežitost isprvičnoga razmjerja pokazuje i u najkasnije doba. To je i uzrok, što su od iste glagolske osnove nastala oba oblika adjektiva — po jednoj i po drugoj formaciji: flexilis i flexibilis, credulus (kasniji bi oblik bio credilis) i credibilis. Biva to dakako najviše u korjenitih glagola premda se kašto ali veoma rijetko nahodi isti pojav i u izvedenih glagola n. p. volatilis, docilis i docibilis.

Po značenju nema nikakve razlike izmegju ovih sufiksa -lis i -bilis u napomenutim adjektivima (flexilis i flexibilis); zato nam je i mučno sufiks -li- u -bilis rastavljati od -lis.

To priznaju i oni, koji za sufiks -bili (bulo) pomišljaju indoevropski prototip -dhro, za koji vele, da je sastavljen od dh+ro (= lo). Ovdje se determinativ dh srastao sa sufiksom ro (= lo). Determinativi su isto, što i sufiksi za tvorbu osnovâ, a zovu ih posebnim imenom zato, što su to neki konsonanti, koji dolaze na kraju korijena u većem ili manjem dijelu oblikâ riječi, što pripadaju korijenima. Takav je determinativ -s- u aoristu. Postanje i isprvična vrijednost ovih determinativa veoma je tamna. Brugmann, Grundriss II, 20. Možda je i determinativ lat. impf. na -bam, futura na -bo, participa -bundus (i eventualno ovih adjektiva na -bilis) zadobio neku gramatičnu funkciju, premda je ne možemo onako jasno izraziti kao za aorisni determinativ -s-. Svakako je vjerojatno, da je u svezi s korijenom glagola bhu.

U potvrdu naše misli može se napomenuti, što drugi indoevropski jezici ne poznaju ovakvih adjektiva izvedenih od glagolskih osnova s pomoću sufiksa -bili (-bulo), a to se podudara i s tim pojavom, što samo latinski jezik imade sekundarnu formaciju glagolskih oblika na -bam, -bo i -bundus. Jedino imadu keltski jezici srodni b-futur, a vrijedno je istaknuti poznato pravilo keltskih jezika, da u njima od proetničnoga dh ne postaje nigda b (ni f). U keltskim jezicima imademo dī-th sisaše: st. i. dhāyāmi, ard visok: st. i. ūrdhvá-s, meldach blag: st. sk. mildi. Isti pojav nalazimo i kod drugih medija aspirata (bh, gh) u keltskim jezicima. Brugmann, Grundriss, I, 382.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY
Los Angeles
This book is DUE on the last date stamped below.

Form L9–50*m*-4,'61(B8994s4)444

Digitized by Google

UC SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
A 000 394 882 5
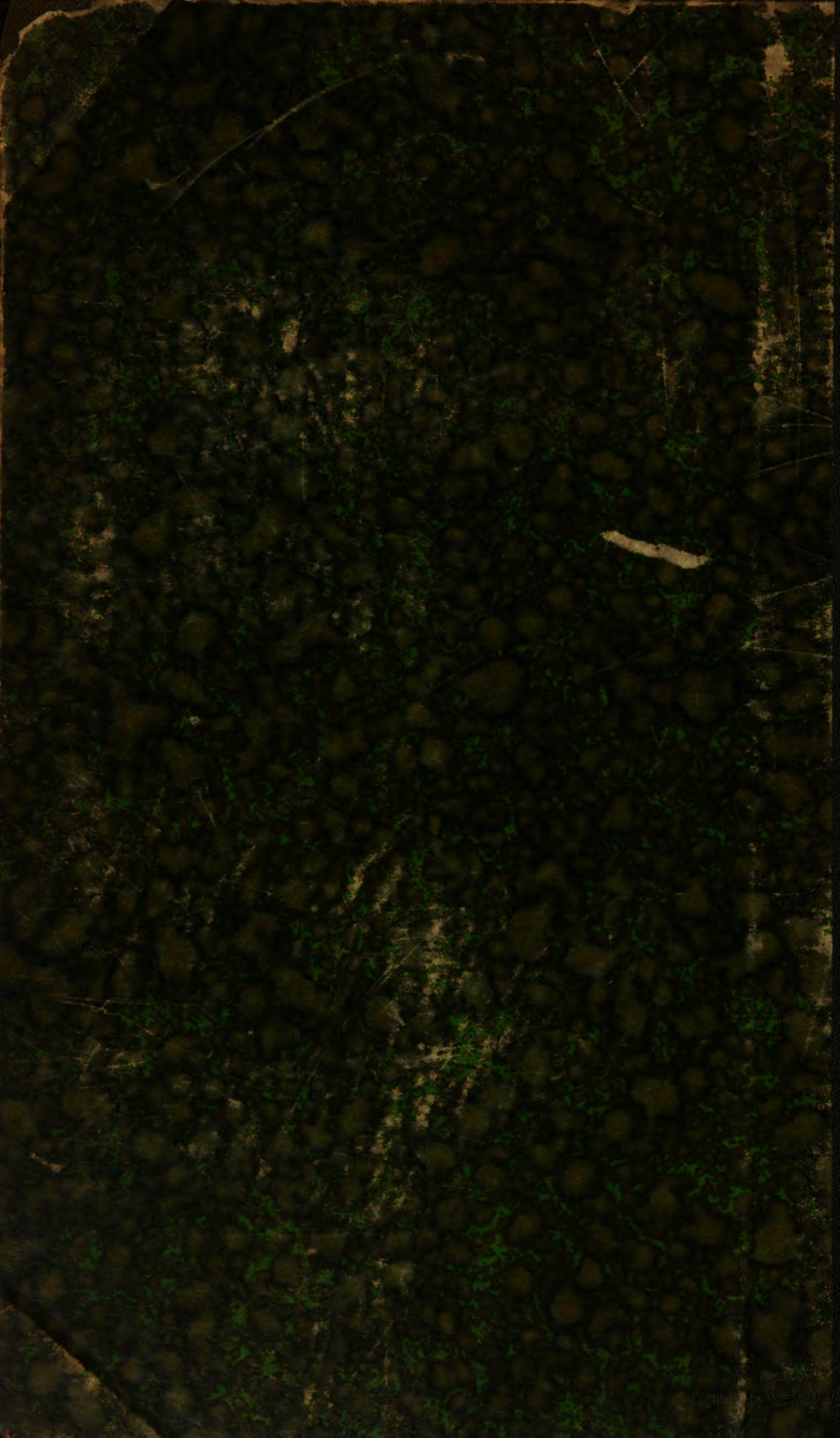
Digitized by Google